

Agnieszka Włoczewska

**Mały leksykon
pojęć i terminów
frankojońskich**

Wydawnictwo
Uniwersytetu w Białymstoku
Białystok 2012

Recenzent:
prof. dr hab. Józef Kwaterko

Opracowanie graficzne:
Mieczysław Rabczko

Redakcja:
Halina Ławnicka

Korekta:
Zespół

Redakcja techniczna i skład:
Zbigniew Łaszcz

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2012

Wydanie publikacji sfinansowano ze środków
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku

ISBN 978-83-7431-318-6

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-097 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14
tel. (85) 745 71 20, e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl
<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk i oprawa: QUICK-DRUK s.c., Łódź

SPIS TREŚCI

CZEŚĆ I: Czym jest frankofonia?	7
CZEŚĆ II: Czym jest literatura frankofońska?	21
CZEŚĆ III: Hasła	53
CZEŚĆ IV: Państwa – obszary – regiony	139
Indeks polsko-francuski	213
Indeks francusko-polski	217
Bibliografia selektywna	221

CZĘŚĆ I: CZYM JEST FRANKOFONIA?

Geneza i transformacje terminu

„frankofoński” / „frankofońska”

W 1880 francuski geograf Onésime Reclus^{*1} (1837-1916) utworzył przymiotnik „frankofoński” dla określenia obszarów na świecie, których mieszkańcy posługują się językiem francuskim². Przez pół wieku neologizm funkcjonował na obrzeżach języka, jako słowo nieuprawomocnione powagą dbającej o poprawność mowy Akademii Francuskiej³. W 1930 językoznawcy nadali mu oficjalny status, zamieszczając w suplemencie do prestiżowego słownika języka francuskiego *LAROUSSE*. Przez kolejne trzydzieści lat słowo czekało na historyczny moment, by przerodzić się w paradygmat dostarczający modelowych rozwiązań w dziedzinie nauk społecznych i literatury. Od 2005 definiuje filozofię i styl bycia niemal 200 milionów ludzi na świecie oraz państwowość i politykę blisko 60 państw, departamentów, kantonów i regionów⁴. Jednak zanim do tego doszło potrzebna była głęboka przemiana mentalności i postrzegania świata oraz świadomy wybór terminu spośród innych opcji, takich jak murzyńskość*, francuskość*.

¹ Pojęcia oznaczone * odsyłają do haseł w niniejszym leksykonie.

² Onésime Reclus, *France, Algérie et colonies*, 1886 [Gallica, Bibliothèque nationale de France]. Określeniem „frankofońscy” Reclus obejmuje „wszystkich tych, którzy są lub wydają się być przeznaczeni do posługiwania się naszym językiem”, szacując, że na całym świecie żyje 47 825 000 frankofonów (stan na 31 XII 1880): „41 600 000 w Europie; 3 560 000 w Afryce; 2 580 000 w Ameryce; 85 000 w Azji”, s. 423.

³ Akademia Francuska [fr. *Académie Française*] – najstarsze towarzystwo naukowe, założone w 1635 w Paryżu i pierwsza tego typu instytucja w Europie w czasach nowożytnych. Od 1795 wchodzi w skład Instytutu Francuskiego. Zajmuje się językiem i literaturą francuską, wydaje słownik języka francuskiego (pierwsze wydanie 1694) i wyznacza normy językowej poprawności; cf. przyp. nr 15.

⁴ Dane OIF na rok 2000.

CZYM JEST FRANKOFONIA?

W latach 30. XX w. społeczeństwo francuskie, naznaczone traumą wielkiej wojny (1914-18), poszukiwało nowych wartości. Artyści i intelektualiści buntowali się przeciwko kulturze europejskiej oraz skostniałym obyczajom mieszczaństwa, upatrując w nich przyczynę sprawczą agresywnej polityki, której efektem był krwawy konflikt. W tak zwanych „szalonych latach” międzywojnia, przy dźwiękach muzyki jazzowej, w swobodnej, często kawiarnianej atmosferze debat, negowano tradycje i szukano nowych wzorców. W tym samym czasie we Francji studia podjęło pierwsze pokolenie kolonów* wykształconych we francuskim systemie oświaty, upowszechnianym w koloniach w ramach polityki asymilacyjnej*. Młodzi ludzie negatywnie oceniali nie tylko stan ducha lokalnych elit (kulturowy i polityczny serwilizm, niemoc twórczą, wyalienowanie etniczne), lecz system kolonialny w ogóle, wraz z jego segregacją rasową. W tym środowisku, w latach 1932-1934, zrodził się ruch murzyńskości* (*la négritude*), którego istotą była afirmacja faktu bycia Murzynem, poszukiwanie dziedzictwa, tradycji plemiennych i chlubienie się nimi. Jego inicjatorami byli Martynikańczyk Aimé Césaire, Senegalczyk Leopold Sédar Senghor i Léon-Gontran Damas z Gujany. Ich działalność wpisywała się ogólnie w tendencje epoki naznaczonej odkryciem sztuki afrykańskiej i jazzu*, wpływami haitańskiego indygenizmu*, amerykańskiego ruchu odrodzenia murzyńskiego (*Harlem Renaissance**) i rodzącego się panafrykanizmu* oraz skandalem wokół powieści *BATOUALA**. Czarnoskórzy stypendyści domagali się uznania przez Europejczyków kultur i tradycji ludów określanых powszechnie jako „prymitywne”. Radykalne poglądy, wyrażone na łamach czasopism „*Légitime Défense*”* oraz „*L’Etudiant noir*”* (pol. *czarny student*), wywołały oburzenie i krytykę ze strony władz francuskich, które zakazały publikacji dalszych numerów gazety⁵. Jednak wśród intelektualistów i awangardowych artystów (surrealistów) postulaty spotkały się ze zrozumieniem i poparciem.

II wojna światowa brutalnie przerwała rozwój murzyńskości. Refleksję podjęto na nowo po 1945, tym razem w kontekście zmieniającego się układu geopolitycznego. Imperia kolonialne europejskich potęg zaczęły chylić się ku upadkowi, a stosunki między metropolią a jej zamorskimi posiadłościami stawały się coraz bardziej napięte. Jednocześnie pojawiły się pierwsze głosy krytyki wobec murzyńskości: potomkowie dawnych niewolników i kolonów z plantacji, zwłaszcza na Antylach, uświadomili sobie, że kultura afrykańska nie jest ich jedynym dziedzictwem, składają się nań bowiem także tradycje indiańskie, azjatyckie, bliskowschodnie. Stąd pojawiła się potrzeba znalezienia szerszej i neutralnej definicji określającej kulturę dawnych niewolników, potem kolonów, z którą mogliby

⁵ Jedyny numer „*L’Etudiant noir*”, założonego w 1934, ukazał się w marcu 1935. W artykule pt. *La Négrerie* Leopold Sédar Senghor wyjaśniał, czym jest „murzyńskość”, dając tym samym początek nowemu ruchowi kulturowemu.

utożsamiać się mieszkańcy szeroko pojętej strefy francuskojęzycznej. Stąd pomysł, by posłużyć się terminem „frankofoński”.

W obliczu zmian politycznych, zachodzących na całym świecie, idea „frankofonii” przyjęła się. Kluczowym dla niej momentem historycznym stał się 1960, określany rokiem Afryki, kiedy na mocy postanowień ONZ ukonstytuowała się większość państw kontynentu. Jednocześnie czterech polityków, działaczy społecznych i orędowników suwerenności, postulowało o zawiązanie się nowej wspólnoty opartej nie na zależnościach polityczno-ekonomicznych, lecz na wspólnych, ogólnoludzkich wartościach demokracji, wolności wypowiedzi, swobód osobistych, prawa do samostanowienia, wzajemnego poszanowania. Byli to ojcowie-założyciele* Frankofonii: Hamani Diori (Niger), Habib Bourguiba (Tunezja), Norodom Sihanuk (Kambodża) i Leopold Sédar Senghor (Senegal). Ich koncepcja wspólnoty zasadzała się na podjęciu dobrowolnej współpracy z Francją przez jej dawne kolonie w obszarze kultury i języka, który stałby się wspólnym mianownikiem nowej, wieloetnicznej społeczności. Początkowo Francja, obawiając się posądzeń o neoimperializm i krytyki na arenie międzynarodowej, nie chciała angażować się w pełni w nowy projekt, ale go też nie odrzuciła. Zamierzenia wymienionych działaczy doprowadziły do utworzenia w 1960 pierwszego międzynarodowego gremium CONFEMEN* (*Conférence des Ministres de l'Éducation nationale*, Konferencja ministrów edukacji narodowej). Od tego momentu frankofonia zaczęła rozwijać się dwutorowo, na płaszczyźnie kultury i sztuki oraz na polu polityki i instytucji międzynarodowych. Pod koniec XX w. przyjął się podwójny zapis słowa: małą literą odnośnie pierwszego z wymienionych obszarów, oraz wielką literą odnośnie drugiego. W świadomości zbiorowej termin funkcjonuje jako synonim instytucji OIF* (Międzynarodowa Organizacja Frankofonii), zrzeszającej państwa, wspólnoty, regiony, społeczności, w których francuski ma status języka oficjalnego lub równorzędnego (z arabskim, angielskim, hiszpańskim, portugalskim lub innym).

Kolejnym krokiem milowym, legitymującym zjawisko i nazwę frankofonii, był rok 1962. W listopadowym numerze specjalnym czasopisma „Esprit” francuscy redaktorzy przypomnieli, po blisko osiemdziesięciu latach, o neologizmie *frankofonia*, przedstawiając go w kategoriach kulturowych⁶. Zastąpił on, jako pojemniejszy i uniwersalny, przedwojenne określenie murzyńskość, uznane za zbyt wąskie, odnoszące się do jednej grupy etnicznej i nieoddające całego bogactwa zjawiska kultury francuskiej na świecie. W pewnym sensie reasumował też skutki ówczesnych wydarzeń, czyli definitywny upadek imperium kolonialnego oraz załamanie

⁶ „Esprit”, nr 311: *Le français dans le monde*, XI 1962. Artykuł Leopolda Sédara Senghora pt. *Le français, langue de culture* (s. 844) uważany jest za jeden z fundamentalnych tekstów teoretycznych dotyczących zjawiska frankofonii.

CZYM JEST FRANKOFONIA?

się takich projektów, jak Unia francuska* czy Wspólnota francuska*, w wyniku których państwa afrykańskie najpierw zyskały autonomię, potem suwerenność.

Warto jeszcze zaznaczyć na marginesie, że w latach 60. Senghor próbował wprowadzić pojęcie *francuskości* (fr. *francité*). W artykule *FRANCOPHONIE COMME CULTURE* pisze o niej: „Frankofonia, a dokładniej Francuskość, jest racjonalnym sposobem stawiania problemów i szukania rozwiązań, zawsze odnoszącym się do człowieka”⁷. Rozumiał ją jako metodę i narzędzie intelektualnego poznania świata i mieszkańców francuskojęzycznej strefy językowej; kładł silny nacisk na ludzki wymiar zjawiska, nazywając je humanizmem oplatającym całą ziemię i skupiającym się jednocześnie na każdym człowieku jako etycznym podmiocie. Ostatecznie jednak termin nie przyjął się, a komentatorzy pozostali przy określeniu „frankofonia”.

U progu XXI w. zjawisko dynamicznie rozwija się na różnych płaszczyznach, szczególnie w aspekcie kulturowym. Zdaniem Claire Riffard frankofonia pisana przez małe „f” dzieli się na językową i literacką⁸. W 1999 Jean Bessière i Jean-Marc Moura rozróżnili „frankofonię” – wspólnotę kultury i języka, od „frankofonizmu” (*francophonisme*) określającego stosunki geopolityczne⁹. W 2004 Jacques Barrat wyjaśniał: „Frankofonia jest zarówno pojęciem jak i przestrzenią zamieszkaną przez tych, których łączy język francuski. Lecz jest to także sposób poznawania, rozumienia, słuchania, komunikowania się, działania; krótko ujmując – jest to postawa, humanizm. Jest ona czymś jeszcze: jest narzędziem komunikacji interkulturowej i jedyną przestrzenią federacyjną dla tych, którzy chcą uznawać, akceptować i nadawać wartość różnicom (...) Frankofonia to także konserwatorium. Konserwatorium języka francuskiego (...) Nie może zachowywać się biernie, jest solidarna w obliczu państw najbardziej potrzebujących. Na tym zasadza się stary francuski, czy może właśnie frankofoński, zwyczaj”¹⁰.

Pojęcie ma także przeciwników. Frantz Fanon jako pierwszy podważał zasadność dzielenia ludzi ze względu na kolor skóry, przynależność etniczną, kulturową, językową czy społeczną. W książce *PEAU NOIRE, MASQUES BLANCS* (1952) obnaża hipokryzję kolonizatorów i kolonizowanych oraz sprzeciwia się tzw. czarnemu rasizmowi. Jego myśl zainspirowała pokolenie pisarzy antylnskich*, publikujących od lat 60. XX w., wśród nich Edouarda Glissanta, Patricka Chamoiseau,

⁷ Leopold Sédar Senghor, *Liberté III*, Paryż, Seuil, 1977, s. 85 [tłumaczenia tekstów z francuskiego tu i dalej: A. W.].

⁸ Claire Riffard, *Lianes*, http://www.lianes.org/Francophonie-litteraire-quelques-reflexions-autour-des-discours-critiques_a118.html.

⁹ Jean Bessière, Jean-Marc Moura, *Littératures postcoloniales et représentations de l'ailleurs. Afrique, Caraïbe, Canada*, Champion, «Varia», 1999, s. 34.

¹⁰ Jacques Barrat, Claudia Moisei, *Géopolitique de la francophonie, un nouveau souffle?*, 2004, s. 129.

René Despestre'a. Postulowali oni zastąpienie terminów „murzyńskość” i „frankofonia” określeniami bardziej zindywidualizowanymi, odchodzącymi od kryterium języka i odsyłającymi do konkretnego regionu świata czy konkretnej rzeczywistości społecznej, jak np. kreolskość*, antylskość*, gujańskość, haitańskość.

Wysłuchani w głosy rozszaniych po świecie kolegów postulujących poszanowanie dla odmienności i różnorodności, dwaj poeci francuscy, Jean Rouaud i Michel Le Bris obwieścili na łamach „Le Monde des livres”, dodatku literackiego do prestiżowego czasopisma „Le Monde”, z dnia 15 III 2007, manifest stwierdzający narodziny nowego zjawiska, literatury-świata*, posługującej się językiem francuskim. Tym samym wystawili świadectwo zgonu frankofonii. Pod manifestem podpisało się ponad pięćdziesięciu pisarzy z całego świata¹¹.

Krótką historia instytucji frankofońskich

Głębokie zmiany na scenie międzynarodowej, jakie nastąpiły po II wojnie światowej, sprzyjały tworzeniu się nowego układu geopolitycznego, zawiązywaniu nowych sojuszy, porozumień i przymierzy. Pomysłodawcy międzynarodowej wspólnoty języka francuskiego wykorzystali warunki historyczne i podjęli inicjatywę dążącą do stworzenia struktur opartych na dobrowolnych więzach kulturowo-językowych.

Frankofonia w wymiarze instytucjonalnym istnieje od 1960, daty założenia pierwszego pozarządowego i ponadpaństwowego gremium, jakim był CONFEMEN. Rok później powołano do istnienia AUPELF (*Association des Universités Partiellement ou Entièrement de Langue Française*, Stowarzyszenie Uniwersytetów częściowo lub całkowicie francuskojęzycznych, 1961), a w 1966 OCAM (*Organisation Commune Africaine et Malgache*, Wspólna Organizacja Afrykańska i Malgaska).

W odpowiedzi na zdeterminowaną postawę dawnych kolonii w dążeniu do utworzenia nowej wspólnoty, także Francja włączyła się do jej tworzenia. W 1969 patronowała pierwszej konferencji państw frankofońskich w Niamej (Niger). André Malraux, pisarz pełniący funkcję ministra kultury Francji, wygłosił przemówienie otwarcia obrad oraz zainicjował utworzenie agencji współpracy. Oficjalnie

¹¹ Wśród nich: Muriel Barbery, Tahar Ben Jelloun, Alain Borer, Roland Brival, Maryse Condé, Didier Daeninckx, Ananda Devi, Alain Dugrand, Edouard Glissant, Jacques Godbout, Nancy Huston, Koffi Kwahulé, Dany Laferrière, Gilles Lapouge, Jean-Marie Laclavetine, Michel Layaz, Michel Le Bris, Jean-Marie Gustave Le Clézio, Yvon Le Men, Amin Maalouf, Alain Mabanckou, Anna Moï, Wajdi Mouawad, Nimrod, Wilfried N'Sondé, Esther Orner, Erik Orsenna, Benoît Peeters, Patrick Rambaud, Gisèle Pineau, Jean-Claude Pirotte, Grégoire Polet, Patrick Raynal, Jean-Luc V. Raharimanana, Jean Rouaud, Boualem Sansal, Dai Sitje, Brina Svit, Lyonel Trouillot, Anne Vallaëys, Jean Vautrin, André Velter, Gary Victor, Abdourahman A. Waberi.

CZYM JEST FRANKOFONIA?

powołano ją do życia w 1970, pod nazwą *Agence de Coopération Culturelle et Technique* (ACCT*). Jako instytucja międzyrządowa, odpowiadała za rozwój współpracy kulturalnej i technicznej między członkami organizacji, skupiała się przede wszystkim na edukacji, kształceniu do poziomu uniwersyteckiego, nauce, technice, kulturze, rolnictwie, komunikacji, prawie, środowisku i energetyce.

Kolejnym ważnym krokiem w historii wspólnoty była decyzja o nadaniu zjazdowi miana szczytów¹² państw frankofońskich, zastępując nim określenie „konferencji”. Pierwszy został zwołany z inicjatywy ówczesnego prezydenta Francji, François Mitteranda, i odbył się w 1986, w podparyskim Wersalu, z udziałem przedstawicieli 41 państw używających języka francuskiego. Dyskusje zdominowała kwestia solidarności między narodami frankofońskimi. Po drugim szczycie, w kanadyjskim mieście Québec (1987), zdecydowano, że kolejne spotkania będą organizowane co dwa lata w różnych miejscach na świecie. Na Mauritiusie (1993) przyjęto po raz pierwszy do grona organizacji dwa państwa niefrankofońskie: Rumunię¹³ i Bułgarię. VI szczyt w Kotonu (Benin, 1995) przyniósł zmiany instytucjonalne: ACCT przekształcono w AIF (*Agence intergouvernementale de la Francophonie*, Międzynarodowa Agencja Frankofonii), powołano funkcję sekretarza generalnego organizacji oraz zmieniono statut, nadając mu charakter podstawowego dokumentu, tak zwanej Karty Frankofonii (*Charte de la Francophonie*). W Hanoi (Wietnam, 1997) powołano nominalnie na stanowisko sekretarza wybitnego działacza Boutrosa Boutrosa-Ghalię¹⁴. W szczycie tym uczestniczyła Polska, której nadano status obserwatora. Kluczowy dla kształtu Frankofonii okazał się X szczyt w Uagadugu (Burkina Faso, 2004), podczas którego przyjęto Dziesięcioletnie Strategiczne Ramy Działania, Kartę z Uagadugu, oraz przekształcono AIF w OIF (*Organisation Internationale de la Francophonie*, Międzynarodowa Organizacja Frankofonii), nadając jej osobowość prawną. W momencie utworzenia skupiała 49 członków (państwa i rządy), cztery państwa stowarzyszone i dziesięciu obserwatorów.

¹² W politologii „szczyt” oznacza osobę lub grupę osób na czele pewnej hierarchii oraz zebrania najważniejszych osób sprawujących władzę w różnych instytucjach, organizacjach lub ich przedstawicieli w celu omówienia istotnych spraw dotyczących funkcjonowania i organizacji ich działalności. Szczyt może pełnić funkcję instytucji.

¹³ Rumunię uznaje się za kraj niefrankofoński, choć rumuński należy do rodziny języków romańskich.

¹⁴ Boutros Boutros-Ghali, ur. 14 XI 1922 w Kairze. Egipski profesor, mąż stanu i polityk. W 1946 ukończył Uniwersytet w Kairze. W 1949 uzyskał stopień doktora z zakresu stosunków międzynarodowych na prestiżowym wydziale Nauk Politycznych Uniwersytetu w Paryżu. W 1979 mianowany na stanowisko profesora prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych Uniwersytetu w Kairze. Od lat 70. prezydował licznym centrom badawczym, strategicznym i politycznym. Pracował m.in. dla haskiej Akademii Prawa Międzynarodowego. W latach 1992-1996 pełnił funkcję Sekretarza Generalnego ONZ a w latach 1997-2002 – Sekretarza Generalnego OIF.

Od 2005 OIF funkcjonuje w oparciu o tak zwanych operatorów bezpośrednich:

- Międzyrządowa Agencja Frankofonii (*Agence intergouvernementale de la Francophonie*, AIF), która tworzy i nadzoruje programy dotyczące współpracy w zakresie kształcenia i kultury. Jej budżet zatwierdzany jest podczas konferencji ministrów krajów frankofońskich,
- Uniwersytecka Agencja Frankofonii (*Agence universitaire de la Francophonie*, AUF), istniejąca od 1961, zrzeszająca szkoły wyższe i instytuty badawcze z całego świata,
- Uniwersytet im. Senghora w Aleksandrii (*L'Université Senghor d'Alexandrie*), w Egipcie, utworzony w 1989, na mocy postanowień Szczytu państw frankofońskich w Dakarze. Misją jest szerzenie edukacji, wykształcenia wyższego i języka francuskiego, który jest wykładowym. Uczelnia uzyskała status placówki międzynarodowej użyteczności publicznej,
- Międzynarodowe stowarzyszenie merów frankofońskich (*L'Association internationale des maires francophones*, AIMF) zrzesza 156 stolic i metropolii z 46 krajów frankofońskich. Działalność skupia się na zarządzaniu miastami, analizie problemów i przeciwdziałaniu wobec zjawisk agresji, terroryzmu, nietoleracji, itp.,
- kanały telewizyjne TV5 (powstała w 1984, z inicjatywy ministra spraw zagranicznych) i France24 (powstała 6 XII 2006, jako przeciwwaga dla amerykańskiego CNN, brytyjskiego BBC, niemieckiego Deutsche Welle i arabskiej Al Jazeera) oraz radio RFI.

OIF obejmuje również *Conseil international des radios-télévisions d'expression française* (CIRTEF), *Le Comité international des Jeux de la Francophonie* (CIJF) i inne liczne organy ukierunkowane na konkretną działalność (media frankofońskie*). Jest organizacją otwartą, przyjmującą do grona nowych członków, także spośród państw, w których francuski jest językiem obcym.

Misja OIF, zdefiniowana w Karcie Frankofonii, przyjętej na X szczycie (2004), opiera się na czterech filarach, którymi są:

1. promocja języka francuskiego, różnorodności kulturowej i językowej;
2. działania na rzecz pokoju, demokracji i praw człowieka;
3. wsparcie w zakresie edukacji, kształcenia, szkolnictwa wyższego i badań naukowych;
4. rozwijanie współpracy na rzecz zrównoważonego rozwoju i solidarności.

Strategia działań obejmuje różne przestrzenie życia, jak ekonomia, handel, technologie, kształcenie, sztuka.

CZYM JEST FRANKOFONIA?

Kraje niefrankofoniskie w OIF

Na przełomie XX i XXI w. kilka krajów niefrankofoniskich, czyli takich, w których francuski ma rangę języka obcego, zgłosiło gotowość przystąpienia do OIF i upowszechniania głoszonych przez instytucję wartości. Przyjęcie ich stanowiło wyraz otwartości i chęci poszerzania wspólnoty opartej na poszanowaniu różnorodności i wielokulturowości. Pociągnęło również za sobą kategoryzację uczestników OIF na członków, obserwatorów i stowarzyszonych, którym przysługują odmienne uprawnienia. Poniższa tabela przedstawia ich listę na 2005:

Francuski jako język obcy (33 kraje)	Status (16 członków, 14 obserwatorów, 3 stowarzyszonych)	Język urzędowy
1. Albania	1. członek	1. albański
2. Andora	2. członek	2. kataloński
3. Armenia	3. stowarzyszony	3. ormiański
4. Austria	4. obserwator	4. niemiecki
5. Bułgaria	5. członek	5. bułgarski
6. Kambodża	6. członek	6. khmerski
7. Wyspy Zielonego Przylądka	7. członek	7. portugalski
8. Cypr	8. stowarzyszony	8. grecki i turecki
9. Chorwacja	9. obserwator	9. chorwacki
10. Wspólnota Dominiki (stolica – Roseau)	10. członek	10. angielski
11. Egipt	11. członek	11. arabski
12. Ghana	12. stowarzyszony	12. angielski
13. Gruzja	13. obserwator	13. gruziński
14. Grecja	14. członek	14. grecki
15. Gwinea Bissau	15. członek	15. portugalski
16. Węgry	16. obserwator	16. węgierski
17. Laos	17. członek	17. laotański
18. Łotwa	18. obserwator	18. łotewski
19. Litwa	19. obserwator	19. litewski
20. Macedonia	20. członek	20. macedoński
21. Mołdawia	21. członek	21. mołdawski
22. Mozambik	22. obserwator	22. portugalski
23. Polska	23. obserwator	23. polski
24. Rumunia	24. członek	24. rumuński
25. Serbia	25. obserwator	25. serbski
26. Słowacja	26. obserwator	26. słowacki
27. Słowenia	27. obserwator	27. słoweński
28. Saint Lucia	28. członek	28. angielski
29. Wyspy Świętego Tomasza i Książęca	29. członek	29. portugalski i kreolski
30. Tajlandia	30. obserwator	30. tajski
31. Czechy	31. obserwator	31. czeski
32. Ukraina	32. obserwator	32. ukraiński
33. Wietnam	33. członek	33. wietnamski

Źródło: <http://www.tlfq.ulaval.ca/axl/francophonie/francophonie.htm>

Od francuskiego z Francji do francuskich frankofońskich

Niektórzy komentatorzy sceny międzynarodowej uważają jednak, że przyjęcie krajów niefrancuskojęzycznych w skład OIF jest fundamentalną niekonsekwencją, która niekorzystnie wpływa na wizerunek organizacji, podważając jej wiarygodność i zacierając charakter. Poszerzenie struktur o kraje niefrancuskojęzyczne świadczy bowiem o tym, że jedynym celem organizacji jest rywalizacja ze wspólnotami anglofonów, luzofonów i hispanofonów o to, która liczy sobie więcej członków. W odpowiedzi na zarzuty organizacja motywuje rozszerzenie swych ram względami historycznymi, edukacyjnymi, naukowymi, gospodarczymi czy politycznymi. Głównym inicjatorem przyjmowania nowych członków stała się sama Francja, która przyznaje, że idea wielokulturowości i różnorodności językowej stała się orężem walki z hegemonią języka angielskiego na świecie. Dlatego, oprócz ścisłych związków polityczno-gospodarczych z krajami takimi jak Liban, Maroko, Tunezja, Kambodża, Wietnam, Mauritius, Francja odnawia więzi historyczne z Egiptem i Polską, np. wskrzeszając mit epepei napoleońskiej.

Z perspektywy państw niefrankofońskich, wywodzących się z dawnego bloku komunistycznego (Albania, Bułgaria, Rumunia, Mołdawia, Słowacja) przystąpienie do OIF miało wymiar symboliczno-ideologiczny: ustanawiając prozachodni kurs polityki manifestowały niezależność, traktując wstąpienie jako swoistą próbę sił przed wchodzeniem w struktury Unii Europejskiej.

Od francuskiego z Francji do francuskich frankofońskich

Badając frankofonię należy podkreślić ciekawe zjawisko dywersyfikacji, jakiemu podlega język francuski. Złamanie progu poprawności językowej, dokonujące się w kontekście historycznym i geopolitycznym, spowodowało, że z jednorodnego, surowo znormalizowanego, stał się zarodkiem nowych języków, dialektów, żargonów, jakimi posługują się ludzie w różnych częściach świata.

Język francuski wywodzi się z łaciny, która pod wpływem dialektów celtyckich i fizycznych uwarunkowań rozmówców przekształcała się stopniowo w tak zwaną późną łacinę (fr. *bas latin*) i łacinę ludową (fr. *latin vulgaire*), by ostatecznie przeewoluować w język romański (fr. *roman*). Pierwszym oficjalnym świadectwem jego istnienia są dokumenty soboru w Tours, zwołanego w 813 przez Karola Wielkiego, który zalecał głoszenie kazań w „języku romańskim” (*romana lingua*); tak by lud mógł je rozumieć. W 842 spadkobiercy Karola Wielkiego zawarli przymierze, tzw. *PRZYSIĘGI SZTRASBURSKIE*. Tekst spisano w dwóch językach: *romana lingua* i *teudisca lingua*, uznawanych za prototypy języków francuskiego (tzw.

CZYM JEST FRANKOFONIA?

protofrancuski, od fr. *protofrançais*) i niemieckiego. Pierwszym dziełem literackim napisanym w *roman*, który za kilkaset lat stanie się klasycznym francuskim, jest *SEKWENCJA O ŚWIĘTEJ EULALII (LA SÉQUENCE DE SAINTE-EULALIE)* z 880 lub 881.

Jednak nowy język nie od razu stał się dominujący w królestwie Franków. W okresie średniowiecza był jednym z wielu, który ostatecznie zajął pierwszoplanową pozycję dlatego, że posługiwała się nim najsilniejsza grupa, władcy i ich otoczenie, narzucająca swoje standardy, stanowiąca model do naśladowania w postawach, zachowaniu, mowie. Od XVI w. dawny język romański normalizuje się, nabierając cech francuskiego nowożytnego dzięki wsparciu ze strony władz i elit. W sierpniu 1539 król Francji Franciszek I ustanowił go, na mocy rozporządzenia z Villiers-Cotterêts, językiem administracji i prawodawstwa w królestwie. W 1549 Joachim Du Bellay, członek literackiej grupy Plejady, opublikował *DÉFENSE ET ILLUSTRATION DE LA LANGUE FRANÇAISE (OBRONA I UŚWIETNIENIE JĘZYKA FRANCUSKIEGO)*, zbiór wskazówek i zaleceń dotyczących rozwijania i wzbogacania ojczystej mowy. Ostatecznie pieczę nad nim objęła Akademia Francuska, powstała w 1635, pierwsza w Europie tego typu instytucja kodyfikująca, normalizująca i czuwająca nad czystością mowy¹⁵. Do XVIII w. Francuzi narzucili swój język w europejskiej dyplomacji dzięki temu, że monarchia utrzymywała pozycję mocarstwa (miała najwięcej mieszkańców, najsilniejszą armię, zasobny skarbiec), wygrywając konkurencję z innymi potęgami – Anglią, Hiszpanią, Portugalią. Francuska ekspansja kolonialna rozpoczęta w XVII w. w Ameryce Północnej (założenie kolonii w dzisiejszej Kanadzie), na Karaibach oraz w Ameryce Południowej, później także w Afryce, na Oceanie Indyjskim, w Azji i Oceanii, przyczyniła się do rozpropagowania francuskiego praktycznie na całym świecie. W parze z podbojem militarnym szła polityka asymilacji* polegająca na narzucaniu kolonii języka i kultury w celu usprawnienia współpracy z autochtonami. W praktyce odbywało się to zazwyczaj w ramach przymusowej ewangelizacji i edukacji mieszkańców zdobytych ziem.

W drugiej połowie XIX w. w metropolii* wydano najważniejsze słowniki, pro-bierze kodyfikujące poprawność struktur lingwistycznych oraz ustalające zasób słów. Były to: *SŁOWNIK AKADEMII FRANCUSKIEJ* (1835), *LITTRÉ* (1873), *LAROUSSE* (1876). Wraz z rozwijaniem się językoznawstwa (poł. XIX w.) i intensyfikacją badań w tym zakresie (XX w.) zaczęto zwracać coraz większą uwagę na różnice w języku francuskim ze względu na miejsce zamieszkania rozmówców. Zjawisko

¹⁵ Pomysłodawca utworzenia placówki, kardynał Richelieu, powierzył Akademii jasno określona misję do spełnienia, zapisaną w artykule 24 Statutu instytucji: „Pierwszą funkcją Akademii będzie staranna i gorliwa praca zmierzająca do nadania określonych reguł naszemu językowi, tak by stał się on czysty, wyrazisty i zdolny rozprawiać o kwestiach dotyczących sztuki i nauk”.

Francuski jako język ojczysty, jako język drugi lub jako język obcy

dywersyfikacji językowej ujęto w ramy naukowe poddając wnikliwym studiom. Po II wojnie światowej niektórzy badacze zaczęli wręcz mówić o językach francuskich wyróżniając geograficzne strefy ich występowania¹⁶. Dziś wymienia się wśród nich kreolski* (martynikański, haitański, z Seszeli), joul*, pataouette*, chiac* (w kanadyjskiej Akadii), mówi się o belgicyzmach*, helwetyzmach*, kanadianizmach*.

Mimo że francuskie imperium kolonialne upadło, część nowo powstałych państw zachowała język metropolii jako oficjalny lub współoficjalny (fr. *co-officielle*). Stało się tak z różnych względów: ekonomicznych, społecznych, dyplomatycznych, a przede wszystkim praktycznych. W nowych państwach francuski stanowił niekiedy jedyny język, jakim posługiwali się i który rozumieli wszyscy mieszkańcy – przedstawiciele różnych plemion. Był także językiem już istniejącej, stworzonej przez kolonizatora sieci administracyjnej kraju z wykształconym aparatem pojęć i standardami pracy. Jako język edukacji umożliwiał sukces społeczny, otwierając możliwość zdobycia dalszego wykształcenia we Francji i potencjalnie dobrze płatnej pracy. Jako język literatury dawał możliwości wydania dzieł w metropolii oraz dotarcia do szerokiego kręgu odbiorców. Wreszcie jako język dyplomacji, ułatwiał porozumiewanie się na arenie międzynarodowej i skuteczne zabieganie o swoje interesy.

W obliczu upowszechniania się francuskiego oraz wpływu nań różnych innych języków władze we Francji zintensyfikowały starania o zachowanie jego czystości. W 1972 rząd francuski ogłosił *DEKRET O WZBOGACANIU JĘZYKA FRANCUSKIEGO* i utworzył komisje ministerialne ds. terminologii w różnych dziedzinach. W 1994 przyjęto tzw. prawo Toubona, nakazujące stosowanie francuskiego w życiu codziennym zamiast określeń anglojęzycznych. Powstała w 2004 OIF ma na celu czuwać nad promocją oraz zachowaniem czystości francuskiego na całym świecie.

Francuski jako język ojczysty, jako język drugi lub jako język obcy

Status francuskiego w 56 państwach, obszarach i regionach związanych z OIF różni się zasadniczo, pełniąc rolę języka ojczystego, urzędowego lub codziennej komunikacji¹⁷, określa się go jako język pierwszy, drugi lub obcy. W pięciu pań-

¹⁶ Patrz kategoryzacja geograficzna wg Gérarda Tougasa, część II.

¹⁷ Dane OIF.

CZYM JEST FRANKOFONIA?

stwach ma oficjalny status ojczystego, czyli takiego, którym obywatel posługuje się od urodzenia. Są to: Francja, Księstwo Monako, Belgia, Kanada i Szwajcaria¹⁸. W niektórych państwach francuski nie jest oficjalnie uznany za język ojczysty, niemniej pewna część mieszkańców posługuje się nim od urodzenia. Są to kraje w Afryce (np. Senegal, kraje Maghrebu*), w Oceanii, na Antylach, oraz stan Luizjana w USA.

W ponad dwudziestu krajach i kilkunastu jednostkach administracyjnych różnych państw francuski pełni rolę jedyne go języka urzędowego. Są to w Afryce – Benin, Burkina Faso, Republika Środkowoafrykańska, Kongo Brazzaville, Kongo Kinszasa, Wybrzeże Kości Słoniowej, Gabon, Gwinea, Mali, Niger, wyspa Reunion, Senegal, Togo; w Ameryce – departamenty zamorskie (DOM): Martynika, Gwadelupa, Saint-Barthélemy, Saint-Martin, Saint-Pierre i Miquelon, Gujana; w Oceanii – terytoria zamorskie (TOM): Nowa Kaledonia, Polinezja Francuska, wyspy Wallis i Futuna; w Europie i Kanadzie francuski pełni rolę języka urzędowego w niektórych okręgach administracyjnych – w belgijskiej Walonii (Wspólnota francuska Belgii); w szwajcarskich kantonach Genewy, Neuchâtel, Jury i Vaud; w kanadyjskiej prowincji Quebec.

W wielu krajach francuski uzyskał rangę równorzędnego z innym językiem lub innymi językami urzędowymi (fr. *co-officielle*) i funkcjonuje na równych z nimi prawach. W Belgii są to francuski, niderlandzki, niemiecki; w Szwajcarii francuski, niemiecki, włoski i romansz; w Kanadzie francuski i angielski; na Haiti francuski i kreolski; w Burundi francuski i kirundi; w Kamerunie francuski i angielski; na Komorach francuski i arabski; w Dżibuti arabski i francuski; w Gwinei Równikowej hiszpański i francuski; na Madagaskarze malgaski i francuski; w Mauretanii arabski i francuski jako użytkowy; w Rwandzie kinyarwanda, francuski, angielski; na Seszelach angielski, francuski i kreolski; w Czadzie arabski i francuski.

Francuski jest także językiem współoficjalnym w szwajcarskich kantonach Fryburg (francuski/niemiecki), Valais (francuski/niemiecki) i Berno (francuski/niemiecki); we włoskiej Dolinie Aosty (francuski/włoski); w Kanadzie w prowincji Nowy Brunzwik (francuski/angielski) i na Terytoriach Północno-Zachodnich (francuski/angielski); na autonomicznym terytorium Pondicherry na Półwyspie Indyjskim (francuski/tamiliński).

¹⁸ Niektórzy obywatele tych państw uczą się innego języka jako pierwszego. Po francusku od urodzenia mówi: 82% mieszkańców we Francji (trzeba podkreślić, że Francja to także Martynika, Gwadelupa, Gujana, Reunion, gdzie część obywateli mówi po kreolsku, który nie jest językiem francuskim; poza tym we Francji kontynentalnej mieszka duża grupa imigrantów, którzy uczą dzieci języków ojczystych, najczęściej arabskiego); 58% Monegasków, 41% Belgów, 23% Kanadyjczyków, 18% Szwajcarów).

Francuski jako język ojczysty, jako język drugi lub jako język obcy

Wreszcie wszędzie tam, gdzie nie uzyskał oficjalnego statusu, jak między innymi w USA, Wielkiej Brytanii, Polsce, Egipcie, francuski funkcjonuje jako język obcy.

Poniższa tabela przedstawia pozycję francuskiego w krajach związanych z OIF:

Francuski jako jedyny język urzędowy	Status polityczny	Francuski jako język urzędowy równoprawny z innym językiem	Pozostałe języki urzędowe poza francuskim
1. Benin	1. kraj	1. Belgia	1. niemiecki/ /niderlandzki
2. Burkina Faso	2. kraj	2. Berno (Szwajcaria)	2. niemiecki
3. Berno (Szwajcaria)	3. kanton (Szwajcaria)	3. Burundi	3. kirundi
4. Wspólnota francuska w Belgii	4. wspólnota (Belgia)	4. Kamerun	4. angielski
5. Kongo-Brazzaville	5. kraj	5. Kanada	5. angielski
6. Kongo-Kinszasa	6. kraj	6. Republika Środkowoafrykańska	6. sango
7. Wybrzeże Kości Słoniowej	7. kraj	7. Komory	7. arabski
8. Francja	8. kraj	8. Dżibuti	8. arabski
9. Gabon	9. kraj	9. Fryburg (Szwajcaria)	9. niemiecki
10. Genewa	10. kanton (Szwajcaria)	10. Gwinea Równikowa	10. hiszpański
11. Gwadelupa	11. departament (FR)	11. Haiti	11. kreolski
12. Gwinea	12. kraj	12. Luksemburg	12. niemiecki/ /luksemburski
13. Gujana	13. departament (FR)	13. Madagaskar	13. malgaski
14. Jura	14. kanton (Szwajcaria)	14. Mauretania	14. arabski
15. Mali	15. kraj	15. Nowy Brunzwik (Kanada)	15. angielski
16. Martynika	16. departament zamorski	16. Nunavut (Kanada)	16. angielski- -inuktitut
17. Majotta	17. zbiorowość zamorska	17. Pondicherry (Indie)	17. angielski/ tamilski- -télougou- -malayalam
18. Monaco	18. księstwo	18. Rwanda	18. angielski/ /ruanda-rundi
19. Niger	19. kraj	19. Seszele	19. angielski/ /kreolski
20. Nowa Kaledonia	20. terytorium zależne	20. Szwajcaria	20. niemiecki/ /włoski/ /romansz
21. Polinezja Francuska	21. terytorium zależne	21. Czad	21. arabski
22. Quebec	22. prowincja (Kanada)	22. Terytorium Północno-Zachodnie (Kanada)	22. angielski
23. Reunion	23. departament zamorski	23. Dolina Aosty (Włochy)	23. włoski
24. Saint-Barthélemy	24. zbiorowość zamorska	24. Valais (Szwajcaria)	24. niemiecki
25. Saint-Martin	25. zbiorowość zamorska	25. Vanuatu	25. angielski
26. Saint-Pierre i Miquelon	26. zbiorowość zamorska	26. Jukon (Kanada)	26. angielski
27. Senegal	27. kraj		
28. Togo	28. kraj		
29. Vaud	29. kanton (Szwajcaria)		
30. Wallis i Futuna	30. zbiorowość zamorska		

Źródło: <http://www.tlfg.ulaval.ca/axl/francophonie/francophonie.htm>

CZYM JEST FRANKOFONIA?

Wymieniona kategoryzacja nabiera konkretnego znaczenia na przykład w kontekście kształcenia. Język ojczysty funkcjonuje w placówkach edukacyjnych przyjmujących najmłodsze dzieci i dalej jest nauczany jako obowiązkowy w największym wymiarze godzin na tle innych przedmiotów. Język drugi nauczany jest obowiązkowo w placówkach oświatowych od szczebla szkół podstawowych, w mniejszym wymiarze godzin. Języka obcego zaś naucza się zgodnie z systemem oświatowym kraju obowiązkowo lub fakultatywnie, od szczebla podstawowego lub ponadpodstawowego, w ograniczonej liczbie godzin.

Według szacunków paryskiej Rady Gospodarczo-Społecznej w roku 2000 francuskiego uczyło się ponad 145 mln osób na całym świecie, liczba franko-fonów sięgnęła 500 mln. Szczególnie dynamiczny wzrost liczby osób francuskojęzycznych notuje się w Afryce, co jest związane z szybkim przyrostem demograficznym.

CZĘŚĆ II: CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

Historia literatury frankofońskiej

„Literatura frankofońska” jest terminem z zakresu literaturoznawstwa i choć funkcjonuje od lat 60. XX w., to nadal trudno go jednoznacznie określić na gruncie francuskim, a zwłaszcza polskim, gdzie występuje jako mało znany neologizm. Uogólniona definicja, iż jest to twórczość literacka w języku francuskim wydaje się zbyt powierzchowna i nie oddaje w pełni istoty problematyki ani całego rzeczywistego bogactwa. Dlatego badacze, krytycy oraz sami pisarze wciąż pochylają się nad zjawiskiem, próbując ująć i sprecyzować jego złożoną naturę. Tymczasem problemy i kontrowersje wyłaniają się już na samym początku prac w tak podstawowych kwestiach, jak ustalenie nazewnictwa, wprowadzenie periodyzacji, czy przyjęcie i uzasadnienie kryteriów podziału – geograficznego, językowego, tematycznego – wyznaczających obszar badań. Co więcej, nierozwikłane kwestie kategoryzacji skutecznie przyćmiły fundamentalne pytania, jakie stawia się literaturze, dotyczące estetyki.

Słuszne wydaje się osadzić analizę rozwoju tej literatury w ogólnym zarysie realiów kolonialnych, okresu międzywojnia (1918-39) i tuż po 1945. Sama bowiem frankofonia, jako zjawisko kulturowe i polityczne, pojawiła się w szczególnych warunkach historycznych, wskutek wielowiekowego funkcjonowania, a potem gwałtownego załamania się systemu kolonialnego w różnych częściach świata¹.

¹ Kolonizacja rozpoczęła się około stu lat po wielkich odkryciach geograficznych, tj. na przełomie XVI i XVII w. Nabrała znacznego przyspieszenia z powodów ekonomicznych, pociągnęła za sobą handel ludźmi, niewolnictwo, system przymusowej pracy, akulturację, asymilację, wyobcowanie i in., np. rasizm, tworzenie gett tożsamościowych czy obojętność na inicjatywy pokrzywdzonych domagających się poszanowania. System kolonialny zaczął upadać w XX w., w okresie międzywojnia, by ostatecznie załamać się na przełomie lat 50. i 60. na skutek polityki ONZ.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

Jeszcze w okresie kolonializmu znaczną rolę w degradowaniu pozaeuropejskiej kultury i twórczości odgrywała urzędowa propaganda posługująca się hasłem misji cywilizacyjnej², którą Europa miała wypełniać wobec „dzikich”. Teoretycznie polegała ona na niesieniu zdobyczy techniki ludom uznawanym za zacofane, w rzeczywistości służyła umotywowaniu podbojów nowych ziem dokonywanych z pobudek ekonomicznych, używaniu przemocy wobec miejscowych, legitymizacji handlu ludźmi i niewolnictwa. Jednym z narzędzi tej misji stała się tak zwana polityka asymilacyjna^{*}, czyli narzucanie skolonizowanym społecznościom norm kulturowych wyznawanych przez silniejszą większość. Uprawiano ją w celach stricte utylitarnych, by zoptymalizować „współpracę” z autochtonami i pełniej wykorzystywać ich potencjał fizyczny (np. do pracy na plantacjach, do robót przymusowych, w armii)³.

Katalizatorem przemian francuskiej świadomości i zmiany stosunku do skolonizowanych, stała się I wojna światowa i kilka związanych z nią czynników. Po pierwsze, w 1914 Francja wcieliła do armii 800 tysięcy mieszkańców kolonii, zwłaszcza z Afryki (600 tys. jako żołnierzy; 200 tys. jako zaplecze frontu)⁴. Ci młodzi mężczyźni poddani wcześniej polityce asymilacji i edukacji w systemie francuskim, stali się świadkami czteroletniej krwawej walki Francuzów o swe interesy oraz innych narodów europejskich o niezależność i niepodległość. Przykład rozbudził wśród wielu z nich świadomość etniczną, obnażył obłudę systemu kolonialnego, zaś wygrana Francji dała nadzieje na sukces własnych dążeń niepodległościowych. Po drugie, w czasie I wojny i w latach międzywojnia, zacieśniły się kontakty między Francją a USA. Żołnierze amerykańscy, walczący i stacjonujący w Europie, dali nie tylko wsparcie militarne, lecz także rozpropagowali nowy styl bycia. Muzyka jazzowa, swoboda obyczajów, idee panafrykaniizmu i murzyńska poezja Harlem Renesansu znalazły podatny grunt we Francji, zwłaszcza wśród awangardy artystycznej i intelektualistów⁵. Pod ich wpływem stosunek do mieszkańców kolonii zaczął ewoluować. Po trzecie, istotny oddźwięk

² * Terminy oznaczone gwiazdką odsyłają do haseł zawartych w leksykonie.

³ Przykładem urzeczowienia mieszkańców kolonii i ich kultur jest sposób, w jaki przedstawiano ich w Europie: w czasie wystaw światowych pokazywano tzw. pawilony kolonialne, w których „atrakcją” dla zwiedzających było odtworzone w miniaturze życie plemienne. Praktyki te trwały do końca lat 30. Krytycy systemu kolonialnego domagali się zamknięcia tych pawilonów nazywając je „ludzkimi zoo” [w: „Histoire”, 2005: *Des zoos humains aux expositions coloniales*].

⁴ Siły francuskie składały się z trzech niezależnych grup oddziałów: armii metropolitalnej (*armée métropolitaine*); oddziałów kolonialnych (*la Coloniale*) i Armii Afrykańskiej (*l'Armée d'Afrique*). Patrz: Jacques Frémeaux, *Les colonies dans la Grande Guerre*, 14-18 Editions, 2006, s. 73; Anthony Clayton, *Histoire de l'Armée française en Afrique 1830-1962*, Albin Michel, 1994, s. 20.

⁵ Jacques Pernet, *L'Armée Américaine en France 1917-1919*, Alan Sutton, 2007.

w metropolii* i koloniach* miały wydarzenia na świecie. Chiny (1911), Indonezja (1945), Indie (1950) ogłosiły niepodległość. Jej respektowania głośno domagała się Haiti, pierwsza kolonia, która zrzuciła obcą zwierzchność (1804), a którą pogwałcili Amerykanie (1915)⁶.

Dotychczasowa mentalność kolonizatora z Europy (w wypadku frankofonii – z Francji), niosącego zarzewie cywilizacji społeczeństwu zacofanym, zachwiała się, ustępując z wolna miejsca próbom pojednania. Dużą rolę odegrała kultura, sztuka, nauka oraz determinacja i konsekwencja intelektualistów i artystów. Powszechnie uważa się, że w zachodniej Europie wzrastało zainteresowanie twórczością z kolonii, którą przestano traktować jako etnograficzne kuriozum, niedoskonałe w stosunku do estetycznych wzorców europejskich opartych na harmonijnych proporcjach. Upatrywano w niej źródła nowego piękna. Michel Hausser podchodzi jednak z dystansem do oceny ówczesnego zafascynowania „prymitywizmem”. Zwraca uwagę, że w latach 20. i 30. oczarowanie kulturą pozaeuropejską miało podłoże snobistyczne, pozwalało wyróżnić się i zyskać miano „oryginalnego”, o które zabiegano. „Mogłoby się wydawać, że opinia publiczna sama uwarunkowała się tak, by przyjąć młodych Afrykańczyków jako przedstawicieli prawdziwego życia. Jest to jednak pogląd naiwny. Widać chyba wyraźnie, że to gorące przyjęcie nacechowane jest snobizmem i niewiedzą, że zaspokajano w ten sposób dawną potrzebę egzotyizmu, który przybierał formę ukrytą i nie dawał się zauważyć nawet samym zainteresowanym. Czy naprawdę można przypuszczać, że słuchając jazzowych orkiestr zapomniano o rasizmie i kolonializmie? (...) Prawdę powiedziawszy zainteresowanie okazywane innym kulturom przesiąknięte jest paternalizmem. Warto przypomnieć stanowczość, z jaką mieszkańcy kolonii atakowali tę ukrytą formę rasizmu. Tak naprawdę była to epoka paternalizmu, który można określić jako drugi wiek kolonializmu. Mniej może było krwawych jatek w koloniach, więcej natomiast pogardliwej dobroczynności. By uświadomić sobie mentalność Francuzów tamtego okresu wystarczy przewertować ówczesne publikacje dla młodzieży. Murzynów przedstawiano jako wielkie, wiecznie uśmiechnięte dzieci, nad którymi – na całe szczęście – czuwają administrator kolonialny, misjonarz i kolon. Na plakatach ukazywano sympatycznie wyglądających strzelców z Senegalu, rozmawiających ze ślicznymi Murzyniátkami. Nie dziwi reakcja Rabemananjara ani Senghora, który stwierdził: «Podrę te wszystkie uśmiechy

⁶ W 1915 prezydent USA Woodrow Wilson wysłał oddziały Marines do Port-au-Prince, by bronić amerykańskich interesów gospodarczych. Na wyspie mieszkała bowiem bardzo silna ekonomicznie mniejszość niemiecka, która po wybuchu I wojny (1914) stała się potencjalnym wrogiem Amerykanów. Ci, szykując się do wypowiedzenia Niemcom wojny (co nastąpiło w 1916), zabezpieczyli się strategicznie, przejmując kontrolę nad Haiti.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

*banania*⁷ rozwieszane na murach Francji!»⁸. Nie można jednak zaprzeczyć, że zmieniała się świadomość Europejczyków, którzy przestawali oceniać cywilizację, kultury i twórczość nieeuropejską w kategoriach „prymitywnej”, odchodząc od idei prymatu starego kontynentu nad resztą świata.

Kolejnym etapem były przemiany polityczne. Te jednak stały się w pełni możliwe dopiero po II wojnie, która definitywnie obaliła kolonialny porządek na świecie. Podkreślał to Albert Tevoedjre, sekretarz generalny Unii Afrykańskiej i Malgaskiej (OCAM*), cytowany przez Zbigniewa Stolaraka: „Europejczycy może nie zdają sobie dostatecznie sprawy, że ostatnia wojna światowa w uderzający sposób rozbudziła świadomość Afrykanów, o ileż bardziej otworzyła przed nimi obszar otaczającego świata i zwiększyła ich wrażliwość na określone niesprawiedliwości (...) I nikt już nie może udawać, że nie słyszał albo nawet zapomniał słynną apostrofę murzyńskiego deputowanego w Izbie: «Pomagając wam oswobodzić się spod hitlerowskiego buta, posmakowaliśmy chleba wolności, i nie myślcie sobie, że pewnego dnia zdołacie nas tego pozbawić»⁹. Proces dekolonizacji został zainicjowany przez Organizację Narodów Zjednoczonych utworzoną w 1945. Jej postanowienia dotyczyły przyznania narodom prawa do samostanowienia. W rezultacie Francja, członek ONZ, przekształciła przedwojenne imperium najpierw w Unię francuską* (1946-58), następnie we Wspólnotę francuską* (1958-95), twory polityczne nadające dawnym koloniom status departamentów lub terytoriów zamorskich. De facto stanowiło to kontynuację systemu, bowiem względna autonomia, jaką kraje otrzymały, nie była równoznaczna z pełną suwerennością. Postawa metropolii potęgowała frustrację wśród mieszkańców kolonii i niezadowolone z narzuconego kursu. Nazewnictwo nowych ciał także budziło sprzeciw, gdyż sugerowało utrzymanie przedwojennego status quo, tj. politycznego uzależnienia i ograniczenia swobód w (ex)koloniach. W 1960 ONZ przyjęła deklarację w sprawie przyznania niepodległości krajom i narodom kolonialnym; te, nie chcąc zacieśniać współpracy z metropolią, zaczęły masowo ogłaszać niepodległość,

⁷ *Banania* to napój na bazie bananów, kakao, płatków i cukru, pochodzący z Ameryki Łacińskiej. Markę B. założono w 1914, we Francji, gdzie od razu kojarzyła się z produktami kolonialnymi. Jej logo przedstawiało najpierw kobietę z Antyli, potem szeroko uśmiechniętego strzelca senegalskiego. Do 1977 hasło reklamowe brzmiało: „Y'a bon Banania” [Banania pyszna]. Zmieniono je na skutek krytyki ze strony środowisk panafrkańskich i antykolonialnych. Według nich slogan propagował stereotypy rasowe (potulnego, uśmiechającego się, zdzieliniałego Murzyna, niezdolnego posługiwać się poprawną francuszczyzną) i symbolizował nie tyle produkt, co sam kolonializm.

⁸ Michel Hausser, *Essai sur la poétique de la négritude*, wyd. Université de Lille III, 1982, t. I, s. 40.

⁹ Zbigniew Stolarek, *Antologia poezji afrykańskiej, Wstęp*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974, s. 27.

dlatego 1960 uznaje się „rokiem Afryki”. Francuzi jednak formalnie zlikwidowali Wspólnotę frankofońską dopiero w 1995, w nowelizacji konstytucji.

Tymczasem tuż po wojnie w koloniach sytuacja stała się dwuznaczna: elity intelektualne i polityczne opowiadały się za utrzymaniem więzi z Francją, licząc na pomoc przy budowaniu kraju. Otwarcie dążyły do stworzenia międzynarodowej organizacji opartej na kulturze, zwłaszcza na języku. Stąd w latach 60. upowszechnił się termin „frankofoński”, lansowany przez przedstawicieli byłych kolonii określanych dziś jako ojcowie założyciele Frankofonii* (Bourguiba, Diiori, Helou, Senghor, Sihanouk). Pozwalał, przynajmniej na pierwszym etapie przemian, odejść od dyskursu politycznego i skupić się na języku. Jednak w dalszej perspektywie okazało się, że i to określenie budzi wątpliwości, zbyt bowiem silnie łączy się z kulturą francuską i nadal wskazuje na jej paternalistyczną pozycję w stosunku do innych narodów.

Rasizm, bardziej lub mniej widoczny, nie zniknął, rzecz jasna, wraz z upadkiem imperiów kolonialnych. Zaczął się jednak nieodwracalny proces równouprawniania. Ważnym krokiem na drodze do egalitaryzmu, także w sztuce, był listopad 1962, kiedy prestiżowe i wpływowe czasopismo francuskie „Esprit” wydało numer specjalny poświęcony zjawisku frankofonii w różnych jego aspektach. Od tego momentu przymiotnik „frankofoński” zaczęto stosować w różnych kontekstach, między innymi literackim, dla określenia dzieł napisanych w języku francuskim przez pisarzy niefrancuskiego pochodzenia. Pionierskie próby systematyzacji tego nieznanego i rozległego pola podjęła belgijska badaczka literatury Lilyan Kesteloot¹⁰. W książce *HISTOIRE DE LA LITTÉRATURE NÉGRO-AFRICAINE* (1963) wspomina trudne początki:

„Istnieje dziś wiele studiów, opracowań i antologii na temat pisarzy z Czarnej Afryki, przynajmniej w porównaniu do lat 60., kiedy to podjęliśmy pierwszą próbę nakreślenia szlaku ich intelektualnego rozwoju.

Skąd pochodzili? Gdzie się spotykali? Co czytali? Czym się zajmowali? Na jakich łamach (gazety, przeglądy, stowarzyszenia) wypowiadali się? Kto ich wydawał? Kto ich popierał? Kto ich zwalczał? Kim byli ich odbiorcy we Francji? Na Antylach? W Afryce?

Praca dokonywała się na żywo, bezpośrednio, gdyż większość z tych autorów żyła jeszcze wtedy. Wśród tych, z którymi osobiście spotkaliśmy się byli: René Maran, Gilbert Gratian, Jean Price-Mars, Alioune Diop, Franz Fanon, Richard Wright, Langston Hugues, Paul Niger, René Ménil, David Diop. Wśród tych, z którymi dłużej współpracowaliśmy, byli: Leopold Sédar Senghor, Léon-Gontran

¹⁰ Lilyan Kesteloot, *Les écrivains noirs de langue française: Naissance d'une littérature* (praca doktorska, Uniwersytet w Brukseli), wyd. Uniwersytetu w Brukseli, 1963.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

Damas, Aimé Césaire, Birago Diop, Amadou Hampate Bâ. Do listy tej należy dopisać nazwiska takie jak: Bernard Dadié, Mongo Beti, Cheik Hamidou Kane, Kamara Laye, Olympe Bhely-Quenoum, Wole Soyinka, René Despestre, Maryse Condé, Tchicaya U Tam'Si, Edouard Maunick, Seybou Badian, Amadou Kourouma, René Philombe, Massa Makan Diabate, William Sassine, Sony Labou Tansi¹¹.

Zacząto postrzegać literaturę w języku francuskim pisaną przez nie-Francuzów jako zjawisko autonomiczne, przeczuwając, że to właśnie z niej może zrodzić się duch przemiany, który przełamie wreszcie klasyczny, europejski kanon i zdefiniuje pojęcie dzieła literackiego. Nadzieję tę wyraża jeden z teoretyków zjawiska, Gérard Tougas, pisząc: „Najbardziej życzylibyśmy sobie, w Paryżu, otrzymać od krajów frankofońskich bezcenny prezent w postaci odnowionego języka i odnowionej literatury”¹². Badacz jednocześnie podkreśla niezdolność samych Europejczyków do obalenia wzorców i zauważa, że próby przeobrażenia ideału literackiego, podejmowane przez przedstawicieli najważniejszych nurtów w historii literatury francuskiej, kończyły się zawsze porażką, gdyż odnosiły się niezmiennie do probierza uświęconego tradycją wieków¹³.

Im bardziej zagłębiano się w problematykę literatury francuskojęzycznej, tym szersze horyzonty odsłaniały się. Zacząto proponować różnorakie sposoby kategoryzacji, opierając główne osie badawcze na podziale historycznym, geograficznym, językowym, etnograficznym, a nawet instytucjonalnym. Warto prześledzić ewolucję wybranych spośród tej grupy aspektów, takich jak terminologia, periodyzacja, geografia czy język, by lepiej zrozumieć złożoność zjawiska oraz ogólne tendencje rozwoju literatury na świecie. W tym też celu najlepiej odwołać się do fundamentalnych pytań stawianych od końca lat 80.: „Czy istnieje literatura frankofońska rozumiana jako zjawisko o zasięgu globalnym, różnym od struktur politycznych? Czy koncepcja frankofonii literackiej ma naukowe podstawy bytu? Czy można wypracować teorię takiego przedmiotu? Czy są podstawy, by go nauczać? Czy przedmiot ten istnieje poza ideologią [Frankofonii]?”¹⁴. Szukanie

¹¹ Lilyan Kesteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, wyd. Karthala-AUF, 2004, s. 5.

¹² Gérard Tougas, *Les écrivains d'expression française et la France*, wyd. Denoël, 1973, s. 259.

¹³ „Wśród pisarzy, którzy w większości respektowali «geniusz» języka ukuty jeszcze w XVI wieku, widać pewną cechę charakterystyczną. Zarówno bowiem romantycy, twórcy parnasizmu, realizmu, naturalizmu, symbolizmu, surrealizmu, *chosistes*, okazali się pełni szacunku dla ustalonych norm. Liczne są, oczywiście, wyjątki, jednak w przytłaczającej większości pisarze głoszący najbardziej radykalne i rewolucyjne koncepcje literatury i tak wyrażali je za pomocą skostniałych struktur klasycznego języka [francuskiego]”, G. Tougas, op. cit., s. 256-257.

¹⁴ Claire Riffard, *Francophonie littéraire : quelques réflexions autour des discours critiques*, w: „Lianes”, nr 2, *Francophonie: dialogue des cultures*, X 2006.

odpowiedzi na nie pozwoli ustalić czym jest literatura frankofońska i czy może ona funkcjonować jako autonomiczna gałąź nauki.

Terminologia

Śladami Kesteloot poszło wielu historyków i krytyków literatury, autorów podręczników, opracowań i analiz, którzy próbowali przybliżyć czytelnikom europejskim istotę nowej twórczości. Pierwszym problemem, z jakim przyszło się zmagać, była terminologia. Do początków XX w. literatura spoza Francji określana była jako kolonialna. Od okresu międzywojennego, dla nazwania dzieł autorstwa nie-Francuzów, zaczęto stosować w metropolii* określenia takie, jak literatura w języku francuskim, literatura francuskojęzyczna, twórczość marginesowa, literatura ekspresji francuskiej (fr. *littérature d'expression française*), literatura duduistyczna^{*15}.

W 1958, *ENCYKLOPEDIA PLEJADY* opublikowała osobny tom pt. *LITERATURE FRANCUSKIE*. Kilkanaście stron poświęcono na omówienie tzw. literatur towarzyszących (fr. *littératures connexes*) – dzieł w języku francuskim autorstwa pisarzy z Haiti, Antyli, Czarnej Afryki i regionu Oceanu Indyjskiego. Wymieniono stosunkowo niewiele, bo kilkadziesiąt, tytułów. W kolejnej edycji encyklopedii, z końca lat 60., spis obejmował już kilkaset pozycji, a pod koniec lat 70. – blisko tysiąc. Wobec lawinowo rosnącej liczby utworów trudno było nadal posługiwać się uogólniającą liczbą mnogą (literatury) oraz określeniem „towarzyszące”. Badacze wskazywali, że oto narodziły się nowe, niezależne od metropolii literatury, które należy osobno analizować, a pierwszym krokiem było usystematyzowanie zjawiska i ustalenie właściwej dlań terminologii. Michel Hausser, w III tomie *LITTÉRATURES FRANCOPHONES*, przedstawia poszukiwania adekwatnej definicji. Cytuje najważniejsze tytuły opracowań odnoszących się do twórczości w języku francuskim, które ukazały się w dobie upadku imperium kolonialnego:

- 1963: *BIBLIOGRAPHIE AFRICAINE ET MALGACHE* Rogera Merciera (w „Revue de Littérature comparée”, nr 37, 1963, s. 5-31)
- 1963: *LES ÉCRIVAINS NOIRS DE LANGUE FRANÇAISE: NAISSANCE D'UNE LITTÉRATURE* Lilyan Kesteloot
- 1967: *ANTHOLOGIE NÉGRO-AFRICAINE* Lilyan Kesteloot
- 1974: *LITTÉRATURE NÈGRE* Jacquesa Chevriera
- 1976: *LITTÉRATURES D'AFRIQUE NOIRE DE LANGUE FRANÇAISE* Roberta Cornevina

¹⁵ Léon-Gontran Damas, *Poètes d'expression française*, Seuil, 1947, s. 9.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

- 1980: *INTRODUCTION À L'ÉTUDE DU ROMAN NÉGRO-AFRICAIN DE LANGUE FRANÇAISE* Makouty Mboukou
- 1983: *DICTIONNAIRE DES OEUVRES LITTÉRAIRES NÉGRO-AFRICAINES DE LANGUE FRANÇAISE* (opracowanie zbiorowe)
- 1984: *LITTÉRATURES AFRICAINES DE 1930 À NOS JOURS* Piusa Ngandu
- 1986: *LES LITTÉRATURES FRANCOPHONES DEPUIS 1945* (opracowanie zbiorowe)
- 1987: *LITTÉRATURES NATIONALES D'ÉCRITURE FRANÇAISE. AFRIQUE NOIRE, CARAÏBES, OCÉAN INDIEN*
- 1990: *LITTÉRATURE AFRICAINE. HISTOIRE ET GRANDS THÈMES* Jacquesa Chevriera¹⁶.

Michel Hausser zwraca uwagę na nieprecyzyjność określeń „murzyńska”, „czarna”, „afrykańska”, mylnie sugerujących, że chodzi tylko i wyłącznie o literaturę Czarnego Łądu. Tymczasem wymienieni badacze odnoszą te przymiotniki do dzieł całej diaspory murzyńskiej rozsianej po świecie, po dawnych koloniach (jednak z wyłączeniem państw europejskich i Kanady). Wymieniani są na przykład pisarze z Antyli, a więc potomkowie niewolników, którzy dawno już ulegli metyzacji* i stali się Kreolami*. Problematyczna jest również, zdaniem Haussera, klasyfikacja Madagaskaru. Niektórzy uważają wyspę za część składową Afryki i traktują literaturę malgaską jako gałąź afrykańskiej. Inni rozróżniają dwie dziedziny, postulując umieszczanie autorów z Madagaskaru w odrębnej kategorii. Wskazują bowiem zasadnicze różnice samej koncepcji dzieła, estetyki i form.

W latach 90. zaczęto stosować bardziej ogólne określenia, unikające kategoryzacji geograficznej, jak na przykład neoliteratura, nowe literatury, literatury nowo powstające (fr. *littératures émergentes*)¹⁷, literatury frankofońskie, literatura murzyńsko-afrykańska w języku francuskim¹⁸ czy paraliteratura¹⁹.

Bardziej lub mniej świadome polaryzowanie twórczości francuskojęzycznej przyczyniło się do wprowadzenia dychotomii jakościowej do badań nad zjawiskiem, sugerując istnienie dwóch różniących się dziedzin: literatury metropolii oraz literatury jej dawnych kolonii. Ustalenie ich wzajemnych relacji skierowało dyskusję na kwestie normatywne, a istotną konsekwencją podkreślania dwutorowości i różnic był podział twórczości na tę, która stoi w zgodzie z regułami estetycznymi i językowymi (w domyśle – poprawną, a w uproszczeniu – lepszą)

¹⁶ Michel Hausser, Martine Mathieu, *Littératures francophones III. Afrique noire; Océan Indien*, wyd. Bélin, Paris 1998, s. 9-11.

¹⁷ Gérard Tougas, op. cit., s. 241, 242.

¹⁸ Podręczniki do HLF XX w.: Lagarde et Michard, Brunel.

¹⁹ Michel Beniamino, *La francophonie littéraire. Essai pour une théorie*, L'Harmattan, 1999.

i taką, która zasady wszelkie łamie (w domyśle – niepoprawną, w uproszczeniu – gorszą). Wiadomo powszechnie, że kultura Francji jest kartezjańska, co oznacza, że cechuje się logiką, precyzją, klarownością i porządkiem. Różne instytucje państwowe, na czele z Akademią Francuską (1635), kodyfikują zasady jej tworzenia się i czuwają nad przestrzeganiem określonych kanonów. Ów kontekst rodzi pytania o swobodę wyrazu artystycznego i kryteria oceniania literatur dawnych kolonów w języku francuskim. Jako mieszkańcy kolonii, a więc prowincji, nie mieli za sobą ani paryskich liceów, ani Ecole Normale Supérieure, ani Sorbony, gdzie człowiek powinien się kształcić; byli obcy w salonach i kawiarniach stolicy Francji²⁰, nie zabierali głosu w toczących się debatach i sporach. Stąd w związkach elit intelektualnych z Francji i pisarzy z kolonii najczęściej trudno doszukiwać się zasady równości, a dominuje raczej paternalizm. Wystarczy wspomnieć choćby skandal, jaki w 1921 wywołało przyznanie literackiej nagrody Goncourtów pisarzowi z kolonii, René Maranowi, za powieść *BATOUALA**.

O problemach z nazewnictwem piszą także polscy badacze i tłumacze. Janusz Krzywicki i Zbigniew Stolarek wyraźnie preferują zwrot „literatura w języku francuskim”, podchodząc z dystansem do neologizmu „frankofoński”. W odniesieniu do zmian terminologii proponowanych u progu XXI w. Józef Kwaterko zauważa: „Zważywszy na świadomość komplikacji, a nawet wyczuwalną nadwrażliwość, jaka cechuje stosunek wielu autorów do języka francuskiego, literatury te trudno dziś określić przez wygodne niegdyś peryfrazy, takie jak «literatura ekspresji francuskiej», «języka francuskiego» czy «francuskojęzyczne». Kojarzą się one bowiem – nieświadomie lub półświadomie – z «francuskim» jako językiem normatywnym lub modelowym, organicznie związanym z Francją. Jeszcze w latach 60. określenia te konotowały zależność od metropolii lub obrazowały pewną geojęzykową sytuację «promieniowania» kultury metropolitalnej na inne terytoria, gdzie francuski miał istotne znaczenie (jako język części społeczeństwa, używany przez pewne klasy czy grupy społeczne). Jeśli literatury te nazywają się dziś frankofońskimi, podobnie jak wszystkie inne pisane poza Francją, dla których francuski jest wspólnym tworzywem, to właśnie dlatego, że język francuski poddany jest w nich nieustannym przekształceniom (...) obecny nie tylko jako jakiś «język wspólny», ile jako spoiwo różnorodnych znaczeń wyobrażeń i pierwiastków kulturowych; współokreśla go zarówno interaktywna bliskość innych języków (także języka ustnego), jego różnych rejestrów i postaci, jak i werbalna inwencja pisarzy»²¹.

²⁰ Herbert Lottman, *Albert Camus. Biografia*, Oficyna wydawnicza, Szczepan Szymański, Warszawa, 1996, s. 157.

²¹ Józef Kwaterko, *Dialogi z Ameryką. O frankofońskiej literaturze w Québecu i na Karaibach*, Universitas, Kraków, 2003, s. 17.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

Inne niebezpieczeństwo, związane po części z terminologią, czyhało w obrębie krytyki literackiej. W przytłaczającej mierze to biali komentatorzy omawiali, analizowali, oceniali i definiowali literaturę frankofońską z pozycji obserwatorów zewnętrznych, posługując się paradygmatem krytycznoliterackim właściwym studiom europejskim i zgodnym z europejską logiką. Niosło to ryzyko zastosowania niewłaściwej miary do twórczości wyrastającej z odmiennych kanonów, a w konsekwencji zepchnięcie jej do rangi literatury drugiej kategorii. Zwłaszcza pisarze afrykańscy zwracali uwagę, że różnorodność dziedzictwa często ulegała niwelacji, spłaszczeniu, ujednoczeniu geopolitycznemu i cywilizacyjnemu. W poemacie CZAKA Senghor pisze w przejmującym, apokaliptycznym stylu:

Umyślni mi donieśli:

„Z liniami, kątownikami, z kompasami, sekstansami oni zeszli na ląd.

Skóra biała, oko jasne, słowo nagie, zawężone usta.

Na ich statku piorun”.

.....

Miałem widzenie, w którym na cztery widnokregu strony widziałem wszystkie krainy podległe kątownikowi, kompasowi, linii.

Puszcze spustoszone, wzgórza rozniesione, doliny i rzeki w okowach.

Na cztery widnokregu strony widziałem krainy pod kratą stanowioną

Przez drogi po dwakroć żelazne.

Widziałem ludy południa jako mrowisko milczenia

W czas pracy. Święta jest praca, ale oto praca, co już nie jest aktem,

Ani tamtam ni głos już nie wiodą rytmem przebiegu pór roku.

Na rusztowaniach i w portach, w warsztatach, w kopalniach ludy południa,

Odosobnione na noclegu porę w kraalach swej nędzy²².

Przykładem europocentrycznego podejścia do twórczości pisarzy z kolonii jest również tekst Jeana-Paula Sartre'a *ORPHÉE NOIR (CZARNY ORFEUSZ)*, zamieszczony jako przedmowa do *ANTOLOGII POEZJI MURZYŃSKIEJ I MALGASKIEJ FRANCUSKOJĘZYCZNEJ* Senghora (1948). Wnikliwy, świadczący o erudycji autora esej opiera się na europejskim aparacie badawczym. Sartre, mówiąc o dziełach czarnoskórych poetów francuskojęzycznych, używa narzędzi filozoficznych, estetycznych i literackich obcych światu, w którym tamci wyrosli. Mimo niewątpliwej błyskotliwości tekstu rodzą się pytania czy analizuje on twórczość czy raczej tłumaczy jej recepcję w Europie. Europocentryczną postawę widać również wśród

²² Leopold S. Senghor, *Czaka*, w: Zbigniew Stolarek, op. cit., s. 25.

autorów podręczników do nauki historii literatury francuskiej, gdzie pisarze spoza starego kontynentu figurują na końcu tomu, choć ich utwory można z powodzeniem wpleść w chronologię francuskiego życia literackiego.

Reasumując, komentatorzy europejscy i amerykańscy znaleźli się z gruntu na pozycji uprzywilejowanej wynikającej z uwarunkowań pozaliterackich, głównie ekonomicznych. Stwierdza to Tougas: „W świecie zachodnim jest tylko kilka wielkich literackich stolic, które, z wielu różnych powodów, mają prawo wyświęcić lub potępić pisarzy. Frankofoni mają to szczęście, że Paryż zalicza się do jednej z nich (...) Trudno nie zauważyć, że dużą rolę w budowaniu renomy literackiej stolicy odgrywają czynniki pozaliterackie”²³. I dodaje: „W świecie frankofońskim opinie najbardziej wytrawne, najbardziej obiektywne, najbardziej dopracowane i zróżnicowane są traktowane poważnie pod warunkiem, że rodzą się w Paryżu. Krytyk z Chaux-de-Fonds? Któżby brał pod uwagę jego opinie! Nawet jego ziomkowie nie zwracają większej uwagi na to, co mówi i na sądy, jakie wydaje (...) Komentarz krytycznoliteracki napisany i wydany w Montrealu zainteresuje co najwyżej garstkę ciekawskich. Inaczej sprawa wygląda, jeśli na ten sam temat wypowie się krytyk z Paryża. Wiadomo, jego głos usłyszą przede wszystkim”²⁴.

Do początków XXI w. terminologia określająca zjawisko, jakim jest literatura frankofońska, pozostaje nadal niejednolita. Próbę wyjścia z impasu podjęło dwóch poetów francuskich, Michel Le Bris²⁵ oraz Jean Rouaud²⁶, ogłaszając 15 III 2007, na łamach dodatku literackiego gazety „Le Monde”, śmierć frankofonii, o której mowa będzie przy opisie kategoryzacji zjawiska według klucza geograficznego. Nie oznacza to jednak, iż dawne nazewnictwo odeszło w niepamięć. Przeciwnie, funkcjonuje nadal jako dziedzictwo pozostawione przez pierwszych badaczy w podręcznikach, opracowaniach i potocznym użyciu.

Periodyzacja

Kolejny istotny problem badawczy w obrębie literatury frankofońskiej wiąże się z ustaleniem chronologii i ważnych momentów rozwoju. Na wstępie zaznaczono, że samo pojęcie „literatura frankofońska” przyjęło się na szerszą skalę

²³ Gérard Tougas, op. cit., s. 177.

²⁴ Gérard Tougas, op. cit., s. 209.

²⁵ Współczesny pisarz francuski (ur. 1944), wybitny znawca twórczości Roberta Louisa Stevensona; dyrektor festiwalu literackiego „Etonnants voyageurs” organizowanego w Saint-Malo od 1990 r. Zadebiutował w 1970 r. książką *Levy-Strauss*.

²⁶ Współczesny pisarz francuski (ur. 1952), którego powieść *Pola chwały* [*Champs d'honneur*], za którą otrzymał nagrodę Goncourtów w 1990 r., ukazała się w polskim wydaniu.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

w latach 60., nie oznacza to jednak, że literatura nie pojawiła się w koloniach wcześniej. Michel Beniamino stwierdza, że sami badacze kwalifikują twórczość frankofońską między literaturą francuską a powszechną i komparatystyką, przez co ustalenie momentu autonomizacji i ewolucji staje się zadaniem trudnym.

Periodyzacja jest ściśle skorelowana z przemianami geopolitycznymi, bowiem wyswobodzenie się danego terytorium od Francji stanowi oficjalną datę narodzin literatury narodowej. Jeszcze w XVII w. uniezależniła się Szwajcaria (1648), choć jako państwo federalne, z kantonami francuskojęzycznymi, istnieje od 1848. W Kanadzie zwierzchność francuska skończyła się w XVIII w. (1763), choć niezależność od Wielkiej Brytanii ogłoszono w 1867 (a potwierdzono w 1931 i 1982). W XIX w. niepodległość uzyskała Belgia (1830). W tych przypadkach zaczęto relatywnie wcześniej posługiwać się określeniami „literatura francuskojęzyczna Szwajcarii, Belgii, Kanady”. Tymczasem w pozostałych regionach świata francuskie imperium kolonialne* istniało do końca II wojny światowej, a literaturę określa się ogólnie jako kolonialną. Podlega ona wewnętrznemu podziałowi na dwie fazy: od momentu skolonizowania do 1918 oraz od 1918 do 1960. Pierwsza to twórczość samych kolonów, licząc od najstarszych tekstów powstałych na danym terenie do momentu likwidacji kolonii. Autorzy to ludzie przybyli bezpośrednio z Francji lub wychowani już w kolonii, ale w tradycji francuskiej. Znali zatem zażytki literatury metropolii*, wzorce estetyczne i europejskie kanony piękna.

Druga faza literatury kolonialnej rozwijała się od momentu, kiedy rdzenni mieszkańcy zaczęli pisać pierwsze teksty w języku kolonizatora. Otóż 27 IV 1848 we Francji, dzięki staraniom deputowanego Wiktora Schoelchera, ogłoszono dekret o zniesieniu niewolnictwa, jednocześnie wprowadzono powszechną oświatę w koloniach. Tym samym dawni niewolnicy zostali poddani procesowi kształcenia w języku francuskim. Niektórzy z nich podjęli pierwsze próby literackie już w drugiej połowie XIX w. Często twórczość cechowała się frankotropizmem*, a przynajmniej mimetyzmem w stosunku do literatury metropolitalnej. Wynikało to z faktu, że na większości obszarów kolonii, zwłaszcza w Afryce subsaharyjskiej, rdzenni mieszkańcy kolonii nie praktykowali tradycji pisanej, nie mieli zatem lokalnych wzorców. Rzadko też uznawali oraturę* za wartościowe źródło inspiracji. Tę spisywali głównie misjonarze i podróżnicy, zaś europejscy wydawcy klasyfikowali jako etnograficzną ciekawostkę. Trzeba też podkreślić, że wśród czytelników starego kontynentu nie było zapotrzebowania na tego rodzaju teksty. Dopiero awangarda, na progu XX w., rozbudziła zainteresowanie tą twórczością (cf. Blaise Cendrars, *ANTOLOGIA MURZYŃSKA I MURZYŃSKIE BAJECZKI DLA DZIECI BIAŁYCH LUDZI*). Schyłkowy okres drugiej fazy literatury kolonialnej, przypadający na lata 1918-60, przynosi pewien ferment. Od końca I wojny światowej we Francji, pod wpływem ruchów murzyńskich z USA (panafrykanizm*, Renesans

Harlemu*), rodzi się nurt *négritude*, murzyńskości*, krystalizują się nowe formy i estetyka przekazu.

Po II wojnie światowej nastąpił dynamiczny rozwój badań literackich, a jedną z gałęzi zainteresowania była właśnie literatura frankofońska, którą należało usystematyzować. Na polu literaturoznawstwa pierwszych prób wyodrębnienia etapów jej rozwoju dokonał Auguste Viatte²⁷, wskazując na kluczową rolę Historii, której bieg sprzyjał kształtowaniu się twórczości w koloniach. Zaproponował dwa rodzaje periodyzacji: zewnętrzną (egzogogeniczną) i wewnętrzną (endogogeniczną). Pierwsza opiera się na zastosowaniu ukutego wcześniej systemu wartości obcego dla badanej społeczności. I tak literatury frankofońskie badano z perspektywy historii literatury francuskiej, określając je jako teksty pisane poza Francją i późniejsze w stosunku do literatury metropolii, która wyznacza modele i ramy estetyczne. W tym ujęciu Viatte wskazuje ogólnie trzy momenty rozwoju, przez które przeszły wszystkie literatury frankofońskie, niezależnie od miejsca na świecie, w którym powstawały: „Egzotyzm, czyli literaturę podróżników; literaturę kolonialną, która w dużej mierze opisuje stosunki między Europejczykami, Afrykańczykami i Azjatami, przedstawiając je z europejskiego punktu widzenia; etap usamodzielnienia się pisarzy nieeuropejskich, którzy zaczynają wyrażać swą odmienność w stosunku do kultury europejskiej”²⁸. Podział ten nawiązuje do opisu literatury francuskojęzycznej spoza Francji przedstawionej przez André Gide’a we wstępie do pierwszego numeru „*Présence Africaine*” (1947), w którym pisarz wylicza: „najpierw eksploracja, potem pobłażliwa litość, wreszcie wzajemne zrozumienie: uczyć czarną rasę, lecz także poddać się jej nauce”²⁹.

Przyjął się on także w badaniach polskich. Józef Kwaterko pisze o trzech okresach tematycznego i formalnego rozwoju literatur frankofońskich, zwłaszcza obszaru Antyli i Kanady. Są to: „okres «ideologiczny» (od kolonizacji do końca lat 40. XX w.), «krytyczny» (1940-1970) i «postmodernistyczny» (1970-2000). Periodyzacja ta nie wyznacza polityczno-ideologicznych cezur, ale pewne ogniwa pozwalające uchwycić proces dojrzewania przemian – wyczerpywania

²⁷ Auguste Viatte, *La Francophonie*, Larousse, Paris, 1968.

²⁸ Auguste Viatte, op. cit.

²⁹ Michel Hausser, op. cit., s. 44. Warto zanotować na marginesie, że wraz z autonomizacją literatury frankofońskiej rozpoczął się proces redefiniowania pojęcia egzotyzy*²⁸. Określenia tego używano coraz rzadziej w stosunku do twórczości pozaeuropejskiej uznając, że niesie w sobie pejoratywne znaczenie umniejszające wagę nowej twórczości. Jednym z pierwszych badaczy, którzy rozszerzyli znaczenie słowa, był francuski etnograf, archeolog, lekarz i poeta, Wiktor Segalen (1878-1919). Pracował na Polinezji Francuskiej, odbył liczne wyprawy badawcze: na Markizy, Tahiti. W 1908 podjął pracę jako lekarz w Chinach. W 1914 pokierował misją archeologiczną i zbadał nekropolię dynastii Han. Zmarł w wyniku wypadku, w nie do końca wyjaśnionych okolicznościach. Wśród jego dzieł są m.in. *Stèles* (1912); *Essai sur l'exotisme* (wyd. pośm. 1978).

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

się systemów wyobraźniowo-symbolicznych i rodzenia się nowych wartości literackich”³⁰. Janusz Krzywicki, badając literatury afrykańskie, łączy periodyzację chronologiczną z podziałem tematycznym, wyznaczając początki literatury francuskojęzycznej na lata 20. XX w., zaś wcześniejsze teksty określa jako literaturę kolonialną. Kolejne etapy rozwoju wyznacza historia: w latach 30.-40. zaczyna się walka z uprzedzeniami rasowymi. Lata 50. to okres antykolonializmu i czas piętnowania polityki potęg europejskich. Lata 60., po dość krótkotrwałej fascynacji niepodległością, to fala rozgoryczenia i buntu przeciwko elitom politycznym nowych państw, przeciwko panoszeniu się europejskich i zachodnich koncernów wydobywających surowce i zręcznie podsycających animozje plemienne; widać również bunt przeciwko dyskursowi *négritude**. Lata 80. cechują się aktywną działalnością kobiet na polu literatury. Wreszcie ostatnia dekada XX w. i początek XXI to czas emigrantów i afirmowania wielokulturowości³¹.

Wracając do typologii Viatte’a, bardziej złożona jest periodyzacja wewnętrzna, wiąże się bowiem z rozwojem niezależnej państwowości lub usamodzielnieniem grup społecznych. Okresy rozwoju literatury danego państwa czy danej społeczności wyznaczane są przez samych pisarzy, elity intelektualne, rodzimych naukowców i krytyków. Niezbywalnymi elementami życia literackiego są takie instytucje, jak biblioteki narodowe, wydawnictwa krajowe, instytuty badawcze, wydziały uniwersyteckie. Nie tylko określają epoki rodzimego życia literackiego, ale przede wszystkim warunkują ciągłość badań nad nim, kształtują czytelników poprzez system promocji i rozpowszechniania dzieł w postaci strategii nagród literackich, konkursów, festiwali. W wielu dawnych koloniach, u progu XXI w., mechanizmy takie nadal nie istniały, pisarze zmuszeni są wydawać za granicą i tam też znajdować odbiorców. Słuszne wydaje się pytanie, czy faktycznie można mówić o literaturze danego państwa, czy jest ona niezależna od obcych wpływów i oddaje lokalnego ducha.

Inny sposób periodyzacji literatury frankofońskiej, w ujęciu endogenicznym, proponuje Michel Beniamino. Polega on na zastosowaniu klucza szkół literackich, czyli grupowaniu pisarzy według stylu bądź zamierzeń artystycznych. Wyróżnia tu dwa typy szkół: regionalne wysuwające postulat usamodzielnienia i oderwania od obcych wpływów oraz uniwersalne dążące do wpisania literatury kraju czy regionu w kontekst światowy, czy społeczny (romantyzm, symbolizm, naturalizm). Ich cechą wspólną jest szukanie autentyczności zarówno na poziomie stosowanych środków wyrazu i technik pisania, jak i na poziomie przekazywanych treści. Stawiają sobie za cel ocalenie dziedzictwa kulturowego, szczególnie tego

³⁰ Józef Kwaterko, op. cit., s. 18.

³¹ Janusz Krzywicki, *Francuskojęzyczna powieść afrykańska*, w: „Literatura na świecie” nr 1-2, 1999, s. 231-250; *Wprowadzenie do imaginarium literatury afrykańskiej*, cz. II, 2007.

najbardziej narażonego na zaginięcie, a więc przekazy ustne i związane z nimi obyczaje.

Z dzisiejszej perspektywy widać, że periodyzacja jest rzadko stosowanym narzędziem badania literatury frankofońskiej. Podręczniki częściej systematyzują twórczość wg klucza geograficznego lub geopolitycznego. Claire Riffard uważa, że na początku badań nad literaturą frankofoonką krytycy wybierali głównie metodę podziału geograficznego, aby odwrócić uwagę od trudnych i bolesnych kwestii historycznych (kolonializm, niewolnictwo, handel ludźmi, polityka asymilacji). Zdeteminowało to sposób postrzegania literatury na kolejne dziesięciolecia.

Podział geograficzny

Najczęściej stosowanym kryterium porządkowania literatury frankofoonkiej jest podział geograficzny³². W uznanej za klasyczną książce *LES ÉCRIVAINS D'EXPRESSION FRANÇAISE ET LA FRANCE* (1973) Tougas, jako jeden z pierwszych, zaproponował podział zjawiska w perspektywie przestrzeni, wyodrębniając jej cztery główne obszary:

„W pierwszym kręgu wyróżniamy trzy kraje rasy białej: Kanadę, Belgię i Szwajcarię (...) W drugim kręgu należy umieścić świadków pierwszego imperium kolonialnego Francji. Na Morzu Karaibskim są to: Haiti, Martynika, Gwadelupa i Gujana; na Oceanie Indyjskim – wyspa Mauritius i jej siostra Reunion wokół której skupiają się pomniejsze wysepki. (...) Najliczniejsze kraje frankofoonkie leżą w Czarnej Afryce. Ten trzeci krąg obejmuje około pięćdziesięciu milionów osób mówiących po francusku (...) W czwarty krąg należy wpisać sam Madagaskar”³³.

Niektórzy autorzy rozszerzają przedstawiony podział, zwracając uwagę, że nie obejmuje on ani samej Francji, ani krajów Maghrebu*, ani Dalekiego Wschodu. Sam Tougas tłumaczy pominięcie na liście krajów Afryki Północnej: „Czy w tych koncentrycznych kręgach jest miejsce dla krajów Maghrebu? Tysiącletnia kultura uświetniona najpiękniejszymi językami, jakie człowiek mógł tylko wymyślić, sprawia, że przyszłość języka francuskiego w krajach takich jak Maroko, Algieria czy Tunezja jest niepewna. Współistnienie tych języków nie zawsze rysuje się

³² Patrz opracowania i podręczniki, m.in.: Jean-Louis Joubert, Jacques Lecarme, Eliane Tabone, Bruno Vercier, *Littératures francophones depuis 1945*, Bordas, 1986; Jean-Louis Joubert, *Histoire littéraire de la francophonie*, EDICEF/AUPELF, 1991; Michel Hausser, Martine Mathieu, *Littératures francophones*, Belin Sup, 1996.

³³ Gérard Tougas, op. cit., s. 15-17.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

pomyślnie, gdyż francuski kładzie się cieniem na język [arabski], który mógłby odzyskać pełnię swych praw na tych terenach³⁴.

W latach 60. i 70. mapa polityczna Afryki uległa całkowitemu przeobrażeniu. Od 1951 na kontynencie powstały 24 nowe państwa³⁵. Pozornie, ułatwiło to pracę literaturoznawcom, gdyż pozwoliło użyć nazwy kraju, tak jak to uczyniono wcześniej w Europie czy Ameryce, stosując określenia „francuskojęzyczna literatura Belgii, Szwajcarii, Kanady”. Metoda ta pojawia się w drugiej części *ANTOLOGII POEZJI AFRYKAŃSKIEJ* Stolarka, gdzie tłumacz prezentuje poezję 21 państw kontynentu³⁶. W świetle najnowszych badań kulturowych klucz geopolityczny nie jest do końca słuszny, bowiem wiąże się z nim pojęcie granicy i problem tożsamości narodu, którego fundamentalnym elementem jest język. Granice zaś wyznaczano arbitralnie na terenach dawnego imperium francuskiego³⁷. Wystarczy spojrzeć na mapę Afryki z jej geometrycznie zarysowanymi państwami, by zdać sobie sprawę z ich nienaturalności³⁸. Podziały nie respektują zasięgu języków, obszarów plemiennych, ani nomadycznego stylu życia grup etnicznych czy narodów. Co więcej, stosowanie nazw politycznych wynika bezpośrednio z nekolonializmu, gdyż podtrzymuje porządek, jaki narzuciła i narzuca światu Europa. Jeszcze w dobie podbojów nadawano lądom nazwy zeuropeizowane, często od imion monarchów lub nazw własnych³⁹, odrzucając określenia w językach lokalnych⁴⁰. Dla przykładu Tamatoa Bambridge, w rozdziale *FRANCOPHONIE OCÉANIENTNE POSTCOLONIALE*, przypomina, że „w 1831 roku, podczas odczytu pracy naukowej przed Towarzystwem geograficznym, odkrywca i kapitan francuskiej fregaty, Jules Sébastien

³⁴ Gérard Tougas, op. cit., s. 17.

³⁵ Libia (1951), Maroko i Tunezja (1956), Gwinea (1958), Kamerun, Togo, Senegal, Mali, Madagaskar, Dahomej, Górna Wolta (dziś Burkina Faso), Niger, Wybrzeże Kości Słoniowej, Czad, Republika Środkowoafrykańska, Kongo, Gabon, Mauretania (1960), Algieria (1962), Dżibuti (1977).

³⁶ Zbigniew Stolarek, op. cit., (cz. II: *Obecność*, obejmuje twórczość Senegal, Mali, Gambii, Liberii, Wybrzeża Kości Słoniowej, Ghany, Dahomeju, Nigerii, Kamerunu, Zairu, Ludowej Republiki Kongo, Somalii, Kenii, Ugandy, Rwandy, Tanzanii, Malawi, Mozambiku, Wysp Zielonego Przylądka, Angoli i RPA).

³⁷ Zdaniem Michela Fouché 32% granic zostało wyznaczonych przez Francję (1991: 49).

³⁸ Cf. Véronique Bonnet (dir.), *Frontières de la francophonie ; francophonie sans frontières*, «Itinéraires et contacts de culture», Paris, L'Harmattan / Paris 13, vol. 30, 2002; Michel Beniamino, «La francophonie Littéraire», In *Les études littéraires francophones. Etat des lieux*, Lieven D'Hulst et Jean-Marc Moura, wyd. Villeneuve-d'Ascq, du Conseil scientifique de l'Université Lille 3, 2003.

³⁹ Nowa Francja, Luizjana, Wyspa Bourbon (Mauritius), Nowy Jork, Maskareny, Saint-Louis, Leopoldville...

⁴⁰ Paquira [dziś Gujana]; Kanada oznacza zatokę; słowo „québec” – jedna ze wschodnich prowincji – „miejsce przewężenia rzeki”; „détroit” – miasto Detroit – cieśninę.

César Dumont D'Urville wprowadził określenia *melanezja*, *polinezja*, *mikronezja* i *malezja* (...) Ten podział geograficzny i etniczny spopularyzował się w XIX w. i utrwalił się od tamtego czasu⁴¹.

Stosowanie nazewnictwa geopolitycznego ujawnia także eufemistyczną retorykę (dawnych) potęg kolonialnych i nielogiczne podejście do kwestii tożsamości narodowej i klasyfikowania tego, co „obce” i „rodzime”. W przypadku literatury wynika ono z ocen subiektywnych, podyktowanych często miarą światowego bądź ekonomicznego sukcesu pisarza. Historycy i krytycy literatury jednomyślnie zaliczyli do grona narodowych pisarzy francuskich takich twórców, jak Albert Camus (Algieria; Nobel w 1957), Saint-John Perse (Gwadelupa; Nobel w 1960), Eugène Ionesco (Rumunia), Artur Adamov (ZSRR), a nawet Samuel Beckett (Irlandia; Nobel w 1969) czy Gao Xingjiang (Chiny; Nobel w 2000). Natomiast Aimé Césaire czy René Maran, będący formalnie obywatelami Francji zamieszkującymi DOM, zakwalifikowani zostali jako twórcy literatury frankofońskiej, a więc nie w pełni francuskiej. Wielu autorom trudno było nadać status państwowy. Dwuznaczność z klasyfikowaniem geopolitycznym i problemy poczucia narodowości samych pisarzy pozostawały kwestią nierozstrzygniętą do lat 90., kiedy to pojawiły się nowe terminy, jak diaspora literacka*, pisarz nomadyczny* lub migrujący.

Zwiastunem nowego podejścia do zagadnień literatury frankofońskiej stała się filozofia. W drugiej poł. lat 70. Gilles Deleuze i Félix Guattari wprowadzili szereg pojęć odzwierciedlających zmiany zachodzące w mentalności i kulturze Zachodu, oraz wyznaczających nowe kierunki badawcze. Wśród najważniejszych dla rozwoju literatury są deterytorializacja* (*déterritorialisation*), kłacz* (*rhizome*), ciało-bez-organów (*corps-sans-organes*), literatura mniejsza* (*littérature mineure*). W fundamentalnych dla ostatniego ćwierćwiecza książkach *L'ANTI-OEDIPE* (1972) i *MILLE PLATEAUX* (1980) autorzy odeszli od pojęcia narodowości i związanego z nią terytorium, wskazując na coraz częstsze przykłady zerwania więzów między społeczeństwem a obszarem, na którym ono mieszka. Powoduje to zmianę psychiki całych grup czy społeczeństw, co z kolei wpływa na kształt literatury. W nowej rzeczywistości imigrantów i nomadów trudno jest mówić o literaturze narodowej. Mamy raczej do czynienia z literaturą mniejszą, dla której podstawowym problemem są kwestie języka przekazu i komunikacji. Najczęściej wyrażana jest w języku większości – w przypadku kolonii chodzi o język kolonizatora, jednak umieszczony w specyficznych warunkach terytorialnych przestaje on być językiem ojczystym, staje się zdetytorializowany. Myśl Deleuze'a dojrzewała

⁴¹ Tamatoa Bambridge, *Francophonie océanienne postcoloniale*, w: *Mondes francophones. Auteurs et livres de langue française depuis 1990*, pod kierunkiem Dominique Wolton, wyd. ADPF, Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji, Paryż, 2006, s. 670.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

w kontekście frankofońskim i zaowocowała przemyśleniami i tekstami pisarzy antylskich* z lat 80. i 90. Podjęli oni próbę zerwania z geopolityczną kategoryzacją zjawiska i określeniem „frankofońska”. Zainicjowali dyskusję i refleksję, które doprowadziły do wykrystalizowania takich pojęć, jak literatura-świat*, pisarz nomadyczny*, poetyka Relacji*. Szczególnie warto przyjrzeć się koncepcjom zmarłego w 2011 Edouarda Glissanta.

Od frankofonii do antylskości i kreolskości

Glissant zwrócił uwagę, że literatura posługująca się językiem francuskim jako środkiem wyrazu nie czerpie wzorców estetycznych ani norm pisania z Francji. Dawne kolonie stały się bowiem ziemią wielu kultur, gdzie krzyżują się, przenikają, łączą różne tradycje i wzorce. Wystarczy przypomnieć, że mieszkańcy Antyli mają, oprócz francuskich, korzenie azjatyckie, afrykańskie, arabskie. Diaspory hinduskie, tamilskie, syryjsko-libańskie, wnoszą swoją wizję świata w kulturę wysp, które stały się ich domem. Pisarz antylski* wyraża otaczające go bogactwo i różnorodność, dlatego Glissant zaproponował nowe i pojemne określenia literatury, wyzwolone z gorsetu kategoryzacji geopolitycznej: *tout-monde** i *chaos-monde**. Pierwsze pojawia się najpierw w beletrystyce, w dziele *TOUT-MONDE* (1993, Paryż, Gallimard), później w ujęciu teoretycznym (*TRAITÉ DU TOUT-MONDE*, 1997, Paryż, Gallimard). Punktem wyjściowym było pogłębienie refleksji nad zjawiskiem kreolizacji*, rozszerzenie jego znaczenia lingwistycznego o wymiar społeczno-kulturowy oraz otwarcie lokalnego kontekstu antylskiego na poziom ogólnoświatowy. Powszechna kreolizacja jest, zdaniem Glissanta, nadzieją dla świata, szansą na kultywowanie bogactwa różnorodności kultur i walkę z uniformizacją. „Kreolizacja świata jest być może tym zjawiskiem, które przemieni pasywną i destrukcyjną mondializację w światowość kreatywną”⁴².

Wielu komentatorów, wśród nich Aimé Césaire czy Robert Chaudenson, zwraca uwagę, że kreolizacja wynika ze słabości jednej grupy i potęgi drugiej, że jest skutkiem dominacji na wszystkich płaszczyznach. Z taką wizją zjawiska polemizuje Glissant. Jego zdaniem kreolizacja nie ogranicza się do koncepcji politycznej, ekonomicznej czy lingwistycznej, lecz jest przede wszystkim procesem wzajemnego kontaktowania się kultur świata, spotkaniem, czasem zerwaniem dialogu czy negocjacją tożsamości, ale zawsze Relacją*. Proces ten wykracza poza zjawisko metyzacji kulturowej* czy akulturacji*, stanowiąc dla nich efektywną

⁴² Edouard Glissant, *Tout-monde*, Paryż, Gallimard, 1993.

przeciwagę. Staje się bowiem narzędziem walki z hegemonią jednej kultury nad drugą. Kreolizacja jest ożywcza, gdyż nie prowadzi do fuzji jako spłaszczenia różnic do jednego modelu i stapiania elementów różnych kultur, nie ma w sobie nic z często stosowanej w dzisiejszej kulturze metafory tygla narodowościowego. Według koncepcji kreolizacji różne kultury współistnieją, wchodzą w interakcję, ale nie scalają się w jednolitą masę, albowiem zachowują część cech pierwotnych. Zmienia to świadomość uczestników świata kultury, którzy dowiadując się o innych uczą się otwartości na odmiennosc i rzeczywistej tolerancji. Póki co jednak świat musi uczyć się takiej postawy; póki co zdławiony jest przez systemy zabijające swobodę myśli, wolność i różnorodność. Zdaniem Glissanta pogrążony w rozpacz świat krzyczy (fr. *le cri du monde*): „Mówi się nam, i taka jest prawda, że wszystko jest wszędzie rozstrojone, rozregulowane, zużyte, ogarnięte szaleństwem, krwią, wiatrem. Widzimy to i przeżywamy. (...) Gdzie się nie obrócić, wszędzie spustoszenie. A jednak przecież się obracamy”. Świat w chaosie (*chaos-monde*) kieruje się nową koncepcją rozwoju, którą Glissant nazywa cały-świat* (*tout-monde*).

Etymologia terminu sięga języka francuskiego i powraca doń jako konstrukcja o nowym znaczeniu. Francuskie *tout le monde* oznacza *wszyscy ludzie*; jednocześnie stanowi grę słów, gdzie *tout* znaczy *cały*, *monde* oznacza *świat*. Zwrot trafił na Antyle, gdzie w wyniku kreolizacji upowszechnił się w formie *tou moun* i oznacza *każdy człowiek*. Glissant zrobił z niego kalkę językową przekładając go bezpośrednio na klasyczny francuski (*tout monde*) i nadając nowe znaczenie. Nie określa już „wszystkich”, „masy ludzkiej”, które filozof uznaje za zwroty nic nieznaczące, lecz „świat” rozumiany jako bogactwo form i treści. Cały-świat to elementy wchodzące między sobą w nowe, dynamiczne układy. Do inspirującej koncepcji Glissanta nawiązują badacze przełomu wieków, autorzy nowych pojęć, takich jak literatura migrująca czy diasporyczna. Ilustruje ją w swych dziełach noblista z 2008, Le Clézio (*AFRYKANIN, ONITSZA*).

Na fali przymysłów Deleuze’a i Guattariego, w samej Europie, w latach 90., zajęto się rewizją geografii literatury frankofońskiej, budzącej wiele kontrowersji i prowadzącej do nierozwiązanych polemik. Daniel Maingueneau⁴³, jeden z inicjatorów zmiany perspektywy badawczej, w pracy *NOUVELLES TENDANCES DANS L’ANALYSE DU DISCOURS* (1988) całkowicie zanegował słuszność podziału geograficznego i geopolitycznego, postulując analizę samego dyskursu literackiego.

⁴³ Daniel Maingueneau, *Nouvelles tendances dans l’analyse du discours*, 1988.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

Alain Ricard (1981), Albert Gérard (1986), Bernard Mouralis (1984), Jean-Marc Moura (1999)⁴⁴, podjęli się poszukiwania nowych określeń. W tym też kontekście Pierre Bourdieu⁴⁵ zaproponował podejście socjologiczne, osadzone w ramach ekonomii społecznej. Wysunął koncepcję pola literackiego (*champ littéraire*), definiując je jako „szczególny system relacji społecznych podlegający stosunkom sił” (Bourdieu, 1992). Polega ona na przedstawieniu faktu literackiego w kontekście stosunku sił społecznych względem siebie, poszukiwania autonomii artystycznej przy jednoczesnej potrzebie narzucenia swej dominacji. Stworzyło to możliwości analizy związków zachodzących między „polem literackim” a „polem gospodarczym”⁴⁶.

Śladem Bourdieu podążyli Paul Aron i Pascale Casanova⁴⁷. Pierre Halen (1998) idzie dalej wprowadzając terminy „system literacki” czy „dyferencjalizm” (fr. *différentialisme*). Uznał, że: „Frankofoński system literacki rzeczywiście istnieje i obejmuje wszelką twórczość, która nie bierze się bezpośrednio z poziomu lokalnego ani nie jest przedstawiana jako francuska”⁴⁸. Dodaje, że frankofońskie pole literackie nie jest spójne ani jednolite, co wynika z braku wzajemnych kontaktów między przedstawicielami różnych kultur ciążących zasadniczo w jednym kierunku: ku bogatej metropolii. Systemy spoza Francji, określane jako peryferyjne lub stopniowe⁴⁹, usiłują przeniknąć do centrum, którym rządzą silne prawa⁵⁰. „W przypadku tekstu frankofońskiego należy brać pod uwagę kontekst, jaki narzuca system produkcji i recepcji, który musi podporządkowywać się pewnemu mechanizmowi, jaki stanowi związek między centrum a peryferią. Aby uruchomić ów mechanizm, niektórzy gracze mogą odczuwać pokusę lub nawet przymus, by postawić na kartę różnicy egzotycznej przekazanej w spadku przez system kolonialny akcentujący dyferencjalizm”⁵¹. Mechanizm systemu literackiego widać wyraźnie, zdaniem Halena, w relacjach między afrykańskim a francuskim systemem literackim.

Mimo podjętej debaty pod koniec ubiegłego stulecia aktualne pozostawało pytanie o to, czy dzielić literaturę frankofońską według klucza geograficznego oraz o to, jakich terminów używać mówiąc o geografii frankofonii. Claire Riffard

⁴⁴ Bernard Mouralis, *Littérature et développement*, 1984; Jean-Marc Moura, *Littérature francophone et théorie postcoloniale*, 1999.

⁴⁵ Pierre Bourdieu, *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Seuil, 1992.

⁴⁶ Cf. Bernard Mouralis.

⁴⁷ Pascale Casanova, *La République mondiale des lettres*, Seuil, 2008.

⁴⁸ Pierre Halen, *Voyages, ailleurs*, Textyles 1995, s. 24.

⁴⁹ Ibidem, s. 139.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem, s. 30.

stwierdza, że określenie „terytorium” (*territoire*) niesie w sobie zbyt silne konotacje polityczne. Niewiele lepsze okazuje się określenie „aire francophone” (strefa frankofonii), gdyż zdaniem Beniamino nawiązuje do koncepcji Leo Frobeniusa⁵², pioniera badań nad kulturą Afryki, przez które przenika ideologia strefy wpływów⁵³. Pojęcie „przestrzeni” (*espace*) wydaje się stosowniejsze, sugeruje bowiem otwartość opartą na wolnym przepływie ludzi, myśli, dóbr. Jednak Riffard zauważa: „Dziś przestrzeń frankofonii jest chyba jeszcze bardziej terytorium kontrolowanym przez Francję: kontrolowanym w zakresie przepływu ludzi (dlaczego frankofoński student przyjeżdżający na naukę do Francji musi mieć wizę?) oraz kontrolowanym pod kątem przepływu myśli (życie instytucjonalne literatury frankofońskiej jest szczególnie mocno skoncentrowane wokół Francji; dla przykładu – niemal wszyscy afrykańscy pisarze frankofońscy wydawani są w Paryżu, czasem jeszcze w Montrealu czy w Brukseli”⁵⁴.

Pomimo wysiłków zmierzających do zmiany sposobu myślenia krytyków i odbiorców oraz prób wprowadzenia nowych określeń przestrzennych odejście

⁵² Leo Frobenius, urodzony 29 VI 1873 w Berlinie, zmarł 9 VIII 1938 w Biganzolo (Włochy). Niemiecki odkrywca, etnolog i archeolog. Był jednym z inicjatorów kulturowo-historycznej metody badań w etnologii. Cieszył się powszechnym uznaniem jako autorytet w dziedzinie sztuki prehistorycznej. W latach 1897-98 zdefiniował pojęcie przestrzeni kulturowej oraz wypracował koncepcję kultury jako żywego organizmu (w czym inspirował się myślą Oswalda Spenglera). W latach 1904-35 odbył dwanaście ekspedycji do Afryki. Badał m.in. obszary dzisiejszego Konga, Maghrebu, Sudanu, Egiptu i RPA. Jednocześnie prowadził prace archeologiczne w Europie odkrywając ośrodki kultury prehistorycznej w Alpach, Hiszpanii i Norwegii. W 1920 założył w Monachium Instytut Morfologii Kulturowej; w 1925 przekazał miastu Frankfurt swą kolekcję liczącą kilka tysięcy przykładów afrykańskiej sztuki (głównie fragmentów malarstwa skalnego); w 1932 uzyskał tytuł profesora Uniwersytetu we Frankfurcie, a w 1935 został mianowany dyrektorem miejskiego muzeum etnograficznego. W latach 30. usiłował dowieść, iż odkrył zaginiony kontynent – Atlantyde.

Koncepcje Frobeniusa wywarły wpływ na czarnoskórych filozofów: powoływał się na niego Leopold Sédar Senghor, twórca pojęcia murzyńskości. Uważał, iż Frobenius zwrócił Afrykańczykom poczucie godności i tożsamości. Aimé Césaire był również gorliwym zwolennikiem idei niemieckiego badacza i stawiał go za przykład kolonizatorom degradującym rolę i znaczenie sztuki nieeuropejskiej, wzgardliwie określanej jako „prymitywna”. Natomiast krytycznie odniósł się do niego pierwszy czarnoskóry laureat literackiej nagrody Nobla, Wole Soyinka, zarzucając mu w odczycie noblowskim w 1986 schizofreniczne podejście do kultury plemienia Yoruba, rozdzielającego w sposób sztuczny pojęcie sztuki i tożsamości plemiennej. Wśród prac Frobeniusa są: *Die Geheimbünde Afrikas* (Hamburg, 1894), *Paideuma* (Monachium, 1921), *Kulturgeschichte Afrikas* (Zurych, 1933).

Michel Hausser tak podsumowuje jego dorobek: „Imię Frobeniusa raduje oczy Afrykańczyków z Paryża. Afryka o bogatej przeszłości, cywilizacjach, mogąca chlubić się licznymi osiągnięciami, krótko mówiąc Afryka zdolna śmiało rywalizować z Europą, odsłania im się” [Hausser, op. cit., s. 41].

⁵³ Michel Beniamino, op. cit., s. 19.

⁵⁴ Claire Riffard, *Francophonie littéraire: quelques réflexions autour des discours critiques*, w: op. cit.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

od (post)kolonialnej nomenklatury wydaje się trudne. Świadczyć o tym może publikacja poświęcona literaturze frankofońskiej po 1990, w której pisarzy pogrupowano wg państwowości⁵⁵. U progu XXI w. podział przestrzenny literatury frankofońskiej pozostawał kwestią otwartą. Część badaczy odeszła od określeń geopolitycznych, skłaniając się ku definicjom ogólnym i apolitycznym, nadal jednak żadna z nich nie przyjęła się jako jedyna i wiążąca. Spośród proponowanych zwrotów wymienić należy „literatura południa” (*littérature du sud*), „literatury wschodzące” (*littératures émergentes*) czy „nowe przestrzenie literackie” (*nouveaux espaces littéraires*).

W XXI w. upowszechniły się też terminy pisarza nomadycznego (migrującego), literatury migrującej czy diasporycznej, wyobraźni i twórczości diaspory* literackiej. W najnowszych polskich badaniach posługuje się nim Kwaterko, opisując m.in. diasporę haitańską w Quebecu⁵⁶. Do pisarzy nomadycznych zaliczani są autorzy pochodzący z krajów niefrankofońskich (tzw. przestrzeni niefrankofońskiej), nie klasyfikowani wobec literatury frankofońskiej. Tworzą oni grupę określaną jako „frankofonia indywidualna” [D.-H. Pageaux, 2002]. Wśród nazwisk wymienić należy pisarzy nomadycznych języka francuskiego z Hiszpanii (Jorge Semprun), Rosji (Romain Gary, Makine, Nina Berberova), Grecji (Vassilis Alexakis, Vassilikos), Czech (Kundera), Rumunii (Tzara i Ciorane: Gherassim Luca, Vintilia Horia, Pnait Istrati), Węgier (Agota Krsitof)⁵⁷. Na marginesie należy wspomnieć, że również Komitet Noblistowski ma często trudności z precyzyjnym określeniem liczby noblistów według obywatelstwa, narodowości i obszaru językowego. Na stronach internetowych pojawił się komentarz, który należy odczytać jako odniesienie się do zjawiska nomadyzmu w literaturze: „Isaac Bashevis Singer to Żyd z Polski, tworzący w USA w języku jidysz, znany na świecie w angielskich tłumaczeniach. Elias Canetti to pisarz zaliczany do literatury austriackiej, z pochodzenia Żyd rumuński, obywatel brytyjski. Amerykanie zaliczają do «swoich» noblistów Brodskiego i Miłosza. Ivo Andrić pisał po serbsku i chorwacku, a urodził się w Bośni. Osobną kategorię stanowią pisarze tworzący na emigracji – są wśród nich emigranci z własnej woli i twórcy wydalenii z rodzinnego kraju, np. emigrantka z RPA Nadine Gordiner. Nagrodzony Noblem w 1969 r.

⁵⁵ *Mondes francophones. Auteurs et livres de langue française depuis 1990*; sous la dir. de Dominique Wolton, wyd. adpf, 2006.

⁵⁶ Józef Kwaterko, op. cit., s. 159, 240.

⁵⁷ Robert Jouanny, *Les singularités francophones*, PUF, 2000; Daniel-Henri Pageaux, *Préface, w: Emergences des francophonies. Israël, La Méditerranée, le monde* (sous la dir. de David Mandelson), Limoges, Presses de l'Université de Limoges (PULIM), 2002; Anne-Rosine Delbart, *Les exilés du langage: un siècle d'écrivains venus d'ailleurs (1919-2000)*, Limoges, PULIM, 2005; Józef Kwaterko, *Frankofonia: koncept, ideologia, fakt literacki*, „Literatura na świecie”, nr 1-2 (330-331), 1999, s. 328-336.

Samuel Beckett, urodzony w Irlandii dramaturg i powieściopisarz, większość życia spędził w Paryżu, pisząc zazwyczaj po francusku i tłumacząc swoje własne dzieła na angielski⁵⁸.

W tym kontekście nie dziwi inicjatywa podjęta przez dwóch poetów, Le Brisa i Rouauda, w 2007. Na łamach opiniotwórczego „Le Monde des livres” (następnie w wydaniu książkowym, Gallimard) ogłosili manifest wieszczący kres frankofonii. W jej miejsce proklamowali narodziny literatury-świata* [fr. *littérature-monde*]. Sygnatariuszami są wybitni przedstawiciele literatury z różnych kontynentów⁵⁹. Ich reakcję wywołało przyznanie jesienią 2006 największych francuskich literackich nagród⁶⁰ wyłącznie pisarzom spoza Francji.

Wobec haseł wolności, równości, braterstwa, poszanowania praw, rozwijania bogactwa kultur, nie sposób nie uciec od pragmatycznego pytania o to, czy mówiąc o frankofonii literackiej należy w ogóle odwoływać się do przestrzeni. Określanie miejsca, ilości, czasu i chronologii, tak typowe dla racjonalnego dyskursu Europejczyków, niekoniecznie musi znajdować zastosowanie do literatury o całkowicie odmiennych od naszej tradycjach.

Podział językowy

Zdaniem André Wautiera określenie „franko-foński”, poprzez odniesienie do słowa „fonia” (dźwięk), skupia uwagę na języku, a co za tym idzie na jego normach⁶¹. Język francuski jest silnie związany z pojęciem państwa francuskiego, jego standardy kształtują od wieków najwyższe instytucje państwowe. Jednak na skutek kolonizacji, w zetknięciu z inną niż francuska rzeczywistością, zasady ulegały często przekształceniu i deformacji. I tak, w sytuacji poza wszelką kontrolą normatywną, powstały na bazie francuskiego języki kreolskie, pataouette*, journal*, uznawane przez purystów za „zanieczyszczenie wzorca”⁶². Dokonywało się ono na wszystkich poziomach języka: fonicznym, leksykalnym, semantycznym

⁵⁸ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/

⁵⁹ Patrz przyp. 11 w części I: Czym jest frankofonia?

⁶⁰ Le Goncourt, le Grand prix du roman de l'Académie française, le Renaudot, le Fémina, le Goncourt des lycéens.

⁶¹ Claire Riffard, *Francophonie: dialogue des cultures*, „Lianes” nr 2, X 2006.

⁶² Łamanie norm językowych w dawnych koloniach francuskich jest kwestią bardzo złożoną, silnie powiązaną z historią: na terenach, z których Francuzi zostali wyparci siłą (np. Kanada, Maskareny) francuski stał się synonimem wolności i dawnego ładu. Natomiast na terenach, na których władza kolonialna utrzymywała się, podejście do języka było niechętnie, a nawet wrogie. Przykładem jeszcze innej sytuacji jest Haiti (dawne San Domingo, fr. Saint-Domingue), gdzie po zwycięstwie nad wojskami francuskimi i ogłoszeniu niepodległości (1804) francuski

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

i wynikało bezpośrednio z etosu kolonii. Pierwszym i podstawowym ich celem było dostarczanie konkretnych produktów na rynek europejski, stąd komunikację z pracującymi na plantacjach podporządkowano celom rentowności produkcji i wpływów z wymiany dóbr. W Afryce Środkowej, w krajach takich jak Kongo, Benin, Mali, Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej czy Senegal, często mieszają się dźwięki i [i] oraz u [y] zniekształcając wyrazy. „Public” wymawia się [piblik] zamiast [pyblik]; „cultiver” wymawia się [kiltive] zamiast [kyltive]. Z kolei w krajach kreolofońskich dochodzi do osłabienia wymowy lub zaniku głoski [r]. Zapożyczano słowa i całe wyrażenia z innych języków, wprowadzano obce konstrukcje gramatyczne, a co za tym idzie – zmieniano szyk zdania; porzucano zasady zgodności czasów, zmieniano rodzaj, liczbę. Francuski metropolitalny wzbogacił się o szereg słów określających lokalne warunki egzystencji, jak na przykład *boubou*, rodzaj tuniki, jaką noszą mieszkańcy Czarnej Afryki; *grigri*, amulet; *raphia*, palmowe włókna służące do wyplatania sprzętów; *boy*, służący, *djobe*, praca, *draveur*, które w Kanadzie oznacza flisak i kierowca (od ang. *driver*); *hamam*, łaźnia. Pojawiają się również wyrażenia frazeologiczne stanowiące kalki z języków lokalnych, jak na przykład kameruńskie „łamać nogi antylopy” oznacza miesiąc miodowy, „zjadać kamień” (kamer. *manger le caillou*; fr. *mordre la poussière*) – borykać się z trudnościami. Ze względu na oddalenie kolonii od metropolii zachodziło też zjawisko archaizacji języka, czyli zachowywania w użyciu słów dawnych, przywiezionych przez pierwszych kolonów.

Jednym z komentatorów, który zwracał uwagę na kwestie związane z językiem w obrębie frankofonii i filozofii, był Sartre. We wspomnianym eseju *ORPHÉE NOIR* zaznacza, że wiele mniejszości etnicznych w XIX w. podejmowało walkę na dwóch frontach: niepodległości i języka, rozumiejąc doskonale, że bycie Irlandczykiem czy Węgrem oznacza przynależność do konkretnej, jasno określonej wspólnoty, która dba nie tylko o swe interesy gospodarcze, ale która myśli i porozumiewa się według własnego kodu cechującego się wyjątkowym sposobem mówienia i tylko jej właściwym, nieprzetłumaczalnym na inne języki. W przypadku Murzynów zaś rysuje się nienazwany wcześniej w historii problem: „istnieje poważne ryzyko, że nie będą potrafili odrzucić naszej [francuskiej] zwierzchności, bowiem głosiciele murzyńskości zmuszeni są spisywać swą ewangelię po francusku. Handel niewolnikami rozproszył ich na cztery strony świata, dlatego dziś nie mają wspólnego języka; aby namówić uciśnionych do jednoczenia się muszą użyć słów oprawców. Czarnoskóry piewca zdobędzie szeroką czarnoskórą publiczność pod warunkiem, że będzie mówił po francusku (...) To w tym na wpół dla nich martwym języku Damas, Diop, Laleau, Rabéarivelo będą śpiewać o ogniu ich niebios

pozostał językiem kultury (głównie twórczości literackiej), gwarantującym też promocję społeczną.

i serc, gdyż tylko tak mogą się komunikować. (...) Słowa są jednocześnie ideami, dlatego Murzyn deklarujący po francusku, że odrzuca kulturę francuską jest jak człowiek, który jedną ręką bierze coś, a drugą to odtrąca, jest jak szlifierka, która instaluje w sobie aparat myślowy wroga. To jednak jeszcze nie wszystko: ta syntaksa i słownictwo ukute w innym czasie, o tysiące mil stąd, odpowiadające innym potrzebom i określające inne przedmioty, nie mogą stać się jego środkami wyrazu, nie mogą mówić o nim, o jego troskach i nadziejach. Język i myśl francuska są analityczne. Co stanie się w przypadku, gdy okaże się, że duch murzyński jest przede wszystkim syntetyczny?”⁶³.

Sartre zwraca jednocześnie uwagę na pewien paradoks: język kolonizatora nie jest bowiem całkowicie językiem obcym. Lata przymusowej edukacji dzieci⁶⁴ doprowadziły do tego, że skolonizowani zupełnie sprawnie posługują się językiem francuskim, szczególnie w kwestiach technicznych, administracyjnych czy w sytuacjach codziennych. Problem pojawia się, gdy chcą wyrazić głębsze uczucia i myśli. Wówczas rodzi się niedosyt, czarnoskórzy poeci czują rozdźwięk między tym, co wypowiadają, a tym, co chcieliby rzeczywiście powiedzieć. „Wydaje się jemu [poecie], że jakiś Duch północy kradnie mu myśli, delikatnie przeinacza je tak, że zaczynają oznaczać coś innego, nie do końca to, co poeta chciał powiedzieć; słowa białych piją jego myśl tak, jak piasek pije krew”⁶⁵. Dlatego większość pisarzy frankofońskich przyjmuje postawę buntu, podobnie jak niegdyś uczynili to symboliści i nadrealiści, których celem było, mówi Sartre, zniszczenie języka. Czarnoskórzy twórcy wybierają poezję jako sposób manifestowania swej filozofii, gdyż w wierszu najłatwiej otwarcie zaatakować wszelkie lingwistyczne reguły: „Na przebiegłość kolona odpowiadają przebiegłością odwrotną, a jednocześnie podobną: skoro ciemniejszy uobecnia się w samym aż języku, którym ofiara mówi, to będzie ona tak posługiwać się tym językiem, by go zniszczyć. Dzisiejsi poeci europejscy próbują zdehumanizować słowa, by oddać je naturze; czarnoskórzy piewcy *odfrancuzczają* [*défranciser*] je, poświęcają je, zrywają zwyczajowe związki między słowami, łączą je według nowej zasady przemocy”⁶⁶.

Wobec różnorodności form języka francuskiego specjaliści od badań nad frankofonią zaczęli stosować liczbę mnogą mówiąc o „językach francuskich”. Kategoryzowali je w grupy, sytuacje i strefy. Gerard Tougas (1973) wprowadza

⁶³ Jean-Paul Sartre, *Orphée noir*, w: *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française* par Leopold Sédar Senghor, Paryż, PUF, 1948, s. XVIII.

⁶⁴ W 1948, roku wydania *Antologii* Senghora, przypadała setna rocznica zniesienia przez Zgromadzenie Narodowe niewolnictwa oraz uchwalenie dekretu o powszechnej, bezpłatnej i obowiązkowej edukacji dzieci w koloniach.

⁶⁵ Jean-Paul Sartre, op. cit., s. XIX.

⁶⁶ Ibidem, s. XX.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

typologię językową frankofonii nawiązującą do podziału geograficznego i opierającą się na czterech kręgach:

- 1) Kanada, Belgia i Szwajcaria
- 2) kraje kreolofońskie
- 3) kraje Afryki francuskojęzycznej
- 4) Madagaskar⁶⁷.

W pracy poświęconej literaturom frankofońskim, Viatte przedstawia cztery grupy uwarunkowane historycznie i geograficznie:

- 1) Europa (Walonia, Szwajcaria francuskojęzyczna, które od początków swej państwowości posługują się językiem francuskim i kształtują go),
- 2) Ameryka (Kanada, świat Antyli, gdzie dla części mieszkańców francuski jest językiem ojczystym),
- 3) Afryka (francuski funkcjonuje jako język wymiany),
- 4) Egipt i Bliski Wschód⁶⁸.

Willy Bal (1977) stwierdza, że język metropolii jest wspólnym mianownikiem różnorodnych odmian francuskiego. Każda z nich dzieli się na sytuacje lingwistyczne, a te na typy, jakimi posługują się różne wspólnoty frankofońskie. Cały schemat odwołuje się do dialektyki jednorodny/różnorodny⁶⁹, francuski rozwijał się bowiem diachronicznie i synchronicznie, czyli w historii i w przestrzeni. Ewolucja wiąże się z inną jeszcze parą pojęć: tradycją i ekspansją. Do grona francuskich „tradycyjnych” zalicza język z Francji północnej, Walonii i Szwajcarii francuskojęzycznej. W pozostałych krajach francuskojęzycznych mamy do czynienia z ekspansją językową. Alfred Valdman proponuje z kolei odejście od podziału językowego według kryterium synchronicznego czy diachronicznego i zastąpienie go pojęciem statusu lingwistycznego. Wyróżnia cztery sytuacje, w których francuski może występować jako język miejscowy, oficjalny lub komunikacji.

Podział przedstawiony przez Michela Tétu (1987) opiera się na sześciu typach języka. Są to sytuacje, w których francuski występuje jako język:

- 1) ojczysty współistniejący z innym językiem (Szwajcaria, Belgia, Luksemburg),
- 2) używany w sytuacjach oficjalnych, współistniejący z kreolskim (Haiti, Antyle, DOM),
- 3) oficjalny, narzucony w procesie kolonizacji (Maghreb),

⁶⁷ Gérard Tougas, op. cit.

⁶⁸ Auguste Viatte, *Histoire comparée des littératures francophones*, Nathan, Paris, 1980.

⁶⁹ Willy Bal, *Université et diversité de la langue française*, 1977.

- 4) wybrany z pobudek historycznych (Liban, zwłaszcza po wojnie 1975-76),
- 5) gwarancja zachowania i obrony zagrożonej tożsamości (Quebec),
- 6) prestiżowy środek komunikacji (Afryka subsaharyjska)⁷⁰.

Robert Jouanny (1996) dzieli świat frankofoński na strefy, a te kategoryzuje z perspektywy literackiego zastosowania francuskiego. Wyróżnia w ten sposób trzy grupy krajów, w których francuski funkcjonuje jako:

- 1) język wehikularny, tj. kontaktowy; odgrywa rolę dominującą, uważany za ważniejszy niż inne języki, jakimi posługuje się ludność na danym obszarze (Maghreb, Madagaskar),
- 2) model odniesienia; w sytuacji mniejszości językowych (Belgia, Szwajcaria, Kanada),
- 3) wyznacznik tożsamości (pozytywny lub negatywny); uświadamia jednostce jej pozycję i rolę w świecie oraz społeczeństwie⁷¹.

Na podstawie proponowanych typologii autorzy *DICTIONNAIRE DE LA FRANCOPHONIE* wyodrębnili cztery podstawowe strefy francuskojęzyczne:

- 1) kraje, w których francuski jest językiem ojczystym (*langue maternelle*) licznej wspólnoty posługującej się nim od wieków. Kategoria ta odnosi się do krajów europejskich (Francja, Monako, Belgia, Szwajcaria, Luksemburg) oraz do Kanady frankofońskiej (prowincja Quebec),
- 2) kraje kreolofońskie, w których francuski jest najczęściej językiem oficjalnym, administracyjnym lub użytkowym (*langue officielle; langue d'usage*), znanym lepiej lub gorzej większej części mieszkańców, nie jest postrzegany jako język obcy. Są to Antyle z Gujaną (Martynika, Gwadelupa, Haiti, Gujana), wyspy Oceanu Indyjskiego (Mauritius, Reunion, Seszele),
- 3) kraje, w których francuski pełni funkcję języka komunikacji (*langue de communication*) lub języka okolicznościowego (*langue de circonstance*), obejmujące dawne kolonie lub protektoraty. Posługują się nim elity oraz wykształcona część społeczeństwa. Są to kraje Maghrebu, Liban, Madagaskar, kraje Czarnej Afryki,
- 4) kraje, w których nauczanie i używanie języka francuskiego ma długie tradycje, często o podłożu historycznym. Wymienić tu można kraje Bliskiego Wschodu, Europy Wschodniej czy Półwyspu Indochińskiego⁷².

⁷⁰ Michel Tétu, *La Francophonie: histoire, problématique et perspectives*, przedm. L. S. Senghor, wyd. Guérin littérature, Montreal, 1987.

⁷¹ Robert Jouanny, *Espaces littéraires d'Afrique et d'Amérique*, L'Harmattan, 1996.

⁷² Luthi, Viatte, Zananiri, *Dictionnaire de la Francophonie*, Letouzey&Ané, 1986.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

Jednak próby systematyzacji literatury frankofońskiej według odmian językowych budziły i budzą kontrowersje. Jeszcze w 1965 Jahn Janheinz podważył to kryterium jako niejednoznaczne i prowadzące do nadużyć: „W dzisiejszym nauczaniu nadal chętnie dzieli się literaturę, używając kryterium językowego. Jest to bardzo wygodna zasada klasyfikowania; jeszcze do przełomu wieków można było usprawiedliwiać jej stosowanie. Literaturę uważano wówczas za narodową; pojęcie naród odpowiadało w sensie dosłownym pojęciu terytorium wytyczonego przez język. I tak literatura szwajcarska w języku niemieckim stanowiła część literatury niemieckiej, co dawało poczucie jedności kulturowej na długo przed tym, zanim w Niemczech zrodziła się jakakolwiek idea jedności narodowej o charakterze politycznym”⁷³. Podział językowy i polityczny, zwłaszcza w Afryce, kontestuje także tłumacz literatury afrykańskiej, Zbigniew Stolarek: „Państwa postkolonialne Czarnej Afryki określa się dziś m.in. według językowej linii podziału – na francuskojęzyczne, na angielskojęzyczne... Nie jest przy tym w żadnej mierze tajemnicą, że taki językowy podział mało ma wspólnego z rzeczywistością, gdy chodzi nie o państwa, lecz ich społeczeństwa: w swojej masie są po prostu innojęzyczne. I tak od zarania niepodległości anglojęzycznej Ghany najlepszą tam drogą dotarcia do szerokich mas społeczeństwa stało się radio z programem w sześciu najważniejszych językach kraju: w twi, w fante, w ewe, w ga-andagme, w dagbani, w hausa. I tak też w francuskojęzycznym Mali uznano w kilkanaście lat po uzyskaniu niepodległości za konieczne przeprowadzenie akcji oświatowej polegającej na wysłaniu w teren ekip Radia-Mali z najbardziej podstawowym programem nauczania w tamtejszych językach: bambara, peul, songhai, tamaszek, wolof”⁷⁴.

Wspomniani Deleuze i Guattari zwracają uwagę na specyfikę języków diaspor* tworzących literatury mniejsze*. Są one autonomiczne, dynamicznie rządzą się własnymi prawami. Widać to najlepiej na przykładzie wysp, zwłaszcza Antyli. Choć polityka kolonialna doprowadziła do wymieszania się kultur, to i tak model francuski dominował jako elitarny i nienaruszalny wzorzec. Zachwiało nim dopiero pokolenie pisarzy z lat 60. i 70. XX w., wśród nich Glissant, Chamoiseau, Confiant. W pierwszej kolejności postulowali faktyczne poszanowanie różnorodności kulturowej oraz liberalizację norm lingwistycznych i równorzędne traktowanie tak powstałych języków z francuskim, angielskim, hiszpańskim czy portugalskim. Koncepcję kreolską przejęli pisarze z Afryki i wspólnot francuskojęzycznych rozsiąanych po świecie. Najlepszym środkiem wyrazu buntu wobec niezachwianego prymatu francuskiego stała się literatura. Stąd, od lat 70.,

⁷³ *Gesamtbibliographie der neofrikanischen Literatur*, s. 8-9. Jahn Janheinz (1918-73), niemiecki badacz literatury, tłumacz, pisarz i prywatny wydawca. Uważany jest za rzecznika literatury afrykańskiej i jej gorącego promotora.

⁷⁴ Zbigniew Stolarek, op. cit., s. 36.

dochodzi w niej do kreolizacji, afrykanizacji czy żualizacji (od *joual**) języka. Polega to na zachowaniu struktur (składnia, gramatyka) języka mniejszości (kreolski, *joual*, języki plemienne) przy jednoczesnym posługiwaniu się słownictwem francuskim. Dzieła pisarzy, takich jak Abdelkader Khatibi, Ahamadou Kourouma czy Sony Labou Tansi to przykład takiego „bi-języka” (fr. *bi-langue*), który został określony przez Klausa Vogela jako „międzyjęzyk” (fr. *interlangue*)⁷⁵. Dzieła te odzwierciedlają transformacje języka, nakładanie się różnych norm lingwistycznych oraz różnej retoryki. Stają się hermetyczne dla odbiorców z innych kręgów kulturowych i przez to w praktyce nieprzetłumaczalne.

Na koniec należy wspomnieć, że często wybór standardowego języka francuskiego podyktowany jest względami ekonomicznymi czy marketingowymi. Dawne kolonie przez długie lata nie miały niezależnego rynku wydawniczego, a publikacje były cenzurowane przez władze metropolii. Pierwsze uniezależniły się Kanada i Belgia, gdzie rodzime wydawnictwa publikujące po francusku zyskują autonomię wobec metropolii w pierwszej poł. XIX w. W następnym stuleciu krokiem milowym było założenie wydawnictwa *Présence Africaine* (1948), które działało wprawdzie w Paryżu, jednak stało się trybuną głównie dla pisarzy czarnoskórych oraz wspierającej je francuskiej elity intelektualnej. Na Antylach-Gujanie pierwsze wydawnictwo o ponadlokalnym zasięgu, *Ibis Rouge*, powstało w 1995. Aby zaistnieć na międzynarodowej arenie pisarze posługują się francuskim, znanym większości współobywateli. W nowo powstałych państwach afrykańskich, w obrębie kraju żyje bowiem wiele różnych plemion o różnych językach. W krajach, gdzie rynek wydawniczy ma zasięg ograniczony lub nie istnieje w ogóle, pisarze zmuszeni są szukać wydawców poza granicami kraju. Francuski staje się wówczas nie tylko narzędziem porozumienia, lecz także promocji na międzynarodową skalę. Zbigniew Stolarek komentuje tę sytuację cytując słowa Senghora: „czując po murzyńsku wypowiadamy się po francusku, ponieważ francuski jest językiem o uniwersalnym zasięgu, ponieważ nasze orędzie kierujemy również do Francuzów z Francji i do ludzi skądinąd”⁷⁶.

Podział tematyczny

Jest to rzadko stosowana metoda analizy literatury frankofońskiej. Jak już wspomniano, kwestie językowe i geopolityczne zdominowały badania na długie lata, skutecznie przyćmiewając problemy dla literatury najważniejsze, czyli dotyczące estetyki i tematyki dzieł. Ci badacze, którzy przyjmowali kryterium

⁷⁵ Klaus Vogel, *L'interlangue, La langue de l'apprenant*, Nathan, Paris 1995, s. 19.

⁷⁶ Zbigniew Stolarek, op. cit., s. 37.

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

podziału estetycznego, nakładali na literaturę frankofońską probierz europejski, dzieląc ją wg klasycznych rodzajów i gatunków. W niektórych przypadkach było to uzasadnione, część bowiem pisarzy spoza starego kontynentu czerpała z kanonów francuskich i europejskich, a zasada mimetyzmu stanowiła dla nich warunek sinequanon. Nie wszyscy jednak uprawiali literaturę naśladowczą (pogardliwie zwaną „duduistyczną”⁷⁷; kreolski martynikański *doudou*). Zdarzało się, że dzieła wymykały się kategoryzacji, bowiem ich autorzy wykorzystywali oryginalne techniki pisania nieznanne w Europie. Kreolska gawęda (patrz *czuwanie*)^{*}, afrykańska *palabra*^{*} czy malgaska *ohabholana*^{*} łączyły elementy odpowiadające poezji i teatrowi rozumianemu jako widowisko, co uniemożliwiało ich jednoznaczną kwalifikację. Co więcej, pisarze, poczynając od okresu międzywojnia (1918-1939), uciekali się najchętniej do technik surrealistów, ci zaś głosili anarchię estetyczną i formalną swobodę.

Wśród opracowań literatury frankofońskiej Dominique Maingueneau⁷⁷, jako jeden z nielicznych, zaproponował w latach 80. zmianę perspektywy badawczej (*NOUVELLES TENDANCES DANS L'ANALYSE DU DISCOURS*, 1987) i skupienie uwagi na analizie samego tylko dyskursu literackiego. W pracy z początku XXI w., reasumującej dorobek frankofonii na polu literatury w XX w. (*ECRIVAINS FRANCOPHONES DU XX SIÈCLE*⁷⁸) badacze dzielą ją na trzy grupy, z których każda zawiera trzy podgrupy. W pierwszej, zdefiniowanej jako „Początki” (fr. *émergences*), znalazły się:

- 1) poszanowanie dla tradycji (Senghor, Rabearivelo, Feraoun, Sefrioui, Laye);
- 2) odwoływanie się do kraju ojczystego (Ramuz, Schehadé, Rabemananjara, Alexis, Lapointe);
- 3) między tradycją a nowoczesnością (Roy, Zobel, Tirolien, Chappaz, Kane, Juin, Beti).

Druga grupa, „Emancypacje” (fr. *émancipations*), obejmuje:

- 1) poszukiwanie tożsamości (Liar, Césaire, Hébert, Miron, Yacine, Maillat, Blais);
- 2) bunt i rewolucję (Chedid, Ousmane, Fanon, Despestre, Kourouma, Ouono, Maunick, Fantouré, Condé, Schwarz-Bart);
- 3) kobietę jako przedmiot-podmiot (Djebar, Brossard, Beyala).

W trzeciej grupie, „Nowoczesności” (fr. *modernités*), są:

⁷⁷ Dominique Maingueneau, *Nouvelles tendances dans l'analyse du discours*, Hachette 1987.

⁷⁸ Yannick Gasquy-Resch, Jacques Chevrier, Jean-Louis Joubert, *Ecrivains francophones du XX siècle*, ELLIPSES/AUF, 2001.

- 1) podróże wyobraźni (Bille, Chraïbi, Tchicaya, Tam'Si, Poulin, Sassine, Laferrière, Diop, Chen);
- 2) język francuski: gra i wyzwanie (Dib, Dotremont, Glissant, Godbout, Tremblay, Ben Jelloun, Ducharme, Maalouf, Chamoiseau);
- 3) miejsca różnorodne (Cioran, Jabès, Mertens).

W polskich opracowaniach systematyka tematyczna nakłada się na geograficzną lub chronologiczną. U Zbigniewa Stolarka, dzielącego poezję afrykańską wg krajów, pojawiają się także dwa obszary tematyczne: *Powroty* i *Obecność*. Pierwszy ilustruje szeroko rozumiany stosunek poetów z kolonii do rodzimych stron. Oceniają oni swe kraje (wówczas kolonie francuskie) w kontekście społecznym, obyczajowym, moralnym, kulturowym; piszą o zderzeniu kultur, zatraceniu i poszukiwaniu tożsamości. W drugim znajdziemy opisy sytuacji niepodległych krajów, procesu uczenia się demokracji, ustosunkowania do historii, zwłaszcza niedawnej, kolonialnej.

Janusz Krzywicki, obok podziału chronologicznego, wyznacza kilka ram tematycznych literatury francuskojęzycznej Afryki. Znalazły się wśród nich: problematyka obyczajowa na styku kultur (Ahmadou Mapaté Diagne, *LES TROIS VOLONTÉS DE MALICK*, 1920; Ousmane Socé Diop, *KARIM, ROMAN SÉNÉGALAIS*, 1935), tradycje ustne (bajki: Birago Diop, *LES CONTES D'AMADOU KOUMBA*; legendy: Jean Malonga, *LA LÉGENDE DE M'PFOUMOU MA MAZONO*, 1954; epepeje: Djibril Tamsir Niane, *SOUNDIATA OU L'ÉPOPEE MANDINGUE*, 1960); świat postkolonialny i rzeczywistość miejska (Nazi Boni, *CRÉPUSCULE DES TEMPS ANCIENS. CHRONIQUE DU BWAMU*, 1962; Tchicaya U Tam'si, *CES FRUITS SI DOUX DE L'ARBRE À PAIN*, 1987), rozliczenie z kolonizatorami (Mongo Beti, *LE PAUVRE CHRIST DE BOMBA*, 1956), ponadczasowość tradycji afrykańskich (Olympe Bhêly-Quenum, *LE CHANT DU LAC*, 1965), bunt przeciwko polityce neokolonialnej obejmującej krytykę nowych elit, afropesymizm (Williams Sassine, *LE JEUNE HOMME DE SABLE*, 1979). Zwraca również uwagę na zmianę tematyki, związaną z włączeniem się kobiet w życie literackie. Literatura kobieca pojawia się w latach 80. i porusza głównie problemy obyczajowe, sentymentalne, społeczne, dotyczące dzieci i młodzieży. Innym nurtem, poruszającym tematy podróży, wyobcowania, samotności i zagubienia, jest literatura emigracyjna, rozwijająca się od lat 70. Krzywicki zwraca także uwagę na eksperymenty formalne we francuskojęzycznej literaturze Afryki. Poszukiwanie nowych formuł w sferze języka i technik narracji zapoczątkował Senghor, jeszcze przed II wojną, wiążąc się we Francji z kręgami nadrealistów. W jego ślady poszli Sony Labou Tansi (*LA VIE ET DEMIE*, 1979), Yambo Ouloguem, dążący do obalenia języka komunałów (*LE DEVOIR DE VIOLENCE*, 1968); Ahmadou Kourouma uważający język za wyraz odmienności kulturowej (*LES*

CZYM JEST LITERATURA FRANKOFOŃSKA?

SOLEILS DES INDEPENDANCES, 1968, ALLAH N'EST PAS OBLIGÉ, 1999) czy Tierno Monénembo snujący refleksje nad relacją między narracją i rzeczywistością (*LES ECAILLES DU CIEL*, 1986; *PEULS*, 2004)⁷⁹.

Józef Kwaterko opisuje literaturę francuskojęzycznych Antyli i Kanady, określając tematykę według kryteriów ideowo-estetycznych. Wyodrębnia w ten sposób takie obszary tematyczne, jak „agrykulturyzm”, „kanadianizacja”, „tubylczość”, „indygenizm”, „realizm cudowny”, „antylskość”, „kreolskość”.

Debaty i spory wokół literatury frankofońskiej trwają już od przeszło pół wieku i zataczają coraz szersze kręgi. Wciąż pojawiają się nowe systemy klasyfikacji zmierzające do obiektywnego ujęcia zjawiska. Nie ulega wątpliwości, że stało się ono paradygmatem, proponuje bowiem nowe metody badawcze w zakresie literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, językoznawstwa, religioznawstwa. Prowadzi jednocześnie do pogłębiania refleksji w kontekście społecznym, skupiając się na wykluczeniu, alienacji, biedzie, bezrobociu. Frankofonia czasem rywalizuje, a czasem wchodzi w relacje współzależności ze zjawiskami pokrewnymi, jakimi są literatura anglojęzyczna, hiszpańskojęzyczna czy luzofońska.

⁷⁹ Janusz Krzywicki, op. cit., s. 231-250.

CZEŚĆ III: HASŁA

abolicjonizm (fr. *abolitionnisme*, le; od łac. *abilitio*, zniesienie, umorzenie). Ruch społeczno-polityczny, którego celem było całkowite zniesienie niewolnictwa i związanego z nim handlu niewolnikami. Zapoczątkowany pod koniec XVIII w., w Ameryce Północnej, przez kwaków mieszkających w angielskich koloniach. Jednocześnie rozwijał się jako ruch ideowy w Europie doby Oświecenia (gł. w Wielkiej Brytanii i Francji). Wpływ na kształtowanie się idei a. wywarli Emanuel Kant, Karol Monteskiusz, Nicolas de Condorcet, Maximilien de Robespierre, Marie Joseph de La Fayette.

Zwolennicy a. zrzeszali się w Towarzystwa abolicyjne (od 1753 w Wielkiej Brytanii; od 1775 w USA, od 1788 we Francji). Wybitnie zasłużyli się w nich m.in. Granville Sharp i Thomas Clarkson (W. Brytania), Antoine Benezet i Benjamin Rush (USA), Henri Gregoire i Jacques-Pierre Brissot de Warville (Francja). Francja jako pierwsza zastosowała a. w praktyce: w 1794 Konwent Narodowy zakazał handlu niewolnikami i zniósł niewolnictwo w koloniach francuskich. Bonaparte przywrócił je w 1804, wywołując falę protestów. Działalność abolicyjną podjęli wybitni pisarze i politycy, wśród nich Wiktor Hugo i Alphonse de Lamartine. Francja zniosła niewolnictwo definitywnie 27 IV 1848, na mocy dekretu na wniosek deputowanego Wiktora Schoelchera. W tym samym dniu ustanowiono w koloniach powszechną, obowiązkową i bezpłatną edukację [Senghor, 1947:1].

Jeszcze w 1803 Wielka Brytania zakazała Anglikom uczestniczenia w handlu niewolnikami; w 1833 ogłosiła abolicję w koloniach. W latach 60. XIX w., razem z Francją, doprowadziła do zakazu transatlantyckiego handlu niewolnikami. W 1863, w następstwie wojny secesyjnej, Stany Zjednoczone ogłosiły emancypację Murzynów zamieszkujących południe kraju. W 1862 prezydent Lincoln podpisał wstępną wersję aktu prawnego, tzw. Proklamację Emancypacji. Ostatecznie niewolnictwo zniesiono na terytorium całego kraju na mocy XIII Poprawki do konstytucji USA z XII 1865.

W 1890, na mocy międzynarodowej Konwencji, zostało całkowicie zakazane. Niemniej w niektórych krajach afrykańskich i Bliskiego Wschodu utrzymywano je nadal w XX w. Jako ostatnia zniosła niewolnictwo Mauretania (1980).

akulturacja (fr. *acculturation, la*). Pojęcie z zakresu antropologii i etnologii; wprowadził je w 1980 John Wesley Powell w odniesieniu do transformacji stylu życia i myślenia imigrantów przyjeżdżających do USA. Znaczenie pojęcia a. było rozwijane m.in. przez Melville'a Herskovitsa, Bronisława Malinowskiego. Określa ogół zjawisk powstałych w wyniku bezpośredniego lub pośredniego kontaktu dwóch grup kulturowych (zderzenie kultur), prowadzących do zmian wzorów kulturowych (zmiana kulturowa) jednej, drugiej lub obu kultur. Końcowym efektem procesu a. może być unifikacja wzorów kulturowych obu grup bądź przejście wzorów jednej grupy przez drugą. Przez a. rozumie się szczególnie proces rozwiązywania problemów związanych z adaptowaniem się w kulturze odmiennej od tej, w której nastąpiła pierwotna kulturalizacja.

Obecnie w etnologii powszechnie przyjmuje się cztery możliwe skutki procesu akulturacji: a) asymilację, b) integrację, c) separację, d) marginalizację.

animizm (fr. *animisme, le*). Teoria religioznawcza powstała w XIX w. (Edward Burnett Tylor), określa wiarę w duszę i duchy; przypisywanie duszy ludziom, przyrodzie, przedmiotom martwym. A. uznawany jest za pierwotną formę religii lub za typowy składnik religii pierwotnych w dalszej fazie ich rozwoju (fetyshyzm*, totemizm, kult przodków). Terminem a. określa się rdzenne religie ludów Afryki, Ameryki, Australii i Oceanii.

A. stanowi istotny element literatury frankofońskiej, zwłaszcza wśród pisarzy afrykańskich nawiązujących do tradycji Czarnego Łądu. Pojawia się w fabułach utworów u Yambo Ouologuema, Ahmadou Kouroumy, Idé Oumarou. Bohaterowie *KAÏDARA* autorstwa Amadou Hampâté Bâ przywołują Gueno, najwyższego boga. Postacie z *DOUBLE D'HIER RENCONTRE DEMAIN* (Boubou Hama, 1973) podróżują między światem empirycznym a przestrzenią wyobrażoną, która jest dla nich tak samo realna. Tierno Monémbo w powieści *LES ÉCAILLES DU CIEL* ukazuje rytuały nawiązywania kontaktu ludzi i duchów. Pomagają im w tym wyrocznie i czarownicy. W ich dziełach przedmioty i rośliny obdarzone są świadomością i uczuciowością, potrafią mówić i komunikują się z ludźmi.

A. występuje również w literaturze antyjskiej*. Pisarze tego regionu, poszukujący korzeni i tożsamości, uznają się również za spadkobierców tradycji plemion afrykańskich (które wywożono na Antyle w epoce kolonializmu). Patrick Chamoiseau, Gabriel Garcia Marquez, Jorge Amado wielokrotnie odwołują się do tradycji a.

antylskość (fr. *antillanité*, *la*; od nazwy własnej „Antyle”). Ruch literacki i polityczny na Antylach, zapoczątkowany w latach 60. XX w. przez René Ménila. W artykule *PROBLÈMES D'UNE CULTURE ANTILLAISE (PROBLEMY WOKÓŁ PEWNEJ KULTURY ANTYLSKIEJ)* odcina się od koncepcji murzyńskości* zdefiniowanej przez Senghora i afirmującej afrykańskie korzenie mieszkańców wysp. Ménil twierdził, że pod względem kulturowym „Francuskie Indie Zachodnie nie są ani afrykańskie, ani chińskie, ani hinduskie, ani nawet francuskie. Nasza kultura jest karaibska. Na Karaibach, na przestrzeni dziejów, spotykały się różne kultury napływające z czterech stron świata, które połączyły się w oryginalną, synkretyczną całość, nie faworyzującą żadnej z kultur” [Burton, 1993:14].

Intelektualiści martynikańscy, skupieni w grupie badawczej Instytutu Studiów Martynikańskich kierowanego przez Edouarda Glissanta, rozwinęli koncepcję antylskości, propagując ją na łamach czasopisma „Acoma” (1971-73). Według Glissanta celem ruchu jest próba określenia tożsamości mieszkańców Antyli żyjących w wyjątkowym kontekście kulturowej różnorodności. Zdefiniował a. jako zjawisko otwarte i złożone, podlegające nieustannemu rozwojowi. Biorą z niego początek inne nurty, jak kreolskość*, *tout-monde**. Dużą rolę w kształtowaniu się a. odegrał również tekst Franza Fanona (*PEAU NOIRE, MASQUES BLANCS*, 1952) i Aimé Césaire’a (*DISCOURS SUR LE COLONIALISME*, 1955).

„W znaczeniu najbardziej ogólnym antylskość oznacza projekt zbliżenia się do realiów Antyli, do ich kultury, krajobrazu, tradycji i języka, które pisarz winien ukazać, ożywić i dowartościować. Glissantowi chodziło o to, by pozwolić samym Antylczykom uchwycić miarę ich kulturowej różnorodności, a także o to, by wyzwolić z wyobcowania ich wyobraźnię, zawładniętą mitem Francji. W swym pierwotnym kształcie projekt miał wyraźnie wymowę polityczną. Formułując go wspólnie z Franzem Fanonem w latach 60. XX wieku, tuż po rewolucji kubańskiej i uzyskaniu niepodległości przez Algierię, Glissant zakłada wyzwolenie wysp spod dominacji metropolii i połączenie ich w strukturę federacji lub konfederacji. Począwszy jednak od *DISCOURS ANTILLAIS* z 1981 roku a. jest rozważana głównie w wymiarze kulturowym i społecznym, a sama forma argumentacji uwalnia się od frazeologii politycznej i łączy dyskurs teoretyczny ze stylem poetyckim” [Kwaterko, 2003:175].

Świadomość a. rozumianej jako całkowita odmiennność od Francji, pojawia się jeszcze przed II wojną światową, w 1938, u Aimé Césaire’a (*CAHIER D'UN RETOUR AU PAYS NATAL*). Dla wielu młodszych pisarzy regionu a. stała się inspiracją i motywem przewodnim dzieł. Wyraża się m.in. w dziełach Patricka Chamoiseau (*TEXACO*), Maryse Condé (*SEGOU*) czy Josepha Zobela (*LA RUE CASE NÈGRE*).

asymilacja (fr. *assimilation*, *la*). Polityka postępowania wobec mniejszości narodowych, związana z pojęciem misji cywilizacyjnej* i kolonializmu*, polegająca na narzucaniu norm kulturowych. Dzieli się na wewnętrzną (odbywającą się w państwie, do którego przyjeżdżają imigranci) i zewnętrzną (uprawianą przez państwo ekspansywne, na zajęтым terytorium). Pierwsza dokonuje się stopniowo, w wyniku przejścia przez imigrantów języka, norm etycznych, stylu życia i mentalności społeczeństwa przyjmującego. O pełnej a. można mówić, gdy osiedleńcy i rdzenni mieszkańcy kierują się tymi samymi wartościami, a jedynym wyróżnikiem są cechy fizyczne. Drugi typ a. dokonuje się w wyniku wkroczenia na obce terytorium i narzucenia mieszkańcom siłą wartości, obyczajów i modelu życia najeźdźcy. Historycznym przykładem a. zewnętrznej są kolonie: ich ludność asymilowano przy użyciu narzędzi propagandowych (administracja, szkolnictwo, armia, misje). Przebiegała w różnym tempie, w zależności od tego, kiedy terytorium zostało podbite i liczby założonych placówek oświatowych. Stąd różnice w stopniu zasymilowania ludności lokalnej (np. w Senegalu pierwsze szkoły francuskie powstały w 1816; na Wybrzeżu Kości Słoniowej w 1887). Początkowo a. (przymusowa edukacja we francuskojęzycznej szkole) objęła wyłącznie chłopców. Stąd wśród pierwszych pisarzy są sami mężczyźni. Dziewczęta, dopuszczone do edukacji kilkanaście lat później, debiutują najczęściej po II wojnie światowej.

Polityka a. budzi kontrowersje. Europejczycy motywują ją korzyściami, jakie przyniosła skolonizowanym społeczeństwom. Te natomiast piętnują przemoc i obłudę w postępowaniu najeźdźców. Niektórzy badacze wskazują, że sami Afrykańczycy pragnęli asymilacji: „Szkolę niezwykle ceniono jako ważny element edukacyjny, tym bardziej, że młode pokolenie uważało ją za najpewniejszą drogę prowadzącą do świata człowieka białego i otwierającą ten świat. Biorąc pod uwagę fakt, że każdy z nich chciał stać się obywatelem tamtego świata, świata białych, do szkoły przychodziły spontanicznie całe rzesze, co gdzie indziej rzadko zdarzało się i zdarza” [Westermann, 1937:176]. Zdaniem Westermanna, Afrykańczycy godzili się również na to, by w szkole kolonizatorzy formalnie zakazali posługiwania się językami plemiennymi. Pozwalało to w lepszym stopniu opanować język, najzdolniejszym zaś dawało szansę kariery w administracji kolonialnej.

A. stanowi przeciwieństwo pojęcia wielokulturowości oraz filozofii afirmacji dążącej do utrzymania różnic kulturowych jako bogactwa i dziedzictwa ludzkości. Krytykowali ją m.in. założyciele ruchu murzyńskości*, jako politykę gwałtu i przemocy wobec skolonizowanych, nieposzanowania odmienności, wyjaławiania tradycji, odzierania z tożsamości. Liczne utwory literackie otwarcie piętnują a.: Léon-Gontran Damas w wierszu *HOQUET* (CZKAŹKA, tom *PIGMENTS*, 1937); Guy Tirolien w wierszu *PRIÈRE D'UN PETIT ENFANT NÈGRE* (*MODLITWA MURZYNIĄTKA*, 1943); Senghor m.in. w wierszu *CZAKA*; Aimé Césaire wskazuje na

„pustkę kulturową” (tzw. akulturację*) mieszkańców Antyli jako pokłosie polityki a. Zarzuca francuskim kolonizatorom, że sprowadzili wyspiarzy do roli „ciemnej” siły roboczej (*CAHIER D'UN RETOUR AU PAYS NATAL*, 1938; *DICOURS SUR LE COLONIALISME*, 1955). Skutki a. krytykują pisarze końca XX w., jak Edouard Glissant (*DISCOURS ANTILLAIS*, 1981).

autofikcja (fr. *autofiction*, *la*). Termin z zakresu literaturoznawstwa; w krytyce literackiej, określa formę autobiografii zawierającą elementy fikcji. Wprowadzony w 1977 przez Serge'a Dubrowskiego, który określił nim własną powieść *FILS*. Jego zdaniem a. to opowiadanie, obejmujące elementy realne i wymyślone, dlatego należy je umieścić między powieścią a opowiadaniem intymnym. Vincent Collona definiuje a. jako „projektowanie siebie w świecie fikcyjnym, w którym można by się znaleźć, ale w którym autor nigdy nie żył” (*L'AUTOFICTION. ESSAI SUR LA FICTIONNALISATION DE SOI EN LITTÉRATURE*, Ehes, 1989). Jacques Lecarme wyróżnia dwa typy a.: pierwszy to przedstawianie faktów, które rzeczywiście miały miejsce, ujętych jednak w konwencji beletrystycznej; drugi to przeplatanie wspomnień i wyobrażeń autora. Według Gerarda Genette'a a. cechuje się potrójną tożsamością (tzn. autor–narrator–bohater to jedna i ta sama osoba).

W a. autor najczęściej wyraża się o sobie samym w trzeciej osobie, zmienia miejsca, nazwy, postacie. W procesie poszukiwania własnego „ja” posługuje się fikcją.

A. rozwija się dynamicznie, szczególnie w literaturze francuskiej. Dubrowski wymienia jako pionierkę Sedonie-Gabrielle Colette. Wśród najbardziej znanych współczesnych autorów posługujących się a. są m.in.: Christine Angot (*VU DU CIEL*, 1990), Guillaume Dustan (*DANS MA CHAMBRE*, 1996), Annie Ernaux, Olivia Rosenthal, Anne Wiazemsky, Vassilis Alexakis, Catherine Millet. Gustave Marie Le Clézio przedstawił swoje dzieciństwo w książce *AFRYKANIN*, zaś *ONITZA* ujmuje je w perspektywie autofikcji. Na gruncie polskim Gombrowicz pisał o a.: „Spróbować stworzyć siebie? Uczynić z Gombrowicza postać podobną do Hamleta? Albo do Don Quichota?”

autor antylski (fr. *auteur antillais*, *le*). Także pisarz antylski lub franko-karaibski. Termin z zakresu literaturoznawstwa; nawiązuje do koncepcji literatury mniejszej*, ujętej w artystycznej formie w *Dziennikach* Franza Kafki, zdefiniowanej przez Gilles'a Deleuze'a i Félix'a Guattariego. Stosowany od lat 60. XX w. dla określenia postawy pisarzy z Antyli, świadomych swej odrębności w stosunku do twórców z innych obszarów. Wyjątkowy status a.a. wynika z charakteru kultury antylskiej, w której krzyżują się bogate tradycje różnych cywilizacji oraz ze stosunku do języka przekazu, którym jest francuski, język kolonizatorów. „Pamięć o kondycji niewolnika, o stosunkach rozgrywających się na określonym

mikroterytorium – między domem plantatora, chatą murzyńską, polem trzcinywym, młynem i kadziami cukrowymi – tworzy między pisarzami Małych Antyli, Gujany i Haiti pewną psychiczną więź, opartą bynajmniej nie na łączących ich wspomnieniach czy ideologicznej solidarności, ale na wspólnocie sytuacji. Polega ona na świadomości fundamentalnej dwuznaczności określającej do dziś wewnętrzny układ stosunków, zachowań i powiązań międzyludzkich na Karaibach, wynikły z historycznej konfrontacji z Białym i poddany ciśnieniu mitu o wyższości rasy Białych. Dwuznaczność ta wiąże się z rozdarciem kulturowym, z poczuciem kulturowego metysażu płynącym z rozmycia pierwotnej tożsamości” [Kwarterko, 2003:25].

W dziełach a.a. centralne miejsce zajmują pytania dotyczące kwestii tożsamości, suwerenności, dziedzictwa kulturowego, zasad równoprawnego współistnienia różnych kultur. „Ambicją pisarzy na francuskich Antylach stanie się zbliżenie do historii i kultury wysp, do ich skomplikowanej tożsamości zrodzonej z synkretyzmu dziedzictwa afrykańskiego i francuskiego, złożonej ponadto z ingredientów amerindiańskich, hinduskich, chińskich i syryjskich. Na przełomie lat 60. i 70. środek ciężkości przedstawienia przeniesie się właśnie na ten wielowymiarowy świat kreolski. A także na «kreolizację» wypowiedzi w obrębie samego francuskiego, czyli na nowe strategie w warstwie narracyjnej i językowej, swobodnie czerpiące z tradycji literatury mówionej i z poetyki codziennego, ustnego przekazu” [ibid. 124].

Do grona a.a. zalicza się pisarzy, którzy w dziełach przedstawiają elementy lokalne, dlatego Aleksander Dumas, o haitańskich korzeniach, nie jest a.a., gdyż rzeczywistość karaibska ani nie wpłynęła na jego dzieła ani w nich nie występuje. Kontrowersje budzi Saint-John Perse (Alexis Léger) uznawany za poetę francuskiego.

Do czołowych pisarzy antylskich należą m.in. Jean Bernabé, Aimé Césaire, Franz Fanon, Edouard Glissant, Patrick Chamoiseau, Raphaël Confiant, Tony Delsham, Joseph Zobel (Martynika); Daniel Maximin, Guy Tirolien, Ernest Pépin, Maryse Condé, Gisèle Pineau, Simone Schwarz-Bart (Gwadelupa); Jacques Roumain, Edwige Danicats, Louis-Philippe Delambert, René Depestre, Dany Laferrière, Yannick Lahens, Jean Métellus, Jean Price-Mars (Haiti); Sony Rupaire, Léon-Gontran Damas.

A.a. wyrażają wyjątkową pozycję w świecie literatury za pomocą różnych technik i estetyk. Twórczość ich, wyróżniana prestiżowymi nagrodami literackimi, cechuje się często mętnością narracji, technikami oratory* i gawędy (czuwanie*), alegoryzacją i metaforą ukazującą przyrodę wyspiarską. W warstwie ideowej utworów dominuje poetyka relacji*. Polega ona na akcentowaniu różnorodności,

nieprzynależności do jednolitej kultury, jednego języka, narodu, społeczności. Stąd typowi bohaterowie mają rozszczerzoną świadomość i tożsamość zwielokrotnioną, nie są zakorzenieni w narodzie ani w ojczyźnie i podróżują.

autor frankofoński lub **pisarz frankofoński** (fr. *auteur francophone, le*). Według definicji Francuskiej Biblioteki Narodowej (Bibliothèque nationale de France) z 2005 jest to pisarz nie pochodzący z Francji (dawnej metropolii*), posługujący się w dziełach językiem francuskim, należący do dwóch lub więcej kultur. Stąd określanym jest także jako pisarz nomadyczny lub pisarz tzw. frankofonii indywidualnej.

autor migrujący lub nomadyczny (fr. *auteur migrant, le*). Patrz pisarz nomadyczny.

BATOUALA. VÉRITABLE ROMAN NÈGRE. Powieść w języku francuskim, której autorem jest René Maran (ur. 1887, Martynika – zm. 1960, Algieria; wykształcony we Francji, pracował jako urzędnik w koloniach w Afryce). Wydana 30 VII 1921, otrzymała jesienią tego samego roku Prix Goncourt, jedną z najbardziej prestiżowych francuskich nagród literackich. Był to pierwszy utwór autorstwa czarnoskórego pisarza z kolonii, zgłoszony we Francji do oficjalnego konkursu i nagrodzony. Książka wywołała falę polemik, gdyż przedstawia nie tylko codzienne życie w koloniach z perspektywy Afrykańczyków, lecz także miażdżącą krytykę Białych wypowiedaną przez Czarnych. Dla jednych była to obraza majestatu, dla innych – wzór godny naśladowania. Lebel deprecjonuje dzieło: „to nie *BATOUALA* (zbyt stronniczy) przedstawia najwierniej stan ducha rdzennej ludności; zasługę tę należy przypisać raczej André Demaisonowi, który (...) przedstawia historię lokalną, widzianą oczyma mieszkańca, zawierającą jego przemyślenia i ukazującą jego mentalność” [Lebel, 1931:41]. Zdaniem Lebela życie kolonialne zostało rzetelnie ukazane przez takich lokalnych pisarzy, jak Bakary Diallo czy Abdel Kader Hadj Hamou.

Natomiast zdaniem Senghora „Maran jako pierwszy wyraził duszę czarnych posługując się stylem murzyńskim i językiem francuskim”. Gérard Tougas zwraca uwagę na bogactwo treści: „Jakie są zalety afrykańskiego dzieła Marana? Instynktowne poczucie rytmu, głębokie porozumienie między człowiekiem i naturą, panteizm oparty na biseksualności wszechświata, poczucie wzajemnej więzi i wzajemna pomoc. Wszystkie elementy tematyki powieści afrykańskiej znajdują się już u Marana. Jest tam i organizacja plemienna, system wierzeń i przesądów, rytuały przejścia, wojny wywoływane z żądzy zemsty, razzia [najazdy], przykładne

HASŁA

kary dla tych, co łamią zasady plemiennego współżycia, znaczenie tam-tamu i rola tańca, pożary sawanny i głód, istota polowań, upodobanie do zgadywanek i poezji wysokiej przekazywanej ustnie. Maran, dzięki geniuszowi, potrafił przedstawić fresk nadając mu proporcje epopei czarnego człowieka” [Tougas, 1973:63].

W 1923 ukazał się przekład na język polski, Jana Parandowskiego, pt. *BATUALA. PRAWDZIWA POWIEŚĆ MURZYŃSKA* (wyd. Lektor „Romanika”, Bukareszt).

béké (kreol. *le béké*; wym. [beke]). Na francuskich Antylach określenie odnoszące się do Kreola* należącego do rasy białej, potomka pierwszych kolonów. B. zajmowali najczęściej ważne stanowiska w handlu czy administracji i tworzyli elitę społeczności wyspiarskiej.

Etymologia słowa wskazuje na dwa możliwe źródła: z języka ingbo (Nigeria) w którym wyraz oznacza białego z Europy; lub z kreolskiego, gdzie b. jest homonimicznym zapisem francuskiego „Eh bien quoi?” (kreolski „E bé que” [wym. *ebeke*] – No i co? Co tam?).

W literaturze frankofońskiej określenie b. oznacza przedstawiciela rasy białej, najczęściej należącego do grupy wyzyskującej. Używane często pogardliwie.

belgicyzm (fr. *le belgicisme*). Termin z zakresu językoznawstwa, odnoszący się do regionalnej odmiany języka francuskiego używanego w Belgii. Według słownika *LE PETIT ROBERT* b. jako określenie faktu językowego funkcjonuje od 1811 (choć Belgia, jako kraj, istnieje od 1830), obejmując słowa lub wyrażenia, jakich używa się w Belgii francuskojęzycznej, a które w innych częściach świata francuskojęzycznego brzmią obco lub nie występują. Stanowią przykład przenikania się języków walońskiego, pikardyjskiego, holenderskiego czy niemieckiego na obszarze Walonii.

Najczęściej cytowanym przykładem b. są liczebniki: *septante* = 70 (fr. *soixante-dix*); *nonante* = 90 (fr. *quatre-vingt-dix*), czy wyrażenia: *faire la file* (fr. *faire la queue* = stać w kolejce), *pain français* (fr. *baguette* = bagietka), *todi* (fr. *toujours* = zawsze), *au vogelpik* (fr. *au hasard* = przypadkiem), GSM lub G (fr. *portable* = telefon komórkowy), SMS (fr. *texto* = sms).

Belgijskie imperium kolonialne (fr. *empire colonial belge, le*). Belgia powstała jako niepodległe państwo w 1830; imperium kolonialne zaczęła budować pod koniec XIX w., później niż inne państwa europejskie. Król Leopold II, czerpiący zyski z prężnie rozwijającej się gospodarki królestwa, finansował liczne ekspedycje badawcze, zwłaszcza w regiony Afryki Równikowej. Na mocy postanowień konferencji w Berlinie* (1884-85), przyznano mu ziemie Konga na własność

osobistą. Kraj był wówczas drugim co do wielkości terytorium francuskojęzycznym na świecie (z 40 mln mieszkańców i terytorium pięciokrotnie większym od Francji i osiemdziesięciokrotnie od samej Belgii). W 1908 król przekazał Belgii Kongo, które otrzymało status kolonii. Po I wojnie światowej, na mocy traktatu wersalskiego (1919), Belgii przyznano nadzór nad dawnymi koloniami niemieckimi w Afryce Środkowej (mandat nad Ruandą i Urundi).

B.i.k. upadło w 1960, kiedy tworzące je państwa afrykańskie ogłosiły niepodległość (Kongo 30 VI 1960; Ruanda, dziś Rwanda, 1 VII 1962; Urundi, dziś Burundi, 1 VII 1962).

belgijskość (fr. *la belgitude*). Neologizm z zakresu socjologii, kultury i literatury Belgii, stosowany od końca lat 70. XX w. Wprowadzili go socjolog Claude Javeau i pisarz Pierre Mertens, nawiązujący do koncepcji *négritude* (murzyńskość*) Leopolda Sédara Senghora. Szczegółowo przeanalizowany jako zjawisko na łamach czasopisma „Revue de l'Université de Bruxelles”, w numerze specjalnym „La Belgique malgré tout” z 1980, pod redakcją Jacquesa Sojchera. Określa złożoną naturę belgijską, w której przeplatają się elementy francuskie, niemieckie i niderlandzkie. Wyraża próby zdefiniowania tożsamości narodowej i dziedzictwa, ustosunkowanie się do historii, kultury, języka i własnej państwowości. Świadczy również o niezdolności Belga do określenia siebie samego w kategorii członka narodu i obywatela. W kontekście b. wspólnota zdefiniowana jest negatywnie i na zasadzie paradoksów, tj. poprzez określanie czym nie jest (np. nie jest częścią kultury francuskiej, ani niemieckiej, ani niderlandzkiej, choć skupia je wszystkie).

Jean-Marie Klinkenberg wskazuje trzy główne tematy b., na których skupiają się badacze i pisarze. Są to bękarstwo (fr. *la bâtardise*), wewnętrzne wygnanie (fr. *l'exil intérieur*) i kosmopolityzm (fr. *le cosmopolitisme*). Wynikają one z przekonania, że „pisarz belgijski pochodzi znikąd” (fr. „L'écrivain belge est de nulle part”), co wskazuje na poczucie wyobcowania, wykluczenia, rozdarcia i niepewności. Świadczą o braku więzi narodowych, wspólnych tradycji i podziałach. Pierwszy został zilustrowany przez Jeana Muno w *HISTOIRE EXÉCRABLE D'UN HÉROS BRABANÇON* (1982). Dwa pozostałe cechują twórczość Pierre'a Mertensa, Liliane WoUTERS i Jacquesa Sojchera.

Nie wszyscy twórcy belgijscy zgadzają się z koncepcją b., część z nich podjęła dyskusję i wyraziła odmienne poglądy na tematy narodowe i tożsamościowe w *MANIFESTE POUR LA CULTURE WALLONE* (1983). Używając określenia „my” wskazującego na wspólnotę połączoną pewnymi więzami (w miejsce osamotnionego „ja” typowego dla dyskursu b.), koncentrują się wokół tradycji regionu Walonii i wskazują, że to tam bije źródło kultury narodu. Abstrakcyjne i uogólniające pojęcie b. zastępują koncepcją kultury walońskiej, różnej od germańskiej

HASŁA

czy niderlandzkiej, opartej na fundamencie historii ruchów robotniczych i bolesnej dla regionu deindustrializacji (pierwsza poł. XX w.) oraz załamania się ekonomii w regionie (druga poł. XX w.). Zwolennicy „walońskości” wysuwają również postulaty polityczne, dotyczące zrewidowania stosunków między Walonią a Brukselą. Motyw bękarctwa, wygnania, alienacji zastępują wizją zakotwiczenia w przestrzeni i historii Walonii, zaś pustce narodowościowej przeciwstawiają ideę „tożsamości do zbudowania”. Najważniejszymi przedstawicielami prowalońskości (i antybelgijskości) w literaturze są Jean Louvet i Thierry Haumont; dobrze ilustruje go piosenka tzw. nurtu po-Brelu (fr. *l'après-Brel*), której przedstawicielami są André Bialek, Philippe Anciaux, Jacques-Yvan Duchesne czy Claude Sembal [cf. Benoît Denis, Jean-Marie Klinkenberg, *LA LITTÉRATURE BELGE. PRÉCIS D'HISTOIRE SOCIALE*, 2005; Jean-Marie Klinkenberg, *PETITES MYTHOLOGIES BELGES*, 2009].

blues (ang. *blues*, smutek, rozpacz). Gatunek muzyki powstały w drugiej poł. XIX w., na wsiach w południowych stanach Ameryki Północnej (Luizjana, Georgia, Missisipi, Alabama), w kręgach czarnoskórych mieszkańców, potomków niewolników. Początkowo istniał tzw. b. wiejski, głównie wokalny; w XIX i XX w., pod wpływem migracji zarobkowej Murzynów, rozpowszechnił się w miastach (tzw. b. miejski). Zaczęto wykorzystywać w nim instrumenty (gitara, banjo, pianino, harmonijka). Przed II wojną światową schematy bluesowe zostały zaadaptowane przez jazzmanów, przyczyniając się do rozwoju jazzu. Do tego okresu b. zamykał się w formie nieprzeznaczonej do tańca. Po 1945, w murzyńskich gettach, zyskał nowy rytm, żywy i taneczny, nazwany *rythme and blues*, entuzjastycznie przyjęty przez białych muzyków, którzy stworzyli z niego rock-and-roll. W b. forma podporządkowana jest rytmowi, którego istotą jest uderzenie i obniżona notacja skali majorowej, tzw. niebieskie nuty (*blue notes*). Słowa odgrywają rolę równie istotną co melodia: mimo zniesienia niewolnictwa na przeł. XIX i XX w. czarnoskórzy Amerykanie żyli w biedzie, traktowani jako obywatele drugiej kategorii (segregacja rasowa). Ponizanie i cierpienie odzwierciedlały się w muzyce i słowach piosenek. Nawiązując do tradycji śpiewów z plantacji (*plantation songs**), bluesmeni w realistyczny i wzruszający sposób przedstawiali nędzę egzystencji. Najczęstsze tematy utworów b. to praca zarobkowa, głównie przy budowie kolei, bieda, pijaństwo, miłość.

Do najpopularniejszych wykonawców należą: B. B. King, Bessie Smith i Ma Rainey. Do rytmów bluesa nawiązuje poezja Léona-Gontrana Damasa z Gujany* (*PIGMENTS*, 1937; *BLACK LABEL*, 1956; *NÉVRALGIES*, 1966).

boat-people (ang. *boat* – łódź; *people* – ludzie). Uchodźcy. Termin z zakresu prawa i socjologii, określający osoby emigrujące z powodów ekonomicznych lub politycznych, próbując opuścić ojczyznę samodzielnie drogą wodną, najczęściej przy pomocy wyeksploatowanych, prowizorycznych lub własnoręcznie wykonanych jednostek pływających – niewielkich statków, łodzi, tratw; lub przy udziale zorganizowanych grup przestępczych zajmujących się przemytem ludzi (ukryci w kontenerach lub magazynowniach statku).

Pierwotnie określenie odnosiło się do mieszkańców Kambodży, Laosu, zwłaszcza Wietnamu po zakończeniu wojny wietnamskiej (30 IV 1975), których nowa komunistyczna władza prześladowała z powodów politycznych, ideologicznych lub etnicznych. Od lat 80. znaczenie rozszerzono na uchodźców z innych krajów (Kuba, Haiti, Dominikana, Maroko, Albania). Zjawisko nasiliło się po wydarzeniach wiosny arabskiej (I-IV 2011). Wielu mieszkańców Maghrebu* łodziami przedostawało się na wyspy Morza Śródziemnego (gł. Malta) i dalej do Europy. Władze Unii Europejskiej uznały b.p. za „poważny problem”.

Dramatyczne losy b.p. posłużyły za kanwę pisarzom frankofońskim m.in. z Haiti (Emile Ollivier, *PASSAGES*, 1991), Maroka (Mahi Binebine, *CANNIBALES*, 1999; Salime Jay, *TU NE TRAVERSERA PAS LE DÉTROIT*, 2001), Tunezji (Azouz Begag, Ahmed Beneddif, *AHMED DE BOURGOGNE*, 2003).

bogowie vodou – patrz vodou.

cały-świat (kreol. *tout moun*; fr. *le tout-monde*). Termin z zakresu filozofii i kultury antylskiej, utworzony przez martynikańskiego pisarza i filozofa Edouarda Glissanta w 1992. Przedstawiony w powieści *TOUT-MONDE* (1993) i zdefiniowany w eseju filozoficznym *TRAITÉ DU TOUT-MONDE* (1997). Neologizm i kalka językowa od francuskiego wyrażenia *tout le monde* – wszyscy.

Zdaniem Glissanta określenia typu „wszyscy”, zwroty bezpodmiotowe („Mówi się”, „Uważa się”, „Zaleca się”, itp.) czy zdania w stronie biernej są oznaką banalizacji, masowości, standaryzacji języka i kultury. Filozof przeciwstawia się przekształceniu świata w globalną, zunifikowaną wioskę. Stosuje zabieg opierający się na paradoksie: wychodzi od zwrotu bezosobowego i uogólniającego, redefiniuje go i nadaje zindywidualizowane znaczenie. C.-ś. nie jest nowym systemem myślowym, lecz językiem towarzyszącym zjawisku transferów kulturowych, pozwalającym wyrażać rzeczywistość w nowy sposób, stosownie do czasów. Kryje się w nim założenie, że w dobie częstych wzajemnych kontaktów i wielostronnych

HASŁA

relacji zjawisko kreolizacji dotyczy wszystkich, każdy naród/grupa podlega wpływom innych narodów/grup, wzbogacają się one wzajemnie.

C.-ś. nie jest zamkniętym systemem refleksji, stanowi odwrotność zjawiska globalizacji, zwraca uwagę na wyjątkowość jednostki, wyraża myśl narodów „słabszych”, posługuje się językami regionalnymi, gwara; głosi przesłanie żyjącej i wi-brującej różnorodności, która stanowi bogactwo ludzkości.

W określeniu c.-ś. zawiera się pojęcie chaos-świata*; nawiązuje do paradygmatu Gilles’a Deleuze’a i Félix’a Guattariego (literatura mniejsza*, kłacze*, deterytorializacja*).

chaos-świat (fr. *le chaos-monde*). Termin z zakresu filozofii antylskiej, wywodzi się od *tout-monde* (cały-świat*). Utworzony przez martynikańskiego pisarza i filozofa Edouarda Glissanta w latach 90., przedstawiony w *TRAITÉ DU TOUT-MONDE* (1997) i *PHILOSOPHIE DE LA RELATION* (2009).

Ch.-ś. to „niezwykle przeplatanie się kultur, z którego wynikają nieobliczalne konsekwencje”; otwarcie na różnorodność i zerwanie z wszelkim systemem unitarnym, apriorycznym, urzędowym; postawa akceptacji wobec odmienności, traktowanie innego jako równoprawnego zjawiska w dziedzinie sztuki. Istotny jest sam akt twórczy, nie zaś formy wyrazu, które nie mogą stanowić kryterium wartościowania osiągnięć danego narodu. Czynniki ekonomiczne ani polityczne nie mogą wpływać decydująco na kulturę. Państwo uchodzące za gospodarczą potęgę nie staje się automatycznie wyrocznią w sprawach kultury, gdyż na polu twórczości obowiązuje zasada równości.

„*Ma się rację* – pisze Glissant – mówiąc, że wszystko jest chaosem. Nie proponuję, byście wychodzili z tego chaosu, byście budowali system myślowy porządkujący ten chaos, który wyzwoliłby nas od niego: proponuję, byście kręcąc się razem z chaosem mogli w nim zamieszkać i uczynić go zdatnym do zamieszkania (...) Chaosem-światem nazywam aktualne zderzenie wielu kultur, które rozpalają się wzajemnie, odpychają się, zanikają, pozostając jednak zasypiają albo zmieniają się, powoli lub z piorunującą szybkością: są to owe odłamki i pęknięcia, których źródeł i struktury nie umiemy jeszcze pojąć i których gwałtowności nie można przewidzieć” [Glissant, 1997:22].

Ch.-ś. to „pewien konglomerat zbieżności i różnic, będący znakiem dynamicznej przemienności dzisiejszych kultur i wtargnięcia czegoś nowego na mapę kultury, co zarazem oddala i wyzwała, prowadząc do wielości” [Kwaterko, 2003:182].

chiac (fr. *le chiac* lub *la chiacque*). Termin z zakresu językoznawstwa. Etymolodzy wskazują dwa możliwe źródła słowa: od nazwy miasta Schédiac w Nowym

Brunszwiku lub od czasownika *chier*. W pierwszym znaczeniu określa mieszkańca południowo-wschodniej części Nowego Brunszwiku. Oznacza także dialekt francuski lub anglo-francuski używany w Kanadzie, w prowincji Nowy Brunszwik, różniący się od francuskiego akadyjskiego i od *jouala**. Podstawę leksykalną stanowią głównie słowa angielskie, znacznie rzadziej francuskie, natomiast syntaksa wzoruje się na francuskiej. Puryści, zarówno anglofoni jak i frankofoni, deprecjonują *ch.*, uważając go za hybrydę i przykład zanieczyszczenia wzorców języków wyjściowych. Przykładowe wypowiedzi w *ch.* to: *Ca t'tente tu d'aller wacher une vue?* – Czy masz ochotę obejrzyć dzisiaj film?

Ej ché pas – Nie wiem.

So quesque tu va faire dessoir? – Co robisz dziś wieczorem?

J'ai back mové – Wróciłam/Wróciłem.

Tu me love? – Kochasz mnie?

Podobnie, jak w przypadku *jouala*, *ch.* stanowi przedmiot zainteresowania artystów akadyjskich. Grupy muzyczne 1755, Radio Radio, piosenkarka Marie-Jo Thério, muzyk i piosenkarz Fayó, pisarki Antonine Maillet (Nagroda Goncourtów za powieść *LA SAGOINE*) i France Daigle posługują się *ch.* w twórczości, uznając dialekt za wytwór specyficznej, mieszanej kultury regionu. W pierwszej dekadzie XXI w. *ch.* upowszechnił się dodatkowo dzięki cieszącemu się popularnością serialowi telewizyjnemu *ACADIEMAN* oraz kreskówkom przedstawiającym bohaterów anglo-, franko- i „chiacofońskich”.

czarna stopa (fr. *le pied-noir*). 1. „Czarne Stopy”: nazwa jednego z plemion indiańskich Ameryki Północnej.

2. W kontekście historii kultury francuskiej termin pojawił się na początku lat 50. XX w.: w metropolii* „cz. s.” nazywano rekrutów (Arabów lub kolonów) armii francuskiej pochodzących z kolonii w Maghrebie. Zwrot uposzechnił się wśród żołnierzy stacjonujących w Algierii. Kolejną grupą określaną jako cz.s. byli Francuzi lub niemuzułmańscy obywatele Algierii (np. Żydzi sefardyjscy), którzy po uzyskaniu przez kraj niepodległości (1962) przybyli do metropolii i tam osiedlili się. Później rozpowszechnił się na osiedleńców z krajów północnej Afryki. „Cz. S.” stanowi synonim słowa „repatriant”.

Do popularyzacji terminu przyczynili się dziennikarze i publicyści komentujący wydarzenia lat 60. (felieton François Mauriac w „L'Express”, VI 1960; badanie „Les Pieds-Noirs” w „La Revue de Deux Mondes”, IX 1961), pisarze, m.in. Georges Damitio w powieści *PIEDS-NOIRS* (1957). „L'Express” porównywał Francuzów z Algierii do członków plemienia Czarnych Stóp, przedstawionych w sposób karykaturalny w komiksie, przez rysownika Hergé, pt. *TINTIN EN AMÉRIQUE*.

HASŁA

Niektórzy pisarze – potomkowie kolonów francuskich w Algierii, antycypują zjawisko, ukazując zbiorowy portret cz.s. w beletryście (Albert Camus: *LATO, ZAŚLUBINY W TIPASA, DŻUMA*; Jules Roy: *CIEL ET TERRE*, 1943, *LA VALLÉE HEUREUSE*, 1946; Emmanuel Roblès: *L'ACTION*, 1938, *LA VALLÉE DU PARADIS*, 1940, *TRAVAIL D'HOMME*, 1942, *LA MARIE DES QUATRE VENTS*, 1942, *NUITS SUR LE MONDE* 1944, *LES HAUTEURS DE LA VILLE*, 1948).

Wśród znanych cz.s. z różnych sfer życia, wymieniani są: Louis Althusserl (filozof), Jacques Attali (ekonomista), Hélène Cixous (pisarka), Bertrand Delanoë (polityk), Jacques Derrida (filozof), Yves Saint-Laurent (projektant mody).

Czarny kodeks (fr. *le Code noir*). Edykt Ludwika XIV, autorstwa Colberta, z 1685, regulujący stosunki społeczne i gospodarcze w koloniach francuskich: na Antylach od 1687; w Gujanie od 1704; na wyspie Reunion od 1723; w Luizjanie od 1724. Nie obowiązywał nigdy w Nowej Francji (Kanada), gdzie niewolnictwo było zakazane.

Art. 44 dokumentu mówi, że „Murzyn jest sprzętem” i jako ruchomość stanowi własność Białego, podlega inwentaryzacji i może zostać sprzedany, przeniesiony lub zajęty. Nie ma tożsamości cywilnej i nie figuruje w rejestrach stanu cywilnego, a zatem, sensu stricto, nie jest poddanym korony francuskiej, nie ma prawa do nauki, pisania i czytania. Kodeks nakładał na Białych obowiązek dbania o dobrą kondycję niewolnika (nakazywał ochrzcić go i utrzymywać w zdolności do pracy poprzez zapewnienie leczenia). Regulował sferę kontaktów społecznych i obyczajowości: „*Czarny Kodeks* karał każdego Białego za posiadanie dzieci z niewolnicą. Nakładał na niego dotkliwą grzywnę dwóch tysięcy funtów cukru, a jeśli był on właścicielem swej konkubiny, odbierał mu ją, dziecko zaś konfiskował i nakazywał umieścić w przytułku. Jednocześnie na mocy tego samego dekretu niewolnica stawała się wolna w momencie urodzenia dziecka, którego ojcem był Biały. Pochodzący zaś ze związku z Białym mieszaniec przestawał być niewolnikiem. Domieszka białej krwi czyniła z niego «wolnego kolorowego» (...) W istocie represyjny charakter zapisanych w Kodeksie norm zachowań pozostawał martwy w zderzeniu z rzeczywistością kolonialną, bowiem aż do końca XVII w. małżeństwa Francuzów i czarnych kobiet zdarzały się bardzo często” [Kwaterko, 2003:27].

czuwanie (fr. *la veillée*). Wieczornica; gawęda. Termin z zakresu literaturoznawstwa i kulturoznawstwa. Zwyczaj nawiązujący do afrykańskiej palabry*, powszechny w koloniach, zwłaszcza na Antylach, wśród niewolników, którzy po skończonej pracy, nocą, gromadzili się na wspólne śpiewy, rozmowy. Władze kolonialne i plantatorzy zabraniali niekiedy takich spotkań, bojąc się spisków. Stąd

surowo zakazane było używanie bębnow, potencjalnych narzędzi komunikacji między niewolnikami różnych plantacji.

Techniki narracyjne cz. i gawędy kreolskie przyjęły się w literaturze, zwłaszcza w drugiej poł. XX w., kiedy wielu autorów próbowało ocalić od zapomnienia dawne, niespisane wcześniej opowiadania. Do cz. i gawędy nawiązują dzieła literackie: zbiór opowiadań Léona-Gontrana Damasa z Gujany* *VEILLÉES NOIRES, CONTES NÈGRES DE LA GUYANE* (Paryż, Stock, 1943), powieści Maryse Condé z Gwadelupy* *TRAVERSÉE DE LA MANGROVE* (Paryż, Mercure de France, 1989) i Patricka Chamoiseau z Martyniki* *BIBLIQUES DES DERNIERS GESTES* (Paryż, Gallimard, 2002). W literaturze haitańskiej występuje zjawisko *audiance*, pokrewne cz. i gawędzie. Przykładem jest powieść Emile'a Olliviera *LA DISCORDE AUX CENT VOIX* (1986). „W wymiarze formalnym pewnym nowatorstwem powieściopisarzy narodowych było wypracowanie oryginalnej konwencji gatunkowej zwanej *audiance* (w kreolskim z Haiti nazywana *lodyans*). Była to przygodnie włączona w fabułę, zasłyszana rozmowa przyjacielska, rodzinna lub domowa, plotki sąsiedzkie lub komentowane anegdoty i wypadki życia publicznego. Dialogi w *audiance* uderzały pełnymi werwy, soczystości i humoru wyrażeniami kreolskimi, mistrzowsko dopasowanymi do mimiki i gestykulacji rozmówców. Trzeba jednak zastrzec, że mimo swobody tematów i języka tego rodzaju mimetyczna estetyka silnie schematyzowała strukturę powieściową. Toteż w sumie, przez swe nastawienie na przezroczystość narracji i fabuły, mające z założenia pozwolić czytelnikowi na jak najpełniejsze utożsamienie z codzienną rzeczywistością, proza haitańskich realistów sprzyjała motywom populistycznym, wpadała w karykaturalność i gadulstwo, spotęgowane zwykle rozwlekłym komentarzem samego autora” [Kwaterko, 2003:48].

dekolonizacja (fr. *la décolonisation*). Termin z zakresu polityki, socjologii i kultury. Oznacza proces wyzwiania się narodów z zależności kolonialnej i tworzenia niepodległych państw w dawnych terytoriach zależnych. Po I wojnie światowej objął narody o starej kulturze i tradycjach własnej państwowości, tj. w Europie Środkowej, Azji Południowo-Wschodniej i krajach arabskich. Stopniowo rozszerzył się na kolonie środkowej Afryki, gdzie zakładano pierwsze partie polityczne, często o charakterze szczepowym lub religijnym, walczące z kolonializmem. D. przybrała na sile pod koniec II wojny światowej. Sukces niepodległościowy Chin, Indonezji, Indii wpłynął w dużym stopniu na rozwój świadomości państwowej. Proces nabrał tempa po 1960, w wyniku uchwalenia przez ONZ Deklaracji w sprawie przyznania niepodległości krajom i narodom kolonialnym.

HASŁA

We Francji zwiastuny d. pojawiły się w latach 20. XX w. Głównymi inicjatorami byli ludzie kultury, zwłaszcza pisarze i publicyści z kolonii, studiujący na uniwersytetach metropolii*. Dużą rolę odegrały prace naukowe Leo Frobeniusa, dzieła czarnoskórych pisarzy amerykańskich (Claude McKay, Langston Hughes) oraz relacje z podróży (André Gide, Albert Londres).

D. Afryki rozpoczęła się jeszcze w okresie II wojny. Podczas gdy Francuska Afryka Zachodnia (FAZ*) pozostawała pod wpływem rządu Vichy, Francuska Afryka Równikowa (FAR*) przyłączyła się do Wolnej Francji generała de Gaulle'a i do ruchu oporu (Résistance). W mowie wygłoszonej w Brazzaville 30 VI 1944 generał zainicjował proces: „Narody muszą stopniowo wznosić się do poziomu, na którym będą w stanie objąć zarządzanie własnymi sprawami w swych krajach. Powinnością Francji jest wspierać ich w staraniach. To jest cel, ku któremu dążymy” [Tétu, 1997:210]. Po wojnie władze francuskie przekształciły kolonie w Unię francuską* (1946-56), następnie we Wspólnotę francuską* (1956). Projekty budziły żywe debaty i kontrowersje w koloniach, niektórzy bowiem działacze domagali się pełnej niepodległości, inni opowiadali się za utrzymaniem związków z Francją. W 1945 Aimé Césaire, poeta i polityk z Martyniki, przedstawił projekt ustawy dekolonizacyjnej, przekształcającej Martynikę, Gwadelupę, Gujanę i Reunion w departamenty zamorskie. 19 III 1946 Zgromadzenie Narodowe przegłosowało tekst jednomyślnie i tereny te weszły w skład państwa francuskiego. Natomiast pozostałe kraje ogłosiły niepodległość po 1960, po tym, jak ONZ przegłosowała Deklarację niepodległościową.

Kalendarium dekolonizacji terytoriów francuskich

I 1944	konferencja w Brazzaville
V 1945	zamieszki w Algierii (Sétif)
VI 1945	kryzys w Syrii–Libanie; Francja wycofuje się z Mandatu Wschodniego
IX 1945	Wietnam ogłasza się republiką niezależną
6 III 1946	porozumienie Jean Sainteny – Ho Szi Min dot. niepodległości Wietnamu w ramach Unii francuskiej
IX 1946	Tunezja żąda uznania swej niepodległości
X 1946	utworzenie Unii francuskiej; nowelizacja konstytucji we Francji
XII 1946	początek wojny w Indochinach
1947	powstanie niepodległościowe na Madagaskarze, stłumione

VI 1948	wprowadzenie systemu Bao Dai w Wietnamie (porozumienia znad Zatoki Ha Long)
1949	Wietnam pod przywództwem Bao Dai zostaje uznany za niepodległe państwo
X 1950	sułtan Maroka żąda autonomii dla swego kraju
1951	kryzys w Tunezji
1952	eskalacja kryzysu w Tunezji i Maroku
1953	odsunięcie od władzy sułtana Maroka, emigracja
V 1954	porażka armii francuskiej pod Dien Bien Phu (Wietnam)
VII 1954	porozumienia genewskie: Wietnam jako niepodległa republika demokratyczna; koniec wojny w Indochinach; niepodległość dla Laosu i Kambodży
1954	przemówienie z Kartaginy (Pierre Mendès-France) – przyznanie Tunezji autonomii
X 1954	terytoria francuskie w Indiach decydują o przyłączeniu się do Unii indyjskiej
XI 1954	początek powstania w Algierii
VI 1955	konferencja afrykańsko-azjatycka w Bandungu
VIII-X 1954	negocjacje z sułtanem Maroka na uchodźstwie
XI 1954	deklaracja z La-Celle-Saint-Cloud: Maroko staje się niepodległe
III 1956	proklamacja niepodległości przez Maroko i Tunezję
VI 1956	ustawa ramowa Defferre dot. Afryki Subsaharyjskiej
XI 1956	Togo staje się republiką autonomiczną
1958	powołanie Wspólnoty francuskiej; Gwinea staje się niepodległą; pozostałe państwa Afryki wybierają status państwa członkowskiego Wspólnoty
VI 1960	reforma konstytucji we Francji; kraje afrykańskie ogłaszają niepodległość i przyłączają się do struktur ONZ
III 1962	porozumienia z Evian
VII 1962	niepodległość Algierii

dekret Crémieux (fr. *le décret Crémieux*). Akt prawny autorstwa Adolfa Crémieux, francuskiego prawnika i męża stanu pochodzenia żydowskiego, przyjęty 24 X 1870. Zezwał na przyjęcie francuskiego obywatelstwa przez europejskich mieszkańców Algierii (francuska kolonia) oraz Żydów sefardyjskich. Ani Berberowie ani muzułmańscy Arabowie nie uzyskali możliwości otrzymania obywatelstwa francuskiego, co powodowało zaostrzenie się napięć i konfliktów między grupami etniczno-religijnymi. Rezultaty tej polityki opisał w niektórych swoich utworach Albert Camus.

departamentalizacja (fr. *la départementalisation*). Podział terytorium Francji na departamenty, tj. jednostki administracyjne będące jednocześnie zdecentralizowaną zbiorowością lokalną, okręgiem administracyjnym i okręgiem wyborczym. Nadrzedną jednostką jest region (fr. *la région*) skupiający kilka departamentów; podrzędna – okręg zwany powiatem (fr. *arrondissement, le*). Francja dzieli się na 100 departamentów oznaczonych numerami i nazwami. Każdy ma własną stolicę (fr. *le chef-lieu*), w której mieszczą się najważniejsze urzędy i instytucje lokalne.

Pięć departamentów: Gwadelupa, Martynika, Gujana, Reunion i Mayotta, leży poza obszarem kontynentu europejskiego i tworzą tzw. departamenty zamorskie (*Départements d'outre-mer, DOM*). Pod względem polityczno-instytucjonalnym wchodzą w skład Unii Europejskiej (*régions ultra périphériques*) i podlegają polityce francuskiej (jeden prezydent, jedno prawo, jedna armia i inne instytucje).

Francję podzielono na departamenty podczas rewolucji francuskiej, obalającej porządek administracyjny z okresu monarchii (stary reżim). 7 IX 1789 Sieyès przedłożył Zgromadzeniu Narodowemu projekt nowego podziału kraju, 11 XI 1789 Konstytuanta przyjęła wstępnie propozycję zespołu kierowanego przez Jacques'a-Guillaume Thoureta, 22 XII ogłosiła dekret w sprawie departamentalizacji (moc prawna od 4 III 1790). Przy wyborze nazw departamentów kierowano się geografią i hydrografią miejsc. Początkowo powołano 83 departamenty. Ich liczba zwiększała się na skutek przemian politycznych i zmian w państwie.

Po 1945 Césaire*, deputowany z Martyniki do Zgromadzenia Narodowego, orędownik za przekształceniem kolonii na Antylach w departamenty Francji. Opracował projekt ustawy w tej sprawie, doprowadził do jej przegłosowania i przyjęcia w 1946.

Deportacja Akadyjczyków (fr. *la Déportation des Acadiens* lub *le Grand Dérangement*). Wywłaszczenie i wysiedlenie Akadyjczyków, francuskojęzycznych mieszkańców wschodnich wybrzeży Kanady, w latach 1755-63.

Na mocy pokoju w Utrechcie (1713), Francja przekazała Brytyjczykom Akadnię wraz z zamieszkałą tam ludnością francuskojęzyczną. Elity polityczne i zamożni kupcy wrócili do Francji; zaś wielu zwykłych ludzi nie stać było na podróż, dlatego zdecydowali się zostać i bronić tożsamości, której istotnym elementem stał się język francuski. Podczas kolejnej wojny (1755-63) władze brytyjskie, reprezentowane przez Radę legislacyjną Nowej Szkocji i pułkownika Charlesa Lawrence'a, zarządziły deportację mieszkańców, którzy odmówili złożenia przysięgi wierno-poddańczej koronie angielskiej. Przez blisko osiem lat żołnierze brytyjscy i milicja Nowej Anglii płądrowali tereny francuskojęzycznych Akadyjczyków, palili wsie i siłą wywozili ich do kolonii amerykańskich. Wielu prześladowanych szukało schronienia w lasach i niedostępnych miejscach (dolina rzeki Świętego Wawrzyńca). Kres przemocy położył traktat paryski (1763), na mocy którego Francja przekazała Brytyjczykom resztę posiadanych ziem Nowej Francji (provincja Quebec). Anglicy zaniechali represji i nie wprowadzili polityki asymilacji. W Akcie Quebecu z 1774 zagwarantowali francuskojęzycznej ludności szereg praw, w tym ustanowili francuski drugim językiem urzędowym.

Historycy szacują, że w wyniku działań brytyjskich wysiedlono siłą kilkadziesiąt tysięcy ludzi. Uznali to za czystkę etniczną, gdyż działania te doprowadziły do całkowitej zmiany struktury narodowościowej trzech wschodnich prowincji Kanady (Nowa Szkocja, Wyspa Księcia Edwarda, Nowy Brunswik).

Tragiczne doświadczenia D.A. zainspirowały wielu pisarzy. W 1847 amerykański poeta Henry Wadsworth Longfellow wydał utwór *EVANGELINE: A TALE OF ACADIE* (fr. *EVANGÉLINE*) o dramatycznych losach pary narzeczonych rozdzielonych w wyniku deportacji. Wiersz zdobył wielkie uznanie wśród odbiorców, przetłumaczono go na kilka języków, co przyczyniło się do popularyzacji wiedzy o D.A. w świecie. W XX w. temat podjęła m.in. Antonine Maillet, francuska pisarka z Nowego Brunswiku, w powieści *PÉLAGIE-LA-CHARENTE* (1980), nagrodzonej Prix Goncourt.

deterytorializacja/reterytorializacja (fr. *la déterritorialisation/reterritorialisation*). Termin z zakresu nauk humanistycznych, głównie filozofii, antropologii i teorii literatury, zdefiniowany przez Gilles'a Deleuze'a i Félix'a Guattariego w *L'ANTI-OEDIPE* (1972). Określa każdą rzecz (rozumianą jako przedmiot, byt, jednostka) opuszczającą, w sensie dosłownym lub przenośnym, dane terytorium. Fakt zerwania więzów przez społeczność z obszarem, na którym żyła.

Po deterytorializacji następuje proces reterytorializacji, tj. wejście danej rzeczy (przedmiotu, bytu, jednostki) w nowe terytorium. Nowa sytuacja rodzi pragnienie odzyskania utraconej w procesie d. tożsamości, np. języka, wierzeń, obyczajów. Ostatecznie prowadzi do zmiany pierwotnego sensu, funkcji i działania tej

rzeczy. Przykładami d. w kontekście frankofońskim są: kolonizacja, handel ludźmi, deportacja Akadyjczyków* w pierwszej poł. XVIII w.; w kontekście językowym – dążenie do uprawiania twórczości w języku kreolskim wobec hegemonii francuskiego w dobie neokolonializmu*.

diaspora (fr. *diaspora*; od gr. *speiro*, rozsiewać). Termin z zakresu socjologii, określający rozproszenie wspólnoty etnicznej lub ludu na świecie; mniejszość etniczna żyjąca na wygnaniu. Początkowo odnosił się do narodu żydowskiego; od XX w. rozszerzył znaczenie na różne grupy narodowościowe zmuszone opuszczać ojczyznę, by szukać schronienia wśród obcych. D. charakteryzuje się trzema cechami: 1) świadomość tożsamości etnicznej i/lub narodowej; 2) wewnętrzna organizacja grupy diasporycznej, skupiająca się wokół struktur politycznych, religijnych, kulturowych czy ekonomicznych; 3) podtrzymywanie więzi, w różnorodnej formie, z ojczyzną.

We współczesnym świecie wyróżnia się trzy typy d.: 1) d. przedsiębiorców (wielkie firmy reprezentujące interesy ekonomiczne ojczyzny poza jej granicami, np. wielkie sieci handlowe, teleinformatyczne); 2) d. religijna/językowa (więzy z ojczyzną słabną, co widać zwłaszcza w dziedzinie języka i obyczajowości); 3) d. polityczna/histeryczna (ojczyzna zajęta przez obce mocarstwo).

diasporyczna literatura (fr. *la littérature diasporique*). Literatura tworzona przez mniejszości narodowe/etniczne, żyjące na wygnaniu z przyczyn ekonomiczno-politycznych lub historycznych. Najważniejszym problemem, przed którym stają autorzy d.l., jest wybór języka przekazu. Diaspora ekonomiczno-polityczna tworzy literaturę w języku ojczystym, w którym porozumiewa się na co dzień (zwłaszcza pierwsze pokolenie), lub w języku kraju przyjmującego. Diaspora historyczna, która często nie używa języka przodków lub zna go zbyt słabo, by w nim tworzyć, posługuje się językiem państwa, w którym mieszka.

Przykładem d.l. imigracji ekonomiczno-politycznej są dzieła Haitańczyków z Quebecu. „Tym, co wydaje się łączyć pisarzy różnych diaspor, jest posługiwanie się francuskim jako językiem «ojczystym», to znaczy mniej naznaczonym składnią czy słownictwem kreolskim. Wybór ten jest logiczny, gdyż aby zdobyć rozgłos i dotrzeć do szerokich kręgów czytelników za granicą (głównie w Paryżu i Montrealu), trzeba zrezygnować z oswojonych kodów i szyfrów przypisanych do języka kreolskiego lub franko-haitańskiego. Nie oznacza to oczywiście natychmiastowej straty przez pisarzy kreolskiej tożsamości (nadal obecnej w jego wyobraźni i sposobach przeżywania świata), a jedynie świadomą niechęć do ograniczenia jej do samego wymiaru językowego. Wspólnym i nader istotnym jakościowo doświadczeniem dla haitańskich pisarzy na emigracji jest też to, że wyprowadzając

swą twórczość na drogi i rozdroża świata, włączając się oni teraz w pewną otwartą przestrzeń literatury, pozwalającą im wchłonąć czy przystosować do swych potrzeb rozmaite techniki pisarskie i poszukiwania formalne (francuska „nowa powieść”, północnoamerykańska tradycja „strumienia świadomości”, południowoamerykański realizm magiczny)” [Kwaterko, 2003:196-7].

Niektórzy pisarze d.l. ewoluują ku literaturze nomadycznej (patrz pisarz nomadyczny). Dzieje się tak, gdy tracą poczucie przynależności do diaspory i zatracają wspólnotową tożsamość, nadającą wypowiedziom literackim oryginalny ton. Rodzima kultura staje im się neutralna, zacierą się pamięć o korzeniach. Przejście od wyobraźni diasporycznej do nomadycznej widać np. w dorobku twórczym Dany’ego Laferrière’a (m.in. powieść *COMMENT FAIRE L’AMOUR AVEC UN NÈGRE SANS SE FATIGUER*, 1985), Stanleya Péana (powieść *LA PLAGE DES SONGES ET AUTRES RÉCITS D’EXIL*, 1988). Zdaniem Joëla Des Rosiers stan zawieszenia między diasporą a nomadyzmem stanowi odrębne zjawisko literackie, które określa on jako „ex-île”. Neologizm stanowi grę słów: *ex-île* (dosłownie: *była wyspa*) to homonim francuskiego *exil* (*wygnanie*). Przykładem diaspory na wygnaniu są Haitińczycy mieszkający w Kanadzie: „Syndrom *ex-île* (...) ujawnia chaotyczność wędrówek i tras obranych przez haitańskich pisarzy w wielu diasporach. Ich proza (...) zaczyna uwalniać się od problemu «tożsamości i różnicy» oraz od obciążonych kompleksami literackich przedstawień «rozerwania» imigranta między pamięcią o przeszłości a terażniejszością diaspory. Śmielej za to opowiadać się będzie za kumulacją różnych spuścizn i rozmaitych przynależności, także do utraconego Haiti, i w ten sposób łączyć się z trendami odśrodkowymi i postnarodowymi w prozie québeckiej” [Kwaterko, 2003:235].

dominium (fr. *le dominium*). Termin z zakresu prawa międzynarodowego, określający niezależne państwo wchodzące w skład brytyjskiej Wspólnoty Narodów i uznające monarchę brytyjskiego za głowę państwa, a będące niegdyś kolonią Wielkiej Brytanii (Australia, Kanada, Nowa Zelandia).

duduizm (fr. *le doudouisme*, od kreolskiego martynikańskiego *doudou* – słoziutka, milutka). Określenie z zakresu literaturoznawstwa. Typ literatury uprawianej w koloniach francuskich, głównie przez pierwszych pisarzy francuskojęzycznych, zwłaszcza z obszaru Antyli. Autorami duduistycznymi byli najpierw koloni*, potem także rdzenni mieszkańcy danego terenu, poddani wcześniej polityce asymilacji*, wykształceni przez francuski system edukacji, obligatoryjny od 1848. Przyjmowali oni literaturę metropolii* za modelową i dążyli do wiernego odzwierciedlenia ideału, zwłaszcza w formie. Stąd literatura duduistyczna określana jest także jako mimetyczna. Była to również literatura merkantylna,

wyczulona na potrzeby czytelników i dostarczająca im jedynie takich tematów, jakich chcieli. Stąd teksty (zwłaszcza powieści) pisane były „pod gusta” odbiorców z Francji, ukazywały im wyidealizowany obraz życia w kolonii, jej bujną przyrodę, piękne krajobrazy, beztrudne życie. Skrzętnie pomijano niewolnictwo, wyzysk, okrucieństwa i bezprawie. Nie wspomniano o czystkach etnicznych ani o krwawych jatkach. Odbiorcy z metropolii szukali bowiem nie prawdy o koloniach, a egzotyizmu. Najpoczytniejsze były dramatyczne historie miłości, osadzone w tropikalnej scenerii nawiązującej do motywu raj utraconego. Nic zatem dziwnego, że powieść *BATOUALA*^{*}, nosząca podtytuł „prawdziwa powieść murzyńska”, wywołała falę krytyki i ożywione dyskusje. Tak samo wstrząsające dla europejskich odbiorców okazały się *JĄDRO CIEMNOŚCI* Conrada, *VOYAGE AU CONGO* czy *LE RETOUR DU TCHAD* Gide’a, powieści z elementami dokumentu, ukazujące rzeczywistość całkowicie odmienną od tej, do której czytelnicy przywykli.

Kolejne pokolenia pisarzy, zwłaszcza w XX w. w koloniach, krytykowały literaturę d. za to, że propagowała fałszywy obraz kolonii. Uważali także, że powielając klasyczne, europejskie techniki pisania, nie oddawała w żaden sposób „ducha lokalnego”, tj. nie uwzględniała lokalnych sposobów przekazywania opowieści, nie zachowywała rytmu właściwego gawędzie^{*} czy rytuałowi, pozbawiona była elementów muzycznych czy widowiskowych. Suzanne Césaire, na łamach czasopisma „Tropiques”, głośno krytykowała duduistyczną twórczość Johna-Antoine Nau’a [1941, nr 4]. Wzywała jednocześnie młodych poetów do „kanibalizmu literackiego”, by raz na zawsze skończyć ze stereotypami. Léon-Gontran Damas w *POÈTES D’EXPRESSION FRANÇAISE* określał pisarzy d. wzgardliwym mianem „kalkomanów” [1947:9].

dyglosja (fr. *la diglossie*). Termin z zakresu socjolingwistyki, określający sytuację, w której na danym terenie występują dwie odmiany tego samego języka, z których jedna uważana jest za poprawną i wzorcową, druga za zanieczyszczenie owego wzorca. D. najczęściej rodzi się w społeczeństwie silnie zróżnicowanym pod względem standardu życia i podlega dialektyce elity/plebsu. Grupa silniejsza, określając i narzucając normy kulturowe, używa języka jako narzędzia odróżniania się od grupy słabszej. Historia daje wiele przykładów d.: greka (dialekt attycki uważany za wzniosły vs. *koine*, tj. dialekty potoczne), łacina (klasyczna vs. późna), arabski (poetycki vs. potoczny). W kontekście kolonialnym lub postkolonialnym przykładem d. jest francuski vs. kreolski; francuski vs. *joual*; francuski vs. *pataouette*. Badacze podkreślają, że dyglosja nie jest synonimem dwujęzyczności.

egzotyzm (fr. *exotisme, le*; od gr. *exotikos* – obcy). Upodobanie do tego, co obce i wcześniej nieznanne. Jako zjawisko kulturowe występowało kilkakrotnie w historii, w okresach ekspansji terytorialnych różnych cywilizacji (rzymskiej, chińskiej). W sposób szczególny przejawia się w kręgu kultury europejskiej czasów nowożytnych, od epoki wielkich odkryć geograficznych, przez kolonializm, po dzisiejszą globalizację.

We Francji e. cieszył się zainteresowaniem od XVII w. i określał „malowniczą obcość”. Dzięki pisemnym relacjom z podróży, m.in. Bougainville’a i misjonarzy jezuitów, poznawano kulturę i obyczaje odległych ludów. W późniejszym okresie e. zaczął występować w innych formach sztuki (muzyka, malarstwo, rzeźba). W XVIII w. popularność zdobywali pisarze wykorzystujący scenierię odległych zakątków świata (Lecomte de Lisle; Bernardin de Saint-Pierre, *PAWEŁ I WIRGINIA*, 1787) czy adaptujący obce formy literackie (Evariste de Parvy, *CHANSONS MADÉCASSES*, 1787).

Od XIX w. istnieje jako odrębny nurt w literaturze. We Francji zapoczątkowali go pisarze: René de Chateaubriand (*VOYAGE EN AMERIQUE*, 1827), Charles Nodier, Gerard de Nerval (*VOYAGE EN ORIENT*, 1851). Szczególną popularność zdobył w epoce romantyzmu, zarówno w literaturze (Wiktor Hugo, zbiór wierszy *ORIENTALES*, 1829), jak i w malarstwie (Eugène Delacroix, *LES FEMMES D’ALGER*, 1834). Do poszerzenia definicji e. w literaturze przyczynili się m.in. Jules Verne, ukazując świat egzotyczny jako przestrzeń do badań naukowych (geografia, przyroda); Joseph Conrad Korzeniowski (*JĄDRO CIEMNOŚCI*, 1902), traktujący egzotyczną scenierię jako materiał na dokument. W dziełach awangardy XX w. (Pierre Loti, Blaise Cendrars) próba opisania tego, co e. i nieznanne prowadzi do poszukiwania nowych form literackich, mieszania rodzajów i gatunków (Cendrars, *FEUILLES DE ROUTE*, zbiór wierszy-pocztówek, wierszy-telegramów, i inne, 1919). Ważną rolę w kształtowaniu się zjawiska odegrał Wiktor Segalen, francuski urzędnik, lekarz i archeolog, badający cywilizacje Dalekiego Wschodu.

W latach 30. XX w., wraz z narodzeniem się ruchu murzyńskości*, a potem w okresie dekolonizacji (lata 60. XX w.), e. polegał nie tylko na przedstawianiu samego świata obcego, lecz także ukazuje punkt widzenia skolonizowanych na kwestie polityki europejskiej.

Podstawowym kryterium e., zdefiniowanym przez Claude’a Lévy-Straussa w *TRISTES TROPICALES* (1955), jest oryginalność i naturalność, nie zaś wyobrażenie, jakie mają o nim przedstawiające go osoby. Dlatego należy rozróżnić autentyczny e. od sztuki mimetycznej. Dzieło sztuki określa się mianem „egzotycznego”, gdy powstaje z inspiracji emocjami i wrażeniami oddziałującymi na twórcę bezpośrednio, tj. w wyniku osobistej styczności z obcą kulturą. Mogą one przybierać

HASŁA

całą gamę odcieni – od fascynacji do utożsamienia z obcością, od niechęci po przerażenie.

Jean-Marie Gustave Le Clézio, laureat Nagrody Nobla (2008), zrywa z tradycyjnie pojętym e., ukazując siebie i bohaterów wtopionych w realia różnych części świata (Afryka, Gujana, Oceania; *AFRYKANIN*, *ONITSZA*, *RAGA. UJRZAŁEM NIEWIDZIALNY KONTYNET*); nie alienują się z otoczenia, żyjąc rytmem właściwym środowisku, w którym się znaleźli. Człowiek u Le Clézia odkrywa człowieczeństwo w ogóle, poza utrwalonymi ramami cywilizacji i sztywnym podziałem „rodzimy” – „obcy”.

fetysz (fr. *le fétiche*; od portugalskiego *feitiço*, sztuczny; od łac. *facticius*, los). Określenie nadane w XV w. przez portugalskich odkrywców przedmiotom kultu ludów afrykańskich, a także czczonym żywiołom lub elementom przyrody (drzewa, skały, źródła); potem także przedmiotom o wyjątkowej wartości materialnej. Od XVIII w. używany w filozofii i antropologii na oznaczenie przedmiotów, którym przesądnie przypisuje się pewne nadprzyrodzone właściwości, np. przyniesienie szczęścia posiadaczowi (synonim – amulet), zdolność przemieniania losu. Upowszechniony w psychologii po badaniach Freuda (przeł. XIX i XX w.), oznacza część ciała lub przedmiot wspomagający uczucie ekscytacji.

U progu XX w. f. stał się ważnym elementem nowej estetyki europejskiej. Jako symbol kultur określanych wówczas „prymitywnymi”, inspirował awangardowych twórców europejskich. Malarze (Paul Gauguin, Henri Matisse, André Derain, Georges Braque, Pablo Picasso, Celnik Rousseau [właśc. Henri Rousseau]) zafascynowani brakiem klasycznych proporcji i zachwianiem harmonii, uważali f. za probierz nowego piękna. Poeci jako pierwsi opisywali je w wierszach uznawanych wówczas za szokująco nowatorskie (Guillaume Apollinaire, *STREFA*; Blaise Cendrars, *WIELKANOC W NOWYM JORKU*). O ich znaczeniu dla rozwoju sztuki europejskiej pisał m.in. Tristan Tzara, założyciel grupy Dada i współtwórca surrealizmu (*DÉCOUVERTE DES ARTS DITS PRIMITIFS, suivi de POÈMES NÈGRES*, Hazan, red. 2006).

fetyszizm (fr. *le fétichisme*). W znaczeniu etnologicznym, cześć oddawana fetyszom* w ramach sprawowania praktyk religijnych lub mistycznych. Przeciwstawia się go religiom objawionym.

Termin wprowadził Charles de Brosses (1760), stawiając hipotezę, że f. stanowi źródło wierzeń religijnych. Zdefiniował f. jako „formę religii, w której przedmiotami kultu są zwierzęta lub elementy przyrody nieożywionej, które podlegają

przebóstwieniu, stając się przedmiotami zdolnymi zmieniać los człowieka? Filozof angielski Dawid Hume uznaje f. za istotną część politeizmu i określa ją jako synonim idolatrii.

flibustierzy (fr. *le flibustier*). Korsarze. Badacze wskazują na kilka etymologii słowa: od holenderskiego *vrijbouter* (ten, któremu wolno zagarniać łupy); od rodzaju łodzi (*flitboat*); lub od ang. *free booter*. Słowo weszło do francuskiego w XVII w. Początkowo oznaczało emigrantów, głównie Anglików, Francuzów, Holendrów uciekających z Europy na nowo odkryte wyspy Ameryki Środkowej (Antyle). Przyczynami migracji były wojny, prześladowania religijne, prześladowania władzy królewskiej, a także próba uniknięcia kar za popełnione przestępstwa. Termin rozciągnięto potem na „korsarzy z wysp Ameryki”, „awanturników”. Osiedlili się głównie na wyspie Żółwi w Zatoce Haitańskiej, o którą spór toczyły potęgi morskie Europy. Wyspa długo pozostawała niezależna. W 1664 przyłączona do imperium kolonialnego Francji. Jej gubernator podjął próbę regulacji działalności korsarzy: w zamian za dzielenie się łupami, władza tolerowała działalność f., zezwalając im na utrzymywanie okazałych flotylli oraz atakowanie statków wrogich państw. Złoty wiek korsarstwa to lata 80. XVII w. Oprócz napaści łupieżczych korsarze uczestniczyli często w handlu niewolnikami.

Kres działalności korsarskiej położyły: traktat westfalski (1648); wojny francusko-angielskie (druga poł. XVIII w.); systematyczna kolonizacja wysp, przede wszystkim Haiti i Jamajki, przez Anglików.

W XIX w. mianem f. zaczęto określać również awanturników zamieszkujących południowe rubieże Stanów Zjednoczonych, którzy urządzali wyprawy łupieżcze na tereny Meksyku i posiadłości hiszpańskich. Jednym z najśłynniejszych f. był William Walker.

Mit f. podtrzymuje literatura (*WYSPA SKARBÓW* R. L. Stevensona) i kino (seria *PIRACI Z KARAIBÓW*).

Francuska Afryka Zachodnia. FAZ (fr. *Afrique-Occidentale française; la A-OF*). Federacja zrzeszająca osiem kolonii francuskich leżących w zachodniej części Afryki. Istniała w latach 1895-1946; jej celem było spójne i efektywne koordynowanie francuskiej ekspansji kolonialnej na kontynencie.

W 1894 we Francji utworzono ministerstwo kolonii, które 16 VI 1895 powołało do życia zręby jednostki terytorialnej, łącząc Senegal, Sudan Francuski, Gwineę i Wybrzeże Kości Słoniowej. Do 1919 przyłączano kolejne ziemie (Mauretania, Niger, Górna Wolta i Dahomej). FAZ liczyła wówczas 4689 tys. km². Pierwszym

HASŁA

gubernatorem został Jean-Baptiste Chaudié, a jego siedzibą było miasto Saint-Louis w Senegalu.

W 1903, na mocy dekretu, stworzono system edukacyjny FAZ, powołując grupę inspektorów nauczania z której, w 1916, utworzona została prestiżowa szkoła senegalska Ecole William Ponty.

Na terenach FAZ wprowadzono roboty przymusowe, m.in. rozpoczęto budowę kolei Dakar – Niger (ukończona w 1923) symbolizującej przemiany zachodzące w koloniach. Wielu Senegalczyków sprzeciwiało się planom francuskim. Obawiali się, że kolej silniej uzależni ich od kolonizatora, dlatego toczyli walki i prowadzili akcje dywersyjne. Do wydarzeń z tamtego okresu nawiązuje griot* Ablaye „Thioissane” Ndiaye, w wydanym we Francji albumie muzycznym *LAT DIOR* (2010).

Przed I wojną światową władze kolonialne ogłosiły zaciąg do armii, stąd wielu żołnierzy FAZ walczyło na frontach w Europie. W czasie II wojny światowej gubernator FAZ opowiedział się za rządem Vichy i uniemożliwił desant aliantów. W 1942 FAZ ogłosiła oficjalne poparcie dla generała de Gaulle’a. Po 1945 FAZ i FAR* przekształcono w Unię francuską* (1946-58), której powiernikiem stała się następnie Wspólnota francuska*.

Francuska Afryka Równikowa. FAR (fr. *Afrique-Equatoriale française, la A-EF*). Federacja zrzeszająca pięć kolonii francuskich w Afryce Równikowej; istniejąca w latach 1910-46; głównym celem była eksploatacja gospodarcza ziem.

15 I 1910 ministerstwo kolonii powołało do życia AEF, łącząc ziemie Gabonu, Środkowego Konga, Czadu i Ubangi-Chari. Obszar liczył 2500 tys. km², zarządzał nim gubernator z siedzibą w Brazzaville.

Po I wojnie światowej, w 1919, do AEF przyłączono część niemieckiej kolonii w Kamerunie. W czasie II wojny światowej gubernator Félix Eboué zadeklarował poparcie dla sił wolnej Francji i generała de Gaulle’a. W 1946 FAR, razem z FAZ*, utworzyły Unię francuską*. We IX 1958, w referendum, mieszkańcy opowiedzieli się za nadaniem poszczególnym krajom statusu republik autonomicznych w ramach Wspólnoty francuskiej*. W 1960 zadecydowały one o pełnej niepodległości.

Francuskie imperium kolonialne (fr. *Empire colonial français, le*). Tere-ny zamorskie, poza kontynentem europejskim, które Francuzi zajęli po erze wielkich odkryć geograficznych. Upadło ostatecznie w 1962 (niepodległość Algierii).

Rozwijało się w dwóch etapach:

- 1) 1546 do 1763, pierwsze imperium kolonialne
- 2) 1830 do 1962, drugie imperium kolonialne.

W latach 1546-1760 Francuzi zajęli obszar 8 013,624 tys. km², obejmujący ziemie w Ameryce Północnej (tzw. Nowa Francja, dzisiejsza Kanada Wschodnia), na Antylach, na Oceanie Indyjskim (Maskareny) oraz na wybrzeżach Indii. Korzyści ekonomiczne czerpali głównie z handlu futrami (Ameryka Północna) oraz cukrem i kawą. Pierwsze ekspedycje, pod dowództwem florentczyka Giovanniego da Verrazzano, działającego na rzecz króla Francji Franciszka I, kierowały się ku Ameryce Północnej. Na czele kolejnych wypraw do Nowego Świata stanął Jacques Cartier. Pierwsze osady na ziemiach Nowej Francji założył Samuel de Champlain (Port Royal, 1604; Québec, 1608). W 1663 Ludwik XIV przyłączył Nową Francję do królestwa. W 1682 Cavalier de La Salle rozpoczął kolejne ekspedycje na południe kontynentu, docierając wzdłuż rzek Świętego Wawrzyńca, Ohio, Missouri i Missisipi nad Zatokę Meksykańską. Po drodze założył miasta Detroit i Chicago. W 1699 Pierre d'Iberville założył pierwszą kolonię nad Zatoką Meksykańską, koło Nowego Orleanu; terytorium nazwał Luizjaną na cześć Ludwika XIV.

W 1624 rozpoczęto wyprawy na wyspy Morza Karaibskiego i wybrzeża Ameryk. Francuzi osiedlili się na terenach dzisiejszej Gujany; w 1635 na Martynice i Gwadelupie; w 1650 na Santa Lucia; w 1664 na zachodniej części dzisiejszego Haiti (dawniej Insula Espanola, Hispaniola lub San Domingo). W 1664 powstała Kompania Wschodnioindyjska, by ułatwić sprowadzanie do metropolii* podstawowych dóbr z kolonii amerykańskich (cukier trzcinowy, bawełna, kawa).

Od lat 20. XVII w. francuskie statki eksplorowały wybrzeża Afryki (założono posterunek handlowy w Senegalu, 1641), wybrzeża Indii (posterunki w: Surat, 1668; Masulipatnam, 1670; Pondichéry, 1674; Chandernagor, 1686; Mahé, 1721; Kariikal, 1738; Yanaon, 1759) i wyspy Oceanu Indyjskiego (Ile Bourbon, dziś Reunion, 1638; Ile de France, dziś Mauritius, 1715; Seszele, 1756). W 1643, na Madagaskarze, założono posterunek Fort-Dauphin (potem Faradofay). Działania w regionie Oceanu Indyjskiego kończą pierwszą fazę podbojów francuskich. Kres pierwszego imperium przypada na lata poprzedzające rewolucję francuską. Francja straciła większość swoich zamorskich zdobyczy terytorialnych, głównie na skutek wojen, w których kartą przetargową przy negocjacjach pokojowych stały się kolonie (wojna siedmioletnia 1756-63; amerykańska wojna o niepodległość 1778-83; wojny Francji rewolucyjnej 1793-1802; wojny napoleońskie 1803-14 i 1815).

Budowanie drugiego imperium kolonialnego Francja rozpoczęła po epoce napoleońskiej, w dobie Restauracji (1830). Odnowiła lub umocniła władzę na Antylach, w części Ameryki Północnej i Oceanu Indyjskiego. Odzyskała kolonie Gwadelupę, Martynikę, Gujanę, placówki handlowe w Senegalu, na Reunionie i w Indiach, umocniła pozycję na Madagaskarze. Zajęła nowe tereny w Afryce (północ kontynentu: Algieria, 1830; Tunezja, 1881; Maroko pod protektorem od 1912; w 1930 zakończyła podbój Sahary (obejmując kontrolą Mauretanię), Azji (Indochiny:

HASŁA

Kambodża, Cochinchine; Tonkin, 1873; Annam, 1885; Laos, 1896); Oceanii (Polinezja – Tahiti – jako protektorat od 1843, przyłączona w 1880; Nowa Kaledonia, 1853). Ostatecznie f.i.k. objęło 13 500 000 km². W Afryce, ze względu na rozległy obszar, utworzono dwa regiony: Francuską Afrykę Zachodnią* (1895) i Francuską Afrykę Równikową* (1910), co ułatwiło zarządzanie ziemiami i rywalizację z innymi mocarstwami. Jako ostatnie zajęto tereny na Bliskim Wschodzie: po I wojnie światowej i rozpadzie imperium ottomańskiego, Francuzi przejęli Syrię i Liban (jako terytoria mandatowe) oraz niemieckie kolonie w Afryce (Togo, Kamerun). Po II wojnie światowej Francja utrzymała kolonie, zmieniając ich formę prawną. Pod wpływem przemian społecznych (narodziny murzyńskości*, rozwój panafricanizmu*, wzrost świadomości niepodległościowej) Francuzi zreformowali i.k. doprowadzając ostatecznie do jego likwidacji (1958), zaś w efekcie zmian politycznych powstały niepodległe państwa.

Francja zachowała skrawek dawnych posiadłości:

- cztery departamenty zamorskie (DOM): karaibskie wyspy Gwadelupa (z przyległościami współdzielonymi z Holandią, jak wyspa Saint-Barthélemy i Saint-Martin) i Martynika, południowoamerykańska Gujana oraz wyspa Reunion na Oceanie Indyjskim;
- cztery terytoria zamorskie (TOM): Polinezja Francuska (głównie Tahiti), Francuskie Terytoria Południowe i Antarktyczne, Wallis i Futuna oraz Nowa Kaledonia;
- dwie zbiorowości terytorialne: Majotta na Oceanie Indyjskim oraz Saint-Pierre i Miquelon niedaleko Nowej Fundlandii (Kanada).

Francja nie przestała jednak odgrywać istotnej roli w dawnych koloniach (neokolonializm*). Powołała także do istnienia Unię francuską* (potem Wspólnotę francuską*) i Wspólnotę frankofońską. Od lat 60. XX w. wpływała i wpływa na politykę nowych państw w ramach różnych instytucji międzynarodowych. Rządy wielu nowo powstałych państw zdecydowały się zachować język francuski jako urzędowy, gdyż był on gwarancją utrzymania równowagi sił wewnętrznych między często skłóconymi ze sobą plemionami. Język francuski stał się także swoistą przepustką do technologicznie zaawansowanego świata zachodniego, otwierając możliwości komunikacji i, co za tym idzie, edukacji młodych pokoleń.

francuskość (fr. *la francité*). Neologizm ukuty w latach 30. XX w. Zbiór cech wspólnoty (grupy, narodu) posługującej się językiem francuskim, stanowiących o jej duchowej jedności. Oznacza także szczególny charakter cywilizacji francuskiej. Niektórzy pisarze i działacze polityczni nadawali f. sens nurtu ideologicznego (André Suarès, 1936; Henri de Ziegler, 1943; Jacques Berque, 1962; Leopold

Sédar Senghor, 1966). W wykładzie wygłoszonym na Uniwersytecie Laval w Kanadzie („La francophonie comme culture”, 1966) Senghor podkreślał: „Frankofonia oznacza język francuski. Jednak ponad samym językiem istnieje jeszcze coś więcej, istnieje cywilizacja francuska, a konkretnie – jej duch, czyli Kultura francuska, którą określiłbym mianem *francité*”. W 1967, w Belgii, w departamencie Komisji Kultury francuskiej otwarto sekcję *Maison de la francité**; niekiedy f. funkcjonuje jako synonim słowa „frankofonia”.

frankofonia/Frankofonia (fr. *la francophonie*). Pisana przez duże „F” oznacza: 1) ukonstytuowaną wspólnotę krajów francuskojęzycznych; 2) Światową Organizację Frankofonii (OIF*) i inne instytucje. Pisana małą literą „f” oznacza sam język francuski w swej geograficznej różnorodności oraz francuskojęzyczną kulturę.

Narodziła się po upadku francuskiego imperium kolonialnego, na początku lat 60. XX w. Inicjatorami ruchu oraz tworzenia instytucji, byli ojcowie-założyciele*: Bourguiba, Diori, Helou, Senghor. Postulowali zastąpienie tworów geopolitycznych, jakimi były kolonie, nową wspólnotą opartą na więzach kulturowych, społecznych wartościach i języku. W 1962 czasopismo „Esprit” opisało po raz pierwszy zjawisko f. nobilitując je, upowszechniając sens i rozpoczynając badania naukowe w tym zakresie. Pisarze, filozofowie i myśliciele z dawnych kolonii nadali słowu f. wielowymiarowe znaczenie, określając nim kulturowy fenomen jedności w różnorodności. Senghor stwierdził, że język francuski jednoczy mieszkańców dawnych kolonii, dając możliwość wyrażania tradycji niefrancuskich („Jest to jednoczący humanizm, który rozpościera się nad całą ziemią: symbioza uspio-nych energii wszystkich kontynentów, wszystkich ras, którą obudzi wzajemnie przekazywane sobie ciepło”).

W języku potocznym słowo oznacza przynależność do wspólnoty językowej. [patrz CZYM JEST FRANKOFONIA?].

frankofoński (fr. *francophone*). Przymiotnik użyty jako neologizm w 1880, przez geografa Onésime’a Reclusa* (1837-1916). W pracy *FRANCE, ALGÉRIE ET COLONIES* określa nim osoby mieszkające poza granicami Francji, posługujące się francuskim jako językiem obcym. Słowo weszło oficjalnie do francuskiego w 1930 (zamieszczono je w suplementie do słownika *LAROUSSE’A*). Do lat 60. XX w. miało status neologizmu, posługiwano się nim rzadko, głównie poza granicami Francji. Znaczenia nabrało w momencie upadku francuskiego imperium kolonialnego*, kiedy stawiano granicę między tym, co francuskie (z Francji) a francuskojęzyczne (spoza Francji).

Analogiczna różnica istnieje między słowami „British” i „English”.

frankotropizm (fr. *le francotropisme*). Neologizm użyty przez historyka literatury frankofońskiej Jean-Géorges'a Prospera z Mauritiusa, na określenie tendencji profrancuskich w literaturze frankofońskiej. Polega na uznaniu wyższości literatury francuskiej nad literaturą regionalną w języku francuskim oraz na naśladowaniu wzorców estetycznych metropolii* rozumianych jako ideał.

getto tożsamościowe (fr. *le ghetto identitaire*). Termin z zakresu psychologii społecznej, oznacza wyróżnienie tożsamości jednej, zwartej ideowo grupy etnicznej lub narodowej spośród innych. Określa utożsamianie się członków wspólnoty (mniejszościowej) z wartościami odrzucanymi przez większość (społeczeństwo, grupy silniejsze).

griot (fr. *le griot* lub *le jeli*). Termin z zakresu etnologii i teorii literatury, oznacza powiernika tradycji z obszaru Afryki Zachodniej, znawcę historii lokalnej zwanego „żywą biblioteką”. Zajmuje się muzyką, literaturą ustną, bywa niekiedy porównywany do europejskich bardów. W językach miejscowych g. określa się różnie: *jeli* (dźeli) na terenach północnego Mande; *jali* (dźali) na terenach południowego Mande; *guewel* na obszarach zamieszkałych przez Wolofów; *gawlo* na terenach plemion Fulan; *igiiw* w Hassanyia Arabia. Europejski termin pochodzi prawdopodobnie od portugalskiego *criado* (sługa). Francuzi przejęli je zmieniając wymowę na „griot”.

Stanowią kastę, zamkniętą grupę, której członkowie związani są pokrewieństwem i mogą zawierać małżeństwa jedynie między sobą.

Pierwszym w historii g. był Balla Fasseke żyjący około XIII w. w cesarstwie Malinke (dzisiejsze tereny od Czadu i Nigru po Mali, Senegal i Wybrzeże Kości Słoniowej). Cesarz Nare Maghann Konate dał go swemu słynącemu z waleczności synowi, wielkiemu wodzowi Sundiata Keita, założycielowi dynastii. Griot miał wspierać młodego władcę radą i mądrością. Balla zapoczątkował linię g. zwaną Kouyate, której potomkowie żyją po dzień dzisiejszy.

G. cieszą się szacunkiem wspólnot plemiennych. Niektóre plemiona, jak np. Sererowie z Senegalu, nie grzebią ich ciał po śmierci, lecz maszczą szczątki i składają w dziuplach wydrążonych u stóp baobabów. G. biorą udział w festiwalach (*Africajarc*) i spotkaniach kulturalnych. Jednym z najbardziej znanych g. we Francji jest Ablaye „Thiossane” Ndiaye. Jego ostatni album, *LAT DIOR* (2010), przedstawia postać lokalnego bohatera walczącego o wolność i nawiązuje do historii kolonizacji Senegalu i budowy linii kolejowej Dakar – Saint-Louis (1880-86) przez oddziały francuskie, pod dowództwem Louisa Faidherbe'a.

griotyka (fr. *la griotique*). Termin z zakresu historii literatury subsaharyjskiej, w szczególności teatru iworyjskiego (Wybrzeża Kości Słoniowej), wprowadzony w latach 80. XX w. przez Niangorana Porqueta oraz Aboubacara Touré'a, poszukujących nowych form wyrazu sztuki murzyńskiej. Jest to sztuka opowiadania, przeplatająca historię, baśnie, muzykę i śpiew, dlatego można porównać ją do wagnerowskiej koncepcji dzieła totalnego.

Doświadczenia Porqueta i Touré'a zainspirowały młode pokolenie reżyserów iworyjskich (m.in. Ignace Alomo, Alexis Don Zigré oraz Fargas Assandé) tworzących lokalną szkołę filmową. Z g. wywodzi się również inny typ przedstawienia – koteba* (teatr Afryki subsaharyjskiej*).

gwara wielojęzyczna. Sabir (fr. *le sabir*; łac. *sapere* – wiedzieć; bezpośrednio od hiszp. *saber*). Inaczej *Lingua franca*, ew. *pidgin**. Termin z zakresu językoznawstwa, stosowany od 1852 dla określenia zbioru słów i zwrotów zapożyczonych z różnych języków basenu Morza Śródziemnego. Nie jest językiem ojczystym żadnego narodu, ani grupy etnicznej; nie jest związany z konkretnym terytorium. Oznaczał „mowę interesów”, tworzoną ad hoc przez rozmówców (handlarzy, rybaków, korsarzy) posługujących się odmiennymi językami ojczystymi, zmuszonych w określonych okolicznościach do nawiązania kontaktu. Był to tzw. trzeci język, neutralny środek przekazu, tak samo obcy dla każdej z negocjujących stron. Specjalizacja, wpisana w jego naturę, odróżnia s. od pidgin sensu stricto. Dysponował ograniczonym zasobem słów, składnią uproszczoną w stosunku do języków wyjściowych, brakiem reguł gramatycznych.

W 1830, dla potrzeb armii francuskiej i urzędników kolonialnych, powstał słownik sabiru (*DICTIONNAIRE DE LA LANGUE FRANQUE*, wyd. w Marsylii). Znany jest też jedyny (żartobliwy) przekład bajek La Fontaine'a w sabirze, dokonany przez Tunezyjczyka Kaddoura (*FABLES ET CONTES EN SABIR*; wyd. Carbonel, Algier, 1927).

hainteny (fr. *hainteny*; wym. [hainteni]; dosł. „znajomość słów”). Termin z zakresu teorii literatury frankofońskiej. Tradycyjna forma małgaskiej literatury ustnej, silnie nacechowana metaforą (*kenning*) i aluzją. Najczęściej są to wiersze zbudowane według ustalonego modelu: poeta, wychodząc od uwag natury ogólnej, budzi w słuchaczach skojarzenia i puentuje, ujmując bezpośrednio zamierzony temat. W utworach ważny jest dobór słów i wytworzenie nastroju. Najczęściej tematem h. są historie miłosne. Pojawiają się też motywy życia codziennego oraz

HASŁA

uroczystości rodzinnych (narodziny, śluby, pogrzeby). Elementem h. często są krótsze formy literackie – ohabolana*.

Pierwszymi twórcami h. było plemię Merina zamieszkujące góryste obszary środkowego Madagaskaru. Etnolodzy i literaturoznawcy wskazują na podobieństwa między h. a *pantun* (forma poetycka z Polinezji), wnioskując, iż Merina mogą być ludem pochodzącym z Indonezji lub wysp Pacyfiku.

Pierwszy zbiór h. na Madagaskarze ukazał się drukiem w XIX w., z rozkazu królowej Ranavalony I. Do Europy dotarły już w XVIII w. Poeta Evariste de Parny, którego rodzina osiedliła się na wyspie Bourbon (dziś Reunion), wydał w 1787 zbiór pieśni z Madagaskaru pt. *CHANSONS MADÉCASSES*, uważanych za pierwszy w historii literatury francuskiej zbiór wierszy prozą. W latach 1908-10 pisarz Jean Paulhan, przebywający na wyspie, studiował tradycyjne malgaskie formy literackie. Po powrocie do Francji opublikował zbiór h. w języku francuskim (*HAINTE-NY MERINA*, Gethner, Paryż, 1913). Do estetyki h. nawiązują współcześni pisarze malgascy (m.in. Jean-Joseph Rabearivelo, *VIEILLES CHANSONS DES PAYS D'IMER*, 1923).

haitańskość (fr. *haïtianité, la*). Pojęcie z zakresu socjologii, etnografii, literaturoznawstwa. Określa różnorodne zjawiska składające się na tożsamość zbiorową Haitańczyków, takie jak obyczaje, wierzenia, tradycje literackie, plastyczne i muzyczne. H. cechuje się symboliką silnie związaną z krajobrazem wyspy, która z kolei inspiruje świat wyobrażeń i mity mieszkańców. H. widać zwłaszcza w tekstach René Desprestre'a (*ALLÉLUIA POUR UNE FEMME-JARDIN*, 1973, nowele; *LE MÂT DE COCAGNE*, 1979; *HADRIANA DANS TOUS MES RÊVES*, 1988, powieści), Lionnela Trovillota, Gary'ego Victora (*LA PISTE DES SORTILÈGES*, 1996; *LE SANG ET LA MER*, 2010; *SCRO*, 2011), Louisa-Philippe'a Dalembera (*LES ÎLES DE PLEIN SEL*, 1996; *TRANSHUMANCES*, 2010; *VODOU! UN TAMBOUR POUR LES ANGES*, 2003) czy Dany'ego Laferrière'a (*COMMENT FAIRE L'AMOUR AVEC UN NÈGRE SANS SE FATIGUER*, 1985; *VERS LE SUD*, 2006; *L'ÉNIÈME DU RETOUR*, 2009).

Haïti littéraire. Grupa literacka, założona w 1961 przez czołowych pisarzy z Haiti: Davertige [właśc. Villard Denis], Serge Legagneur, Roland Morisseau, René Philoctète oraz Auguste Thénor. Utwory i poglądy dotyczące kwestii tożsamości, zwłaszcza problemów języka, przedstawiali szerokiej publiczności w czasopiśmie „Semances” oraz na falach radia artystycznego – Radio Cacique. Działali czynnie w dziedzinie dramatu animując spotkania teatralne (grupa Prisme).

helwetyzm (fr. *le français de Suisse* lub *helvétisme, le*). Termin z zakresu językoznawstwa, określa regionalną odmianę języka francuskiego używaną

w zachodniej Szwajcarii (francuskojęzyczne kantony Vaud, Neuchâtel, Valais, część Jury). Cechuje się zapożyczeniami z języków germańskich, włoskiego i pro-wansalskiego. Przykłady h. to liczebniki (*septante* – 70, *huitante* – 80, *nonante* – 90); liczne określenia potoczne *enfantine* (fr. *école maternelle* – przedszkole), *éponge* (fr. *tarte à fruits* – tarta z owocami), *nion* (fr. *personne* – nikt), *fôle* (fr. *légende* – legenda, opowiadanie).

indygenat (fr. *indigénat, le*). Od fr. *indigène*, tubylec, mieszkaniec lokalny. Potocznie określano tak osoby nieokrzesane, niewykształcone, tzw. dzikusów z kolonii.

W kontekście francuskiego imperium kolonialnego* był to system polityczny, którego podstawę prawną stanowił tzw. kodeks indygenatu, przyjęty 14 VII 1852 przez parlament francuski. Dzielił on mieszkańców kolonii na kategorie według pochodzenia narodowościowego i przyznawał im odmienne uprawnienia, w zależności od przynależności etnicznej. Stąd uznaje się go za formę apartheidu. Pełnię praw mieli Francuzi z obywatelstwem metropolitalnym, pozostali mieszkańcy kolonii mogli korzystać z niektórych tylko praw (dekret Crémieux*).

Generał de Gaulle był przeciwnikiem i., podczas konferencji w Brazzaville* (1944) zapowiedział jego zniesienie.

indygenizm (fr. *indigénisme, le*). Termin z zakresu socjologii i antropologii. Jest to uświadomienie sobie swej specyficznej i odrębnej tożsamości, wynikającej z przynależności do narodów amerindiańskich. Cechuje się afirmacją kultury amerindiańskiej, badaniem i obroną jej historii, tradycji, wierzeń. Indygeniści sprzeciwiali się arbitralnemu waloryzowaniu kultur i domagali się poszanowania dla odmienności wobec zasad estetyki europejskiej.

Podstawowe założenia i. (duchowość murzyńska, tradycja tubylcza, ludowy folklor) odegrały istotną rolę w formowaniu się literatury antylnskiej, zwłaszcza haitańskiej. Program i. został wyrażony przez pisarzy skupionych wokół czasopisma „Revue Indigène” (1927-28) oraz w zbiorze esejów etnologa Jeana Price’a-Marsa, *AINSI PARLA L’ONCLE*, 1928. „Indygenizm, proklamując haitański autentyzm, rehabilitując kulturę rasy czarnej i czyniąc z gloryfikacji «duszy narodowej» jeden z istotnych punktów swego programu, nosił też w sobie ryzyko ideologicznego zwyrodnienia. Objawi się ono w literacko marginalnym zjawisku «czarnego nacjonalizmu» (*le noirisme*) u pisarzy skupionych wokół pisma „Les Griots”. Mitologizacja afrykańskiego atawizmu oraz fetyszyzowanie przynależności do kultury czarnych będą miały także swe brzemiennie pozaliterackie skutki w latach

50. XX w., kiedy to staną się polityczną doktryną totalitarnego reżimu François Duvaliera. W obrębie literatury franko-karaibskiej inspiracje ludowością i ideą tubylczości przełożą się wszakże na przesłania bardziej uniwersalistyczne niż nacjonalistyczne, choć te ostatnie, płynące zrazu z potrzeby zbiorowego samookreślenia, przerodzą się w indywidualnie przeżywaną integrację ze światem murzyńsko-afrykańskim jako otwartym układem sił energo-witalnych. Szczegółowiej ujawni się to w tekstach, które w poł. XX w. stworzą na Haiti, Małych Antylach i w Gujanie nowe jakościowo koncepcje literackie w postaci «realizmu cudownego» i «murzyńskości» (...) Indygenizm, zwrot ku 'tubylczości', oznaczał (...) niekłamane przymierze z wsią haitańską, z bezlitośnie i bezprawnie wywłaszczanym ze swej ziemi przez amerykańskie spółki cukrowe chłopstwem. Równocześnie przymierze to płynęło z wiary, że 'tubylczość', pojmowana tu swoiście jako ludowość, jest cechą konstytuującą naród. Dla wielu pisarzy znaczyło to, że przetworzenie jej w kategorię etyczno-estetyczną stanie się twórczym zaczynem literatury, przez którą promieniować mogłaby ich 'haitańskość'" [Kwaterko, 2003:51,93].

instytucje Frankofonii (fr. *institutions de la Francophonie*). W szerszym znaczeniu do i.F. zalicza się instytucje działające na arenie międzynarodowej, zajmujące się różnorodnymi problemami, w tym sprawami dotyczącymi mieszkańców francuskojęzycznych obszarów. Wymienia się wśród nich ONZ, UNESCO, UNICEF. W węższym rozumieniu i.F. obejmują organizacje pozarządowe współpracy wielostronnej, skupiające się głównie na promocji języka francuskiego i zacieśnianiu więzów między krajami OIF*.

Kształtowanie się i.F. w perspektywie historycznej:

Alliance française, utworzona 21 VII 1883 jako stowarzyszenie krajowe ds. promocji języka francuskiego w koloniach i poza granicami Francji. Pierwszym jej kierownikiem został ambasador Paul Cambon. W skład zarządu weszli czołowi naukowcy i pisarze tamtego okresu, wśród nich Ludwik Pasteur i Jules Verne. W 1886 A.f. uzyskała status organizacji pożytku publicznego. Działa po dzień na całym świecie.

UIJPLF (fr. *Union internationale des journalistes de la presse de langue française*). Międzynarodowy Związek Pisarzy Prasy Francuskojęzycznej powołany w 1950, w Limoges, z inicjatywy kanadyjskiego dziennikarza Dostalera O'Leary. W 2001 przekształcił się w **UPF** (*Union internationale de la presse francophone*, Międzynarodowe Stowarzyszenie Prasy Frankofońskiej).

UCF (fr. *Union Culturelle Française*) powołana w 1954, w Monako, z misją opartą na rozwijaniu współpracy w zakresie kultury państw francuskojęzycznych. Miała stać się francuskim odpowiednikiem UNESCO.

CONFEMEN (fr. *Conférence des ministres de l'Éducation nationale des pays francophones*). Pierwsza oficjalna instytucja Frankonii, powołana w 1960, jako konferencja ministrów nauki krajów afrykańskich i Madagaskaru. Początkowo tworzyło ją 15 państw członkowskich. W latach 1968-85 ukształtowały się struktura organizacji i jej cele. Powstał Sekretariat (*Secrétariat Technique Permanent*), z siedzibą w Dakarze (Senegal), odpowiedzialny za tworzenie projektów i ich zarządzanie. W 1978 sprecyzowano dwa podstawowe obszary badawcze: stworzenie narzędzi pedagogicznych i otwarcie się szkoły na potrzeby rynku oraz przyjęcie projektów z tym związanych.

W latach 1986-89 nastąpiło zacieśnienie współpracy między CONFEMEN i ACCT*, które doprowadziło do współfinansowania inicjatyw głównie o charakterze edukacyjnym. W okresie 1990-2000, na podstawie ustaleń ministrów krajów członkowskich, CONFEMEN włącza się aktywnie w politykę poszczególnych państw, uczestnicząc w opracowywaniu strategii i tworzeniu programów kształcenia. W latach 2000-05 instytucja angażowała się w rozwijanie programu *Edukacji dla wszystkich (Education pour Tous)*.

23 XI 2005 w efekcie reformy instytucjonalnej CONFEMEN zostało włączone w struktury OIF*.

UAM (fr. *Union africaine et malgache*; Unia afrykańska i malgaska). Pierwsza organizacja założona przez francuskojęzyczne kraje afrykańskie. Istniała w latach 1961-64. W przemówieniu inauguracyjnym, 25 III 1962 Senghor wyraził potrzebę zacieśniania współpracy ekonomicznej i politycznej między nowo powstałymi państwami kontynentu, na wzór brytyjskiego Commonwealthu. W V 1963, z UAM wyodrębniła się nowa, panafrkańska organizacja **OUA** (fr. *Organisation de l'Unité Africaine*; Organizacja Jedności Afryki), która przekształciła się w **OCAM***.

AUPELF (fr. *Association des universités partiellement ou entièrement de langue française*; Stowarzyszenie uniwersytetów częściowo lub całkowicie francuskojęzycznych). Powstało w Montrealu (Kanada), w 1961, z inicjatywy pracowników naukowych. Nazwę zaproponował jeden z czołowych orędowników frankonii z Maroka, Mohammed El Fasi. Celem było zorganizowanie światowej sieci wydziałów, na których wykładany jest język francuski, poszerzenie współpracy i wymiany międzynarodowej oraz manifestacja solidarności między francuskojęzycznymi uczelniami. W IV 1998 przekształciła się w **AUF** (*Agence universitaire de la francophonie*).

CILF (fr. *Le Conseil international de la langue française*; Międzynarodowa Rada Języka Francuskiego). Powstała w 1965 z inicjatywy belgijskiego profesora Alaina Guillerrou, podczas zjazdu lingwistów w Namour. Celem Rady było utrzymanie

spójności języka francuskiego na świecie, wspomaganie jego rozwoju poprzez programy edukacyjne i wzbogacanie słownictwa. CILF podjęło prace nad standaryzacją ortografii i gramatyki, prowadząc jednocześnie badania w zakresie terminologii i słowotwórstwa, aby dostosować francuski do zmieniających się realiów, zwłaszcza w zakresie technologii. W rezultacie wydano serię specjalistycznych słowników języka francuskiego. W ramach CILF powstały czasopisma promujące badania językowe („La Banque de mots”, „Langues et terminologies”). W latach 80. CILF skupiał się na rozwijaniu programów pomocowych w edukacji w regionach Sahelu (Afryka Środkowo-Wschodnia).

OCAM (fr. *Organisation commune africaine et malgache*; Wspólna organizacja afrykańska i malgaska). Powstała w 1961, w Antananarywie. Założyło ją 12 państw frankofońskich, członków Grupy Brazzaville (Czad, Kamerun, Demokratyczna Republika Konga, Dahomej, Gabon, Górna Wolta, Mauretania, Niger, Madagaskar, Republika Środkowoafrykańska, Senegal, Wybrzeże Kości Słoniowej). Postanowiły zacieśniać wzajemne stosunki, a także utrzymywać szczególne relacje z Francją. Podstawowe cele grupy to: wypracowanie wspólnego stanowiska odnośnie spraw międzynarodowych; promocja współpracy gospodarczej i kulturalnej; wypracowanie wspólnych mechanizmów obrony. Organizacja nigdy nie zdobyła silnej pozycji ze względu na rozproszenie geograficzne członków, wewnętrzne kłopoty (wynikające z plemiennych konfliktów podsycanych przez światowe koncerny wydobywające surowce naturalne), różne cele polityki zewnętrznej. Rozwiązano ją w 1985.

Communauté francophone (Wspólnota frankofońska). Propozycję jej utworzenia zgłosił w VI 1966 Senghor, podczas spotkania szefów państw OCAM w Antananarywie (Madagaskar). Miała to być „duchowa wspólnota państw, w których francuski funkcjonuje albo jako język ojczysty, albo jako język urzędowy, albo jako język okolicznościowy”.

AIPLF (fr. *Association internationale des parlementaires de langue française*; Międzynarodowe stowarzyszenie parlamentarzystów posługujących się językiem francuskim). Powstało w Luksemburgu, w 1967. Celem było upowszechnianie języka francuskiego na świecie, obrona i uświetnienie kultury francuskiej w krajach frankofońskich; promocja innych kultur w ramach frankofonii. Podstawową wartością stał się dialog kultur prowadzący do zacieśniania współpracy między krajami. W 1998 przekształciło się w Assemblée parlementaire de la Francophonie (APF).

ACDI (fr. *Agence canadienne de développement international*; Kanadyjska Agencja Rozwoju Międzynarodowego). Instytucja powołana w 1968 przez rząd Kanady do wspierania walki przeciwko biedzie na arenie międzynarodowej. Współpracuje

z OIF* w zakresie walki z ubóstwem, promowania świadomości praw obywatelskich i równości na świecie.

CONFESJES (fr. *Conférence des ministres francophones de la Jeunesse et des Sports*; Konferencja ministrów frankofonii ds. młodzieży i sportu). Utworzona w 1969.

FIPF (fr. *Fédération internationale des professeurs de français*; Międzynarodowa Federacja Nauczycieli Francuskiego). Utworzona w VII 1969 w Québecu (Kanada), w celu obrony francuskiego wobec wzrostu popularności angielskiego oraz rosnącej niechęci do francuskiego jako języka kolonizatorów. Kładzie nacisk na promocję dialogu kultur poprzez działalność pedagogiczną, publicystyczną (czasopisma „Dialogues et cultures”, „Lettre de la FIPF”), kolokwia i seminaria oraz promocję literatury frankofońskiej.

ACCT (fr. *Agence de coopération culturelle et technique*). Powołana 20 III 1970, podczas drugiej konferencji międzyrządowej państw frankofońskich w Niamey (Niger). Inicjatywę wspierał m.in. minister kultury Francji i wybitny pisarz André Malraux. Pod jej statutem podpisali się przedstawiciele 21 państw. Na siedzibę agencji wybrano Paryż. Podstawowym celem zdefiniowanym w Karcie Agencji było wprowadzanie w życie idei frankofonii przedstawionej przez Senghora i Bourguibę na początku lat 60. Głównym hasłem stało się rozwijanie wielostronnej współpracy między państwami w dziedzinach edukacji, nauki, techniki i kultury. 10 XI 1978 Zgromadzenie Generalne Narodów Zjednoczonych nadało ACCT status obserwatora (rezolucja 33/18).

GEREC (fr. *Groupe d'Études et de Recherches en Espace Créolophone*; Grupa Naukowo-Badawcza Obszaru Kreolskiego). Założona w 1975 przez Jeana Bernabé (pisarz i lingwista, ur. w 1942 na Martynice), skupiająca naukowców pracujących nad językiem, kulturą i społecznością kreolską z wyspy Martyniki. W polu ich szczegółowych badań znajdują się języki kreolskie wywodzące się z francuskiego, zaliczane dziś do „przestrzeni frankofońskiej”. Od 1976 grupa publikuje prace normatywne w zakresie języka kreolskiego martynikańskiego, określające jego zasady i grafikę. Punktem wyjścia badań stało się założenie, że kreolski martynikański różni się od języków kreolskich z innych wysp (Gwadelupy, Haiti), jest językiem żywym, który formował się głównie pod wpływem francuskiego, jednak widać w nim elementy angielskiego, amerykańskiego oraz dialektów z wysp anglojęzycznych leżących w sąsiedztwie Martyniki.

Maison de la Francité (Instytut Francuskości). Instytucja belgijska, powołana do życia 5 III 1976 przez Francuską Komisję Kultury Aglomeracji Brukseli. Podstawowym celem działalności jest promocja języka francuskiego i frankofonii na arenie międzynarodowej, w duchu otwartości i nowoczesności. Wspiera m.in.

przedsięwzięcia w zakresie nauczania i normalizowania francuskiego, promuje go jako język nowoczesnych środków przekazu.

Karta języka francuskiego (fr. *Charte de la langue française*). Określenie dotyczy różnych dokumentów prawa międzynarodowego i prawodawstw poszczególnych krajów, dotyczących miejsca i roli języka francuskiego w przestrzeni publicznej. Określa np. prawo przyjęte w Kanadzie (Prowincja Quebec) 22 VIII 1977, wzmacniające status języka francuskiego jako głównego w prowincji.

AIMF (fr. *Association internationale des maires et responsables des capitales et métropoles partiellement ou entièrement francophones*; Międzynarodowe stowarzyszenie merów). Utworzone z inicjatywy Jacques'a Chiraca, 1 V 1979.

AIF (fr. *Agence intergouvernementale de la Francophonie*). Powołana do istnienia w 1995 jako instytucja powiernicza ACCT*.

Wysoka Rada Frankofonii (fr. *Haut Conseil de la francophonie*). Powołana w 1984 z inicjatywy prezydenta Francji François Mitteranda, rozwiązana w trakcie szczytu w Bukareszcie (1996). W II 2007 zastąpiła ją Komórka ds. Refleksji Strategicznej Frankofonii* (*Cellule de réflexion stratégique de la Francophonie*) powołana przez sekretarza generalnego OIF*, Abdou Dioufa.

OIF (fr. *Organisation internationale de la francophonie*; Międzynarodowa Organizacja Frankofonii). Spadkobierczyni ACCT i AIF; utworzona w 1998 podczas konferencji ministerialnej w Bukareszcie jako struktura uzupełniająca AIF. Otrzymała osobowość prawną w 2004 podczas X Szczytu Frankofonii w Uagadugu (Burkina Faso). Założenia i cele organizacji wyrażono w Karcie Frankofonii ogłoszonej 23 XI 2005 podczas konferencji ministerialnej w Antananarywa (Madagaskar). Patrz rozdz. *CZYM JEST FRANKOFONIA?*

Komórka ds. Refleksji Strategicznej Frankofonii (*Cellule de réflexion stratégique de la Francophonie*). Powołana w II 2007, przejęła zadania i cele Wysokiej Rady Frankofonii. Misja zakłada podejmowanie inicjatyw na pięciu obszarach:

- światowe migracje
- tożsamość frankofońska w dobie globalizacji
- dialog cywilizacji
- poszerzona Unia Europejska a Frankofonia
- ośrodki kultury i edukacja.

szczyty i konferencje: jednym z elementów polityki frankofońskiej są konferencje i szczyty organizowane systematycznie, z udziałem przedstawicieli najwyższych władz krajów. Pierwsze spotkanie odbyło się w 1969 w Niamey (Niger); otworzył je André Malraux. Pierwszy szczyt w ograniczonej formule, gromadzący jedynie przedstawicieli Francji i niektórych krajów afrykańskich, odbył się w 1973 w Paryżu. Pierwszy plenarny szczyt, z udziałem 41 przedstawicieli państw, w których

ludność posługuje się francuskim, odbył się w 1986 w podparyskim Wersalu. Na V konferencji (X 1993), na Mauritiusie, uczestnicy zdecydowali zastąpić określenie „szczyt” przez „konferencję” i nazywać odtąd spotkania „Konferencją szefów państw i rządów mających francuski jako wspólny”.

I Szczyt, Paryż/Wersal (Francja), 17-19 II 1986

II Szczyt, Québec (Kanada), 2-4 IX 1987

III Szczyt, Dakar (Senegal), 24-26 V 1989

IV Szczyt, Chaillot (Francja), 19-21 XI 1991

V Konferencja, Grand-Baie (Mauritius), 16-18 X 1993

VI Konferencja, Kotonu (Benin), 2-4 XII 1995, przyjęto *Kartę Frankofonii*

VII Konferencja, Hanoi (Wietnam), 14-17 XI 1997, Polska jako obserwator

VIII Konferencja, Moncton (Kanada), 3-5 IX 1999

IX Konferencja, Bejrut (Liban), 18-20 X 2002, *Deklaracja z Bamako*

X Konferencja, Uagadugu (Burkina Faso), 26-27 XI 2004, *Deklaracja z Uagadugu*, utworzenie OIF

XI Konferencja, Bukareszt (Rumunia), IX 2006, *Deklaracja z Bukaresztu*

XII Konferencja, Québec (Kanada), X 2008, *Deklaracja z Québecu*

XIII Konferencja, Montreux (kanton Vaud, Szwajcaria), X 2010.

jazz (fr. *le jazz*). Gatunek muzyki stworzony pod koniec XIX w. przez czarnoskórych mieszkańców południowych stanów Ameryki Północnej (Nowy Orlean, Luizjana). Rozwijał się głównie w miastach i był artystyczną odpowiedzią na coraz szybsze tempo życia. Stanowi syntezę rytmów afrykańskich i europejskich. Inspirowany *plantation songs** (poprzez odwołanie do tradycyjnej techniki dialogowej *call-and-response*), bluesem*, muzyką folkową i ragtime. W odróżnieniu od bluesa łączył od samego początku muzykę i taniec, cechując się żywym, wesołym tempem. Wykorzystuje liczne instrumenty (saksofon, trąbka, pianino, bębny).

W USA zdobył popularność w latach 20. XX w. W Europie rozpowszechnili go żołnierze amerykańscy po I wojnie światowej. Owładnął Saint-Germain-des-Près, paryską dzielnicę artystów i intelektualistów (epoka tzw. szalonych lat dzielnic). Dla Murzynów stał się jednym z narzędzi walki o równouprawnienie.

Wśród wykonawców są m.in. Louis Armstrong, Duke Ellington, Ella Fitzgerald.

Mario Canonge, jeden z czołowych jazzmenów karaibskich, łączy muzykę i filozofię antyjską. Poprzez tytuły utworów, m.in. *RHIZOME* (2004), otwarcie nawiązuje do koncepcji kreolizacji* wypracowanej przez Edouarda Glissanta. W komentarzu do tego albumu podkreśla, że muzyka, jak żadna inna dziedzina sztuki,

HASŁA

może przeplatać dźwięki i rytmy z różnych stron świata. Na płycie *ENTRE PELÉE ET L'ARARAT* (2011), nagranej we współpracy z ormiańskim muzykiem Norairem Kartashkyan, wykorzystuje tradycyjną perkusję, bas i pianino z instrumentami duduk i pelul. Artyści podkreślają, że w ich utworach metyzacja* dokonuje się w sposób naturalny i odzwierciedla ideę krzyżowania się kultur, typową dla dzisiejszego świata.

język administracyjny lub **urzędowy** (fr. *la langue administrative*). Język posiadający wyjątkowy status prawny w danym państwie, zdefiniowany w konstytucji jako główny. Używany jest na terenie całego państwa lub regionu administracyjnego, w strukturach legislacyjnych i urzędach.

język narodowy (fr. *la langue nationale*). System językowy będący podstawowym sposobem porozumiewania się członków danego narodu. Kształtuje się stopniowo, jako element życia zbiorowości, świadczy o jej rozwoju społecznym i kulturalnym. Jest zróżnicowany terytorialnie (dialekty) i środowiskowo (żargony). W jego obrębie kształtuje się język literacki i potoczny. W rozwoju j.n. znaczną rolę odgrywa literatura.

język oficjalny (fr. *la langue officielle*). Nie zawsze jest to język urzędowy, z którym często bywa mylony. Środek komunikacji wybrany na zasadzie społecznego konsensusu, używany w systemie edukacji, w mediach i w oficjalnych dokumentach. Francuski jest językiem oficjalnym wielu państw afrykańskich, które mają złożoną strukturę społeczną (tworzą je liczne plemiona, mówiące różnymi językami). Stanowi tam często jedyny środek przekazu zrozumiały dla wszystkich.

joual (fr. *le joual*, wym. *żual*; fonetyczna deformacja słowa *cheval* – koń). Termin z zakresu językoznawstwa, socjolekt, tj. odmiana języka, którą posługuje się dana klasa lub grupa społeczna, zawodowa lub subkultura. Narodził się w latach 30. XX w., we francuskojęzycznej Kanadzie. Dynamiczny rozwój przypada na lata 60.-70. XX w., kiedy stał się powszechnym narzędziem komunikacji w ubogich, robotniczych dzielnicach Montrealu.

J. zalicza się do niestandardowej odmiany francuskiego. Wykształcił się z języka znormalizowanego i przeewoluował, rozwijając partykularyzmy fonetyczne, leksykalne i morfosyntaksyczne. Niektórzy lingwiści wskazują na podobieństwa w jego rozwoju do dialektów, jakimi posługują się mieszkańcy różnych prowincji we Francji. Na poziomie leksykalnym wzorem dla j. był język angielski. Sąsiedztwo terytorialne, wymiana ekonomiczna oraz wyższy status majątkowy anglojęzycznych mieszkańców regionu doprowadziły do sytuacji, w której angielski

traktowano jako elitarny model. Stąd wiele słów zapożyczonych i kalk językowych. „Oprócz występowania w samych wyróżnikach fonetycznych (np. *farmer* zamiast *fermer*, *marde* zamiast *merde*, czy w charakterystycznej dyftongizacji samogłosek w zaimkach *moe*, *toe* w miejsce fr. *moi*, *toi*) joul przenika do morfologii (np. przez dodawanie francuskich końcówek do angielskich czasowników jak *checker* od *to check*, *matcher* od *to match*, *pluguer* od *to plug*) oraz składni i związków wyrazowych (*introduire qq.* od *to introduce* zamiast *présenter qq*; *supporter un candidat* od *to support* zamiast *appuyer un candidat*, *canceler un contrat* od *to cancell* zamiast *annuler un contrat*)” [Kwaterko, 2003:142].

André Laurendeau, redaktor naczelny gazety „Le Devoir”, jako pierwszy zwrócił uwagę na zjawisko kształtowania się j. oraz na budujące się wokół niego poczucie tożsamości kulturowej frankofonów i odrębności od anglofonów. Mimo iż j. nie miał skodyfikowanych norm zapisu, to w latach 70. inspirował pisarzy. Dramaturdzy (Michel Tremblay, *LES BELLES-SOEURS*, 1968), powieściopisarze (Marie-Claire Blais, *A COEUR JOUAL*) i autorzy tekstów piosenek posługiwali się nim, by uwiarygodnić przekaz opisujący życie frankofońskiej wspólnoty.

Krytycy, jak Jacques Godbout, zwracają uwagę na narastający paradoks: j. przekształca się w język elit, które na co dzień go nie używają, dla których jest tworem obcym, zewnętrznym w stosunku do ich wysokiej kultury francuskiej. „Artykulacja joul w powieści miała za zadanie uwiarygodnić upośledzenie postaci, a szerzej, unaocznic głęboką dekulturację Quebeczyków. Jako mowa kaleka, wsparta na fonetycznej transkrypcji potocznej mowy i najprostszych schematach słownych, ponadto pełna wulgaryzmów w postaci tzw. *sacres* (przekleństw żywiących się słownictwem liturgii), joul występował w roli upokarzającego *infra-języka* – jakiegoś inicjacyjnego kodu właściwego dla ‘złego dzikusa’ Ameryki. Miał wyrażać sentymentalny zamęt człowieka skolonizowanego i komunikować pewien wszechogarniający deficyt ekspresji słownej jako rezultat ekonomiczno-kulturowej dominacji. Standardowy francuski zaś, zbyt kunsztowny, odgradzał od rzeczywistości, nie był w stanie uchwycić realnej sfery rzeczy. W tym sensie (...) joul miał przede wszystkim znaczenie oskarżycielskie i polityczne” [ibid. 143].

kanadianizm (fr. *le canadianisme*). Termin z zakresu językoznawstwa, wskazujący na dwa różne fakty językowe, tj. odmiany kanadyjskiego, jakimi są francuski kanadyjski i angielski kanadyjski. Według *LE PETIT ROBERT* określenie funkcjonuje od 1888. Przykłady kanadianizmów to: *la fin de semaine* (fr. *le week-end*); *la poudrerie* (fr. *rafale de neige*, zadymka śnieżna), *le salon* (fr. *le séjour*, pokój dzienny); *arachide* lub *pinotte* (fr. *cacahuète*, orzeszki ziemne), *la brunante* (fr. *le crépuscule*, zmierzch).

W latach 70. XX w., dla precyzyjnego określenia francuskiego kanadyjskiego wprowadzono określenie „quebekizm” (*le québécoisme*), którego używa się potocznie jako synonimu słowa k.

Karta Frankofonii (fr. *la Charte de la Francophonie*). Kluczowy dokument i podstawa prawna ogółu instytucji działających w ramach Frankofonii, przyjęte przez przedstawicieli państw zgromadzonych na VII Konferencji Frankofonii w Hanoi (Wietnam), w dniach 14-16 XI 1997. Częściowo zmieniono ją podczas konferencji ministerialnej Frankofonii w Antannanariwo (Madagaskar), 23 XI 2005.

klauzula kolonialna (fr. *la clause coloniale*). Termin z zakresu prawa międzynarodowego, określający warunki obowiązywania umowy na obszarach zależnych (kolonie, protektoraty).

kłącze; filozofia kłącza (fr. *le rhizome*). Koncepcja filozoficzna rozwinięta przez Gilles'a Deleuze'a i Félix'a Guattariego w pracy *KAPITALIZM I SCHIZOFRENIA* (*CAPITALISME ET SCHIZOPHRÉNIE*, 1972-80). Wzorując się na wyglądzie kłącza, Deleuze opracował „obraz myśli”, której istotą jest wielostronność, wielokierunkowość, brak zakorzenienia, tj. konkretnego punktu wyjścia oraz brak celu. Badania i studia według metody kłącza polegają na podjęciu i zakończeniu zagadnienia w dowolnym punkcie. Koncepcja zrywa z „drzewiastym” pojmowaniem wiedzy, czyli z hierarchicznym i stopniowym analizowaniem problemów, z logicznym tokiem myślenia dedukcyjnego czy indukcyjnego, a także z binarnością i dualizmem występującymi w klasycznej analizie pojęć. W pracy *MILLE PLATEAUX* (1980) Deleuze i Guattari prezentują schemat funkcjonowania kłącza: 1. każdy punkt kłącza da się połączyć z dowolnie wybranym innym jego punktem; 2. tylko wtedy można zerwać z koncepcją Jedności, gdy różnorodność traktuje się jako rzeczywistą podstawę i meritum rozważań.

W oparciu o paradygmat kłącza powstały inne systemy myślowe (kreolskość*, antylskość*, cały-świat*, relacja*); jednym z głównych kontynuatorów f.k. był Edouard Glissant podkreślający wielowymiarowość i bogactwo kultury Antyli, pochodnej różnych cywilizacji. „W *POÉTIQUE DE LA RELATION* swój koncept «tożsamości-relacji» czy też «tożsamości-ryzomu» (*l'identité-rhizome*) Glissant wprowadza z postrukturalistycznych prac Deleuze'a i Guattariego, u których metaforyczne przeciwstawienie korzenia i «ryzomu» (*le rhizome*) prowadzi do zakwestionowania centrum jako modelu kultury zhierarchizowanej, a także myślenia w kategoriach esencjonalności, genealogii oraz «binarnej logiki», która jak piszą, «jest duchową realnością drzewa-korzenia». Optując za ryzomem, filozofowie

opowiadają się za tożsamością przemieszana, płynną, dynamiczną, wolną od totalitarnych i nacjonalistycznych przesłanek. Postulują myślenie o świecie wedle zasad heterogeniczności, «turbulencji», i «fałdów», bliskich filozofii Leibniza i estetyce baroku. (...) Glissant wychodzi od pojęcia ryzomu opisanego przez Deleuze'a i Guattariego, pragnie jednak rozciągnąć je na swoją poetycką wizję kultury, która uznaje prymat relacji, lecz nie odrzuca w pełni możliwości zakorzenienia: «Korzeń jest jednolity, to pniak, który ściąga wszystko do siebie i niszczy wokół (...) ryzom jest korzeniem łzej wrośniętym, rozpostartym w postaci sieci w ziemi i na powietrzu (...) pojęcie ryzomu uwzględnia zatem fakt zakorzenienia, ale odrzuca ideę totalności korzenia. Myślenie ryzoforyczne byłoby podstawą tego, co nazywam poetyką relacji, według której wszelka tożsamość rozciąga się na związek z Innym» [Kwaterko, 2003:180].

Idei kłacza przeciwstawia się pojęcia akulturacji* i getta tożsamościowego* zobrazowanych jako pojedynczy korzeń, narzucających europejską kulturę jako próbiez dla innych narodów (którym z założenia odmawia się prawa do posiadania kultury).

kolon (fr. *le colon*). Osoba osiedlająca się na niezamieszkanym wcześniej, dziewiczym terenie lub w kolonii. Osoba praktykująca kolonializm. We Francji starożymu reżymu (przed rewolucją francuską) istniało pojęcie „zatrudnionego na 36 miesięcy” (*engagé pour 36 mois*), wprowadzone przez administrację kardynała Richelieu w kontekście kolonii na Antylach. Określano nim Francuza, który zobowiązywał się pracować w kolonii przez okres 3 lat, na przydzielonym mu przez króla gruncie. Zyski z upraw (najczęściej trzciny cukrowej) przysyłał do Francji, zaś po upływie okresu umownego stawał się właścicielem uprawianej ziemi. Zatrudnieni na 36 miesięcy byli jednymi z pierwszych kolonów w Nowym Świecie.

kolonia (fr. *la colonie*). W czasach nowożytnych, w kontekście politycznym, termin określający posiadłość jakiegoś państwa, zwykle zamorską, uzależnioną od tego państwa. Stanowi teren ekspansji politycznej i eksploatacji ekonomicznej. Aparat administracji k. podporządkowany jest metropolii* reprezentowanej zwykle przez gubernatora, a rdzenna ludność nie bierze udziału w zarządzaniu krajem. Niektóre tylko kolonie posiadały ograniczony samorząd lokalny. Termin k. funkcjonował otwarcie w Wielkiej Brytanii, inne państwa kolonialne nazywały zajmowane tereny prowincjami, protektoratami, terytoriami zależnymi, pozorując, że są to ich integralne części składowe. Karta Narodów Zjednoczonych (podpisana przez 50 państw, 26 VI 1945 w San Francisco, ustanawiająca ONZ) nałożyła na kolonizatorów obowiązek informowania o warunkach społecznych

na zajmowanych przez nich terenach, nie zniosła jednak samego systemu. Większość kolonii samodzielnie wywalczyła niepodległość w latach 60. XX w.

kolonializm (fr. *le colonialisme*). W perspektywie historycznej termin określa rodzaj polityki państw rozwiniętych w stosunku do regionów/krajów słabszych. Polegał na zajęciu przemocą kraju/obszaru już zaludnionego przez tzw. ludność tubylczą, a potem na politycznym i gospodarczym uzależnieniu go od siebie oraz na wykorzystywaniu jego zasobów naturalnych i ludzkich dla zaspokojenia swych potrzeb. W kontekście dzisiejszym k. oznacza zakładanie ośrodków handlowych i wytwórczych oraz baz wojskowych na już zasiedlonych terenach, poza obszarem własnego państwa.

Termin pojawił się na przeł. XVI i XVII w., po wielkich odkryciach geograficznych. Wśród przyczyn k. wymienia się: względne przeludnienie obszarów wyżej rozwiniętych i dążenie do znalezienia nowych terenów osadnictwa; poszukiwanie kruszców i surowców; dążenie do zmonopolizowania handlu międzynarodowego w poszczególnych dziedzinach lub na pewnych obszarach; poszukiwanie rynków zbytu oraz terenów eksportu kapitału (w okresie uprzemysłowienia). Główne potęgi k. to: Hiszpania i Portugalia (XV-XVI w.); Anglia, Francja, Holandia, Belgia (XVII-XIX w.); Włochy, Stany Zjednoczone, Japonia, Rosja, Niemcy (XIX-XX w.). K. wiąże się z pojęciem przemocy, przymusu bezpośredniego i nadużyciami w sferze społeczno-moralnej. Rozróżnia się to pojęcie od kolonizacji*, która odbywała się często metodami pokojowymi i ma zasięg wewnętrzny.

Rewolucja francuska, mimo haseł wolności, równości i braterstwa, nie obaliła definitywnie k. *DEKLARACJA PRAW CZŁOWIEKA I OBYWATELA* (przegłosowana 26 VIII 1789; znowelizowana w 1793) dotyczyła jedynie białych obywateli Francji. Konwent ograniczył się do zniesienia niewolnictwa w koloniach (1794), lecz samego systemu nie anulował. Napoleon Bonaparte, po dojściu do władzy, przywrócił je (co doprowadziło do buntu na Haiti i wybuchu wojny, w wyniku której kraj wywalczył niepodległość). Dopiero w rewolucji lutowej 1848, dzięki wysiłkom Wiktora Schoelchera (podsekretarz stanu w koloniach, prezes komisji ds. zniesienia niewolnictwa), ogłoszono oficjalnie abolicjonizm, system kolonialny jednak utrzymano.

Kolonizatorom zarzuca się, iż zniekształcili plemienne struktury i zaburzyli rytm życia lokalnych społeczności, co doprowadziło do głębokich przemian mentalności ludów skolonizowanych i poczucia wyalienowania. Michel Hausser zauważa: „Wiadomo na przykład, że w Afryce, zgodnie ze zwyczajem, nie ma prawa własności ziemi. Jest tylko użytkowanie. Jeśli dana społeczność żyje pod wodzą króla, to wtedy on jest uważany za prawowitego właściciela terenów (...) Wkraczając w te relacje, kolonizator burzy cały system polityczno-ekonomiczny. (...)”

Organizację plemienną, wspólnotową, czerpiącą grupowo z owoców pracy, kolonizator zastąpił odpowiedzialnością indywidualną za wykonane prace, co spowodowało rozbicie struktury społeczno-ekonomicznej (...) Misjonarze naruszyli tradycyjne więzi rodzinne oparte na poligamii (...) Wreszcie ucierpiała sztuka. Twórczość afrykańska wiązała się ściśle z wierzeniami i praktykami religijnymi. Tymczasem afrykańskie fetysze doznały przemocy nie tylko ze strony misjonarzy, lecz również heretyków i kolekcjonerów” [Hausser, 1982:36].

Jednym z pierwszych tekstów krytycznych wobec k. była powieść René Marana *BATOUALA**. Za najważniejsze dzieło polemiczne i oskarżycielskie wobec k. w krajach frankofońskich uważa się esej Aimé Césaire’a *DISCOURS SUR LE COLONIALISME* (1955).

kolonizacja (fr. *la colonisation*). Termin oznacza tworzenie osad i osiedlanie mieszkańców na terenach słabo zaludnionych. Wyróżnia się kilka typów kolonizacji: zewnętrzną lub wewnętrzną (ze względu na pochodzenie osadników); samorzutną (gdy sami mieszkańcy, dla zaspokojenia podstawowych potrzeb egzystencjalnych, spontanicznie przenoszą się na nowe obszary); kierowaną (zarządzaną przez władze lub administrację kraju) i planowaną (ze względu na sposób przeprowadzania k.).

kondominium (fr. *le condominium*). Termin określający kolonię zarządzaną przez więcej niż jedno państwo. W okresie kolonialnym przykładami k. są: Togoland (zarząd Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1914-16); Nowe Hebrydy (zarząd Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1906-80).

konferencja w Addis Abebie (fr. *la conférence d'Addis-Abeba*). Odbывała się od 22 do 25 V 1963, w stolicy Etiopii. Na mocy jej postanowień powołano Organizację Jedności Afryki, przyjęto statut pod nazwą Karty Jedności Afrykańskiej, utworzono Sekretariat Generalny z siedzibą w Addis Abebie. Główne cele organizacji to likwidacja kolonializmu, umacnianie solidarności, rozwijanie wzajemnej współpracy gospodarczej i politycznej, zapobieganie sporom oraz dążenie do szybkiego rozwoju kontynentu afrykańskiego.

Geneza postanowień sięga koncepcji ruchu panafrykańskiego*, ustaleń z pierwszych konferencji państw afrykańskich, a następnie powstania trzech grup regionalnych: Grupy Brazzaville, Grupy Casablanca i Grupy Monrovia. Obecnie do organizacji należą wszystkie państwa Afryki oprócz Maroka, które opuściło ją w 1984 na znak protestu przeciwko przyjęciu do niej Arabskiej Demokratycznej Republiki Sahary (do której Maroko rości pretensje terytorialne).

HASŁA

Najwyższym organem jest Konferencja szefów państw i rządów, która zbiera się przynajmniej raz do roku. Oprócz niej działa Rada Ministrów złożona z ministrów spraw zagranicznych lub innych ministrów wyznaczonych przez rządy państw OJA. Konferencja wyznacza Generalnego Sekretarza Administracyjnego, który stoi na czele Sekretariatu. Organizacja uczestniczyła w rozwiązywaniu wielu konfliktów, głównie granicznych pomiędzy członkami, a także wewnętrznych poszczególnych państw (np. sprawa Biafry).

konferencja w Berlinie lub II kongres berliński (fr. *la conférence de Berlin*). Spotkanie największych państw europejskich, zorganizowane w Berlinie w latach 1884-85. Wobec przyspieszenia tempa kolonizacji, zwłaszcza na kontynencie afrykańskim oraz dołączenia do „wyścigu” nowych państw (Niemcy, Włochy, Belgia, Rosja), mocarstwa postanowiły dokonać podziału Afryki między siebie (np. Anglia zdobyła wówczas Kenię, Ugandę, Nigerię, Złote Wybrzeże, Gambię, terytorium Beczuany, ziemie Zulusów i obszar nazywany później Rodezją). Wyznaczono strefy wpływów z całkowitym pominięciem praw ludności lokalnej. Umiędzynarodowiono rzeki afrykańskie Kongo i Niger.

konferencja w Brazzaville (fr. *la conférence de Brazzaville*). Odbywała się od 30 I do 8 II 1944. Zorganizował ją Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowe reprezentujący wolną i niepodległą Francję, sprzeciwiający się reżimowi Vichy kolaborującemu z hitlerowskimi Niemcami. Dyskusje dotyczyły powojennych losów francuskiego imperium kolonialnego*. Przedstawiciele wolnej Francji zaproponowali przeprowadzenie gruntownych reform administracyjnych w koloniach: zniesienia tzw. prawa indygenatu*, dzielącego mieszkańców kolonii na kategorie według kryterium pochodzenia narodowościowego, faktycznego zniesienia niewolnictwa i pracy przymusowej. Zaproponowano mieszkańcom kolonii prawo do zakładania związków zawodowych, obiecano środki na rozwój edukacji.

Ustalenia z konferencji w Brazzaville zapoczątkowały przemiany polityczne, społeczne, mentalne i przyczyniły się do zmiany statusu mieszkańca kolonii.

Kongres czarnoskórych pisarzy i artystów (fr. *le Congrès des écrivains et artistes noirs*). Pierwszy Kongres odbył się w 1956, w Paryżu, z inicjatywy Alioune'a Diopa, założyciela czasopisma i wydawnictwa „Présence africaine” (1947, patrz: media frankofońskie*). Na miejsce obrad wybrano historyczną salę Amfiteatru Descartes na Sorbonie, w której przyjęto w 1948 *Powszechną Deklarację Praw Człowieka*. W Kongresie udział wzięli najwybitniejsi działacze, pisarze, artyści czarnoskórzy, wśród nich Aimé Césaire, Richard Wright, Amadou Hampâté Bâ, James Baldwin, Joséphine Baker. Wielkim nieobecnym był

czarnoskóry amerykański działacz i poeta William Edward Burghardt (W.E.B.) Du Bois, którego władze nie wypuściły z kraju. Zachodnie rządy zarzucały uczestnikom Kongresu promarksistowskie i prokomunistyczne sympatie, gdyż idee głoszone przez nich stały w jawnej sprzeczności z oficjalną polityką Zachodu angażującego się coraz bardziej w tzw. zimną wojnę, dzielącą świat na dwie strefy wpływów (amerykańską i radziecką). Prelegenci wzywali bowiem do całkowitej dekolonizacji Afryki, nadania suwerenności krajom Czarnego Łądu, a także do wspierania rozwoju kultury innej, niż europejska, o odmiennych kanonach piękna. Ze względu na krytykę władz, media nie nagłaśniały obrad. Mimo to Kongres odegrał kluczową rolę na płaszczyźnie politycznej, psychologicznej i socjologicznej, wzmacniając poczucie wspólnoty wśród czarnoskórych twórców, odwołując się do idei murzyńskości*.

Drugi Kongres odbył się w Rzymie, w 1959. Zaś w 2006 UNESCO zorganizowało wielkie uroczystości rocznicowe na 50-lecie I Kongresu.

kontrakulturacja (fr. *la contre-acculturation*). Postawa w procesie akulturacji*, polegająca na traktowaniu z rezerwą, unikaniu bądź odrzucaniu wzorców grupy obcej kulturowo. Zależy od pozycji (ekonomicznej, kulturowej) grupy uznanej za obcą.

Kreol, Kreole (fr. *le Créole*). Termin polisemiczny, z zakresu historii, socjologii, lingwistyki. Określa: 1) potomków białych kolonizatorów, urodzonych i mieszkających w Ameryce Południowej, w basenie Morza Karaibskiego lub na południu Stanów Zjednoczonych, traktujących siebie jako „ludność miejscową”, a zamieszkiwaną ziemię jako ojcowiznę, na której wytworzyli własną kulturę odrębną w stosunku do kultury ludności europejskiej świeżo napływającej do kolonii; 2) członka społeczności ukształtowanej w wyniku mieszania się różnych ras; 3) ludność stanu Luizjana (USA), niezależnie od koloru skóry; potocznie k. to każdy mieszkaniec Nowego Orleanu. Najczęściej pojęcie K. stosuje się do osób mówiących językiem francuskim albo związanych z kulturą i tradycją francuską lub hiszpańską (odrębną lokalną grupą francuskojęzyczną są „Cajuns”); 4) na Małych i Wielkich Antylach: każdy, niezależnie od koloru skóry i języka, kto jest rodowitym mieszkańcem tego regionu; 5) we Francji: ciemnoskórzy imigranci z departamentów zamorskich (głównie z Martyniki i Gwadelupy).

„Siedemnastowieczny źródłosłów hiszpański (*criollo*) i portugalski (*crioulo*) odnosi się do wszystkich urodzonych (dosłownie «wyhodowanych») w koloniach Nowego Świata bez względu na kolor skóry i pochodzenie. Pierwotnie w języku francuskim (w *SŁOWNIKU* Furetière’a z 1690 roku) słowo to oznaczało «autochtona» z Indii Zachodnich lub z Luizjany, choć na początku francuskiej kolonizacji

HASŁA

odróżniano Murzynów «kreolskich» (*les Nègres créoles*), urodzonych na karaibskiej plantacji, od Murzynów przywiezionych z Afryki, nazywanych «słonowodnymi» (*les Nègres d'eau salée*) lub *bossales* (w języku kreolskim). W XVIII wieku sens tego wyrażenia zawęża się do Białych (kobiet i mężczyzn) urodzonych w koloniach. *GRAND DICTIONNAIRE UNIVERSEL DU XIXE SIÈCLE* Larousse'a (wyd. 1866-76) wskazuje pod tym hasłem «osobę urodzoną w koloniach amerykańskich z rodziców nie pochodzących z Ameryki». W XX wieku słowo wraca do swego pierwotnego znaczenia, choć w Europie w potocznym użyciu często posiada znaczenie zawężające, sugerujące etnotyp antylnskiemu Mulata o jasnej karnacji” [Kwaterko, 2003:28].

kreolizacja (fr. *la créolisation*). Termin z zakresu filozofii, antropologii, kulturoznawstwa i literaturoznawstwa, wprowadzony przez Edouarda Glissanta w 1981: „Kreolizacją nazywam spotkanie, wpływ, zderzenie, harmonie i dysharmonie między ogółem kultur zrodzonych na świecie-ziemi [*monde-terre*] (...) Proponuję, aby dziś cały świat stał się archipelagiem [*sarchipeliser*]. Ostatecznie świat kreolizacji jest światem ‘barokowym’ albo też światem, gdzie «wszystko zmienia się wymieniając się między sobą»” (patrz metyzacja kulturowa*).

Jest procesem, polegającym na poznawaniu się różnych ras i kultur, na wzajemnych relacjach, na świadomym (w przeciwieństwie do metyzacji i akulturacji, które zachodzą nieświadomie) odkrywaniu odmienności i zgodzie na jej współistnienie na równych prawach. Z k. wykształciło się zjawisko antylnskości*.

kreolski język (fr. *le créole*). Określenie typu języka powstałego w wyniku połączenia się przynajmniej dwóch różnych języków, np. kolonizatorów (francuski, angielski, hiszpański, portugalski, niderlandzki) i skolonizowanych. Zdaniem Roberta Chaudensona, k.j. nie jest prostym mieszanym się systemów językowych, lecz wynikiem oddziaływania kultury silniejszej na słabszą, dlatego uwidacznia się zwłaszcza w społeczeństwach kolonialnych.

K.j. charakteryzuje się uproszczoną gramatyką zaczerpniętą z języka silniejszego i słownictwem pochodzącym od ludności autochtonicznej, opisującym znany jej świat. Na bazie języka francuskiego powstały następujące odmiany kreolskiego: Reunionu, Mauritiusa, seszelski (Ocean Indyjski); haitański, Małych Antyli (Karaiby); Gujany, trynidadzki (Ameryka Południowa); luizjański (stan Luizjana, USA).

„Wbrew powszechnym stereotypom, kreolski nie wywodzi się z języków afrykańskich, lecz jest językiem osadniczym powstałym w XVII w. wskutek przemieszania się dialektów północno-zachodniej Francji (tworzących tu bazę słowotwórczą) oraz elementów afrykańskiej składni związanych z językiem wierzeń, magii

i rytuałów. Wiele też w nim odnoszącego się do przyrody słownictwa amerindiańskiego (Karaibów i Tajnosów wyniszczonych niemalże kompletnie w XVII w.), a także, w wyniku napływu kulisów w połowie XIX w., słownictwa południowych Indii (głównie w sferze kulinarnej). Jednakże kreolski – język komunikacji wspólnej dla niewolników i panów, w którym wyrosło wiele pokoleń Kreolów niezależnie od ich rasowej czy klasowej tożsamości – nie stworzy w koloniach pisanej literatury «wysokiej», choć będzie widoczny w różnorodnych kolportowanych libelach, pamfletach i paszkwilach. Stworzy natomiast literaturę ustną, zwaną przez krytyków «oraliturą», czyli wielobarwne «opowieści kreolskie» (*contes créoles*). Ich zebrane i spisane wersje pozbawione są, rzecz jasna, muzyczno-obrzędowej warstwy, która pierwotnie określała okoliczności i charakter ich przekazywania. Sporo jednak nam mówią zarówno o kontrastach, jak i o kompromisach właściwych dla kolonialnej rzeczywistości” [Kwaterko, 2003:33].

Przez wieki k.j. traktowano jako niezgodny z normą i oceniano pejoratywnie w perspektywie standardów francuskiego z metropolii*. Wśród rozmówców posługujących się k.j. budziło to poczucie niepewności językowej*. Dopiero prace intelektualistów haitańskich, zwłaszcza w drugiej poł. XX w., przyczyniły się do nobilitacji k.j. Prace teoretyczne Glissanta, Chamoiseau oraz beletrystyka przetwarzały kanony lingwistyczne i wypromowały kreolski jako równoprawny w stosunku do innych.

kreolskość (fr. *la créolité*). Neologizm wprowadzony na początku lat 80. XX w. przez pisarzy i myślicieli z Antyli (Patrick Chamoiseau, Raphaël Confiant i Jean Bernabé), opisujący bogactwo kulturalno-językowe Karaibów, w szczególności Antyli Francuskich. Termin odnosi się do synkretyzmu kultur na Karaibach; ma zabarwienie ideologiczne, gdyż wyróżnia tożsamość kreolską (*créolité*) jako konstrukcję kulturowo-językową odrębną i skończoną w przeciwieństwie do kreolizacji* (*créolisation*) jako niezakończonego procesu kształtowania się tożsamości, otwartego i nieprzewidywalnego (wg definicji Glissanta).

K. odnosi się również do ruchu literackiego. Jean Bernabé, Raphaël Confiant i Patrick Chamoiseau przedstawili jego założenia w manifestie *ELOGE DE LA CRÉOLITÉ* (1989). W pierwszej kolejności sprzeciwiają się pojęciu murzyńskości* (*négritude*), jako zbyt wąskiemu i przez to nieadekwatnemu do opisywania kulturowego bogactwa Antyli. Podczas gdy murzyńskość skupiała się na poszukiwaniu korzeni antylskich jedynie w kulturze Czarnej Afryki, skąd od XVI w. wywożono niewolników do prac na plantacjach Nowego Świata, k. akcentuje różnorodność dziedzictwa kulturowego regionu. Zdaniem Glissanta, tożsamość Kreoli ukształtowała się nie tylko pod wpływem tradycji czarnoskórych niewolników, lecz także przybyszów z Indii, Chin, Europy czy wreszcie pod wpływem dawnej, indiańskiej

kultury pierwszych mieszkańców tej części świata. K. odrzuca dominację kultury francuskiej czy amerykańskiej, nie traktuje ich jako wyznacznika norm estetycznych; stanowi „unicestwienie fałszywego uniwersalizmu, władztwa jednego języka i kulturowej czystości”.

Jednym z głównych celów przedstawicieli ruchu jest promowanie języka kreolskiego w kontekście literatury, kultury i działalności akademickiej (patrz Instytucje Frankofonii – GEREC*).

literatura antylska (fr. *la littérature antillaise*). Ogólny termin stosowany na określenie francuskojęzycznej literatury z regionu Antyli (Gwadelupa, Martynika, Haiti) i Ameryki Południowej (Gujana). Z pojęciem l.a. wiążą się ruchy literacko-społeczne jak murzyńskość*, antylskość*, kreolskość*.

literatura mniejsza (fr. *la littérature mineure*). Termin z zakresu teorii literatury i filozofii, użyty przez Franza Kafkę w *DZIENNIKACH 1910-1923* [wyd. pol. 1933:207-11] dla określenia literatur regionalnych, mniejszościowych, „małych” lub „małych narodów” (małych grup etnicznych zamieszkujących w obcym państwie). We Francji termin l.m. został upowszechniony i rozwinięty w latach 70. XX w. przez filozofów poststrukturalnych, Gilles’a Deleuze’a i Félix’a Guattariego, w pracy *KAFKA. POUR UNE LITTÉRATURE MINEURE* (1975). Ich zdaniem: „Literatura mniejsza nie jest literaturą w języku mniejszym, lecz raczej literaturą tworzoną przez mniejszość w języku większości” [1975:29]; „przetwarza ona język dominujący tak, że staje się on sam dla siebie obcy, rozciąga się w kierunku swych granic i wymyka oficjalnemu uzusowi” [1975:42]. Według koncepcji Deleuze’a i Guattariego, l.m. charakteryzuje się trzema podstawowymi cechami: 1) deterytorializacją* języka, 2) włączeniem indywidualności w bieżący nurt polityczności, 3) odwoływaniem się do kolektywizacji wypowiedzi. Pierwsza polega na wprowadzeniu dystansu w stosunku do pierwotnej terytorializacji. Języka ojczystego używa się w taki sposób, jakby był językiem obcym. Pozwala to wyswobodzić dyskurs ze sztywnych reguł i kontroli normatywnej oraz odciąć się od kanonów wypowiedzi. Deterytorializacja prowadzi do nadania literaturze charakteru nomadycznego, czyli do uwolnienia jej od tematów, myśli, metafor związanych z określonym terytorium.

„Połączenie indywidualności i polityczności” to skupienie uwagi na tematach z życia publicznego, czyniąc z nich podstawowy wątek dzieł i tło przeżyć bohaterów, podczas gdy w literaturach „wielkich” kwestie polityki nie pojawiają się explicite, gdyż autorzy skupieni są na warstwie estetyczno-formalnej utworu.

„Kolektywizacja wypowiedzi” to skomponowanie tekstu tak, by nie mówił o przeżyciach jednostki, o stanach psychicznych czy refleksji, lecz by ukazywał dobitnie „sprawy zbiorowości”. Ten ostatni rys l.m., jako zbyt radykalny i generalizujący, został poddany krytyce przez Lise Gauvin oraz Pascale Casanova (*VOCABULAIRE DES ÉTUDES FRANCOPHONES*). Gauvin uważa termin l.m. za zbyt wąski, by mógł oddać bogactwo, głębię i napięcia literatur wschodzących (fr. *littératures émergentes*). Zastępuje go określeniem *literatury niepokoju* (fr. *littératures de l'intranquilité*) zaczerpniętym od Fernanda Pessoa, który lepiej oddaje dramatyzm dzieł wynikający z wyboru języka, technik pisania i tematyki.

Jak zauważa Kwaterko, „mając na myśli literaturę czeską i pisaną w języku jidisz żydowską literaturę w Polsce pierwszej dekady XX wieku, Kafka wskazuje na paradoks ujawniania się w twórczości wielu pisarzy tak nijakości i błahości, jak i pewnego nowatorstwa czy kreatywności. Termin *Kleine Literatur* określa w tłumaczeniu dosłownym «małą literaturę», ale też, w sensie przenośnym, literaturę «pomniejszą», «skromną», «mało znaczącą» (...) Kafka odnosi to pojęcie do literatury „małego narodu”, czyli niezbyt licznego, a zarazem zdominowanego i walczącego o swą afirmację, w każdym razie nie mogącego szczycić się polityczną legitymacją mocarstwa. Literatura ta jest zatem «mała» ze względu na swe rozmiary instytucjonalne, jak i na swą jakość, na swe tematy. Nie potrafiąc wyjść poza zakłęty krąg swych własnych problemów, staje się paranoicznie defensywna, obsesyjnie narodowa i nieuchronnie polityczna. Literatura taka, mówi Kafka, jest «rodzajem pamiętnika pisanego przez naród»: wspólnota i jednostka «dźwigają» ją i jej «bronią» w imię zbiorowych imperatywów etycznych. W tej sytuacji nawet pisarze mierni wielbieni są za swą społeczną funkcję. Ale podając «schemat charakterystyki małych literatur» Kafka jednocześnie z naciskiem wskazuje, że właśnie owa minorowa kondycja pisarza w obrębie małego narodu, brak zasad, tradycji oraz paraliżujących autorytetów, «odciąża» rodzimą literaturę – wyzwala w niej ruchliwość, energię i pory dające wolne pole inwencji, nawet w ramach «małych tematów» (...) Gdy spojrzymy na ten rozróżnienie z naszkicowanej powyżej kafkowskiej perspektywy, okaże się, że brak «narodowych wzorców» pozwala w obrębie «małej literatury» na różnorodność ekspresji, na lokalne ścieranie się odmiennych estetyk i koncepcji pisania” [Kwaterko, 2003:67].

marronnage (fr. *le marronnage*; wym. [maronaż]). Słowo pochodzi od hiszpańskiego *cimarrón* i oznacza „uciekać”. Początkowo określano nim zwierzęta domowe, które zdziczały, od XVII w. także niewolników zbiegłych z plantacji. M. był postawą wyrażającą bunt przeciwko wyzyskowi plantatorów i nieludzkim warunkom bytowania, którą przyjmowali niewolnicy zarówno w Ameryce

HASŁA

Łacińskiej, na Antylach, jak i na Oceanie Indyjskim uciekając w trudno dostępne regiony – góry, lasy, tereny skaliste; niekiedy nawet „emigrując” (np. z wyspy Reunion na Madagaskar). Władze kolonialne surowo karały schwytanych. W niektórych koloniach pościg regulowano prawnie; np. na wyspie Reunion płacono 30 liwrow za odnalezioną „sztukę”. Stąd powstawały grupy białych kolonów wyspecjalizowane w „łowieniu głów”.

Uciekinierzy niejednokrotnie inicjowali lub inspirowali powstania przeciwko władzy kolonialnej, w większości zakończone porażką i krwawymi represjami. Dwa zrywy zakończyły się sukcesem i doprowadziły do utworzenia państw: na Haiti (dawniej San Domingo) i w części Surinamu (Ameryka Pd.). W 1804 niezależność Haiti została uznana na arenie międzynarodowej. Było to pierwsze państwo czarnoskórych wyzwolenców. W latach 1763 (traktat paryski) – 1782 (traktat wersalski) wyspa Saint-Vincent (Antyle), określana wcześniej mianem „raju” dla zbiegów i niezdobyta przez Anglików, cieszyła się statusem państwa neutralnego.

Większość wspólnot uciekinierów wytwarzała specyficzną kulturę wyrażającą bunt. Z uwagi na fakt, że byli to najczęściej czarnoskórzy niewolnicy, analfabeci, w sztuce m. żywe są tradycje afrykańskie: język, tańce, muzyka, malarstwo, życie wspólnotowe. Kulturę nawiązującą do spuścizny Czarnego Łądu określa się mianem *tembé**.

Kultura m. odzwierciedla się we współczesnej twórczości. Na Antylach Francuskich m. oznacza odejście od kanonów estetyki europejskiej i nawiązanie do narracji ustnej, do technik gawędy kreolskiej i czuwania* (patrz oratura*). Na wyspie Reunion, z inspiracji m., zrodziła się muzyka tzw. *maloya*, łącząca taniec ze śpiewem, wyrażająca cierpienie, rozpacz i bunt. Szczególnym uznaniem cieszy się literatura w języku kreolskim, powieść i teatr łączący elementy dramaturgii klasycznej i widowiska.

marronnage kulturowy (fr. *le marronnage culturel*; wym. [maronaż kultyrel]). Patrz metyzacja kulturowa*.

media frankofońskie (fr. *les médias francophones*). Termin określający kanały przepływu informacji. W perspektywie historycznej wyróżnia się: a) media proste, które obejmowały środki przekazu takie jak prasa, książka, plakat; tworzyły je elity kolonialne (urzędnicy, handlowcy, pisarze); podlegały cenzurze władz z metropolii; b) media audiowizualne, których dynamiczny rozwój przypada na XX w., zwłaszcza drugą poł., obejmujące radio, telewizję, internet.

1) **prasa** (fr. *la presse*). W 2010 p.f. obejmowała kilkaset tytułów ukazujących się na całym świecie, głównie w Belgii i Kanadzie (nie wliczając Francji), dostępnych często w wersji on-line.

W historii frankofonii, zwłaszcza przed II wojną światową, prasa – jedyne medium docierające do szerokiej publiczności – odegrała znaczącą rolę w kształtowaniu świadomości rasowej, wolnościowej i niepodległościowej. Na jej łamach krystalizowały się takie zjawiska, jak murzyńskość, antykolonializm, panafrykantyzm, kreolskość, antylskość. Wśród ważnych tytułów są:

a) „La Revue du monde noir”. Czasopismo ukazujące się w wersji dwujęzycznej w latach 1931-32, w Paryżu. Założone przez Haitańczyka Léo Sajousa i Martynikanki, siostry Andrée i Paulette Nardal, aby „stworzyć więzy intelektualne i moralne między czarnoskórymi, bez względu na ich pochodzenie geograficzne, które pozwolą im lepiej się poznać, pokochać braterską miłością, skuteczniej bronić swych wspólnych interesów i wślawić swą rasę”. Zadania streszczały się w trzech punktach: 1) uznanie oryginalności kultury murzyńskiej i odrzucenie etnocentryzmu typowego dla Europy; 2) odrzucenie manichejskiej wizji świata dzielącej ludzi na cywilizowanych i dzikich, oraz pojęcia misji cywilizacyjnej*; 3) postulat, by tworzyć literaturę autentyczną, odstąpić od egzotyczności w imię ukazywania prawdziwego oblicza Murzynów. Gazeta przedstawiała umiarkowane poglądy, dlatego uzyskiwała dotacje z Ministerstwa Kolonii. Mimo to borykała się z problemami finansowymi, które stały się jedną z przyczyn jej zamknięcia po szóstym numerze. Kolejną była „porażka ideologiczna” – redaktorzy nie potrafili do końca zaakceptować różnorodności afrykańskiej diaspory i różnych potrzeb jej członków.

b) „Légitime Défense”. Jedyny numer gazety ukazał się 1 VI 1932 w Paryżu, dlatego częściej uznaje się, że jest to manifest światopoglądowy i literacki [Kesteloot, 2004]. Wydała ją trzech studentów z kolonii, przebywających we Francji na stypendiach naukowych: Jules Monnerot, Etienne Léro i René Ménil. Redaktorzy wyrażali poglądy w buntowniczym i kontestacyjnym tonie. Domagali się, by „położyć kres wstrętnemu systemowi opierającemu się na przymusie i restrykcjach, ograniczającemu miłość i marzenie, a który potocznie określa się mianem cywilizacji zachodniej”. Ostro skrytykowali kapitalizm, hipokryzję mieszczaństwa, chrześcijańskie tradycje, zachodni racjonalizm, sztukę uznającą za piękne jedynie to, co zrodziło się z europejskiej estetyki. Głosili konieczność poszukiwania pierwotnej tożsamości, kierując przesłanie do czarnoskórych mieszkańców Antyli, którzy wiele wycierpieli wskutek kolonializmu i w których drzemie potencjał buntu i radości. Za mistrzów duchowych uznali Karola Marksa, Zygmunta Freuda, Artura Rimbauda i André Bretona. Swymi niepokornymi wypowiedziami wywołali obyczajowy skandal i narazili się szczególnie warstwom profrancuskiego mieszczaństwa na Antylach.

Uważa się, że „L.D.” dała pierwszy impuls do samookreślenia się francuskojęzycznych mieszkańców kolonii, zaszczipiając ziarno murzyńskości i wywierając wpływ na myśl Aimé Césaire’a i Leopolda Sédara Senghora. „Już samo powoływanie się w tytule na ‘obronę konieczną’ wskazywało na radykalizm. W przeciwieństwie

bowiem do wcześniej powstałych w Paryżu pism Antylczyków, jak «La Dépêche africaine» czy «Revue du monde noir», których ambicją było przybliżenie Francuzom kultury afro-karaibskiej i gorliwe przekonywanie, że nie jest ona wtórna wobec dokonań białej cywilizacji, «L.D.» zrywała z wszelkimi próbami podporządkowania się europejskim rygorom oceny i europejskiej moralności. Diagnoza samej sytuacji literackiej na Antylach opisywała konkretne ‘produkty asymilacji’, bezlitośnie obnażała alienację pisarza, zafascynowanego mieszczańską literaturą Zachodu i nafaszerowanego – jak pisał współzałożyciel czasopisma, martynikański eseista René Ménil – ‘cywilizacją białych, edukacją białych, przesądami białych’. Głoszenie przez «L.D.» prowokacyjnych deklaracji o prawie do samoobrony, dostrzeganie w literackim mimetyzmie zagrożenia dla kulturowej tożsamości miało oznaczać dla pisarzy antylskich zwrot ku realnym konfliktom życia ‘czarnego proletariatu’ i ku witalnym wartościom ‘murzyńskiej rzeczywistości’ związanej z afrykańskim pierwiastkiem etnicznym i kulturowym. Nic też dziwnego, że mimo rychłego zdelegalizowania czasopisma przez francuskie władze jego dysydencki charakter przesądził o tym, że odebrane zostało jako zbiorowy manifest nowego pokolenia antylskich intelektualistów i pisarzy” [Kwaterko, 2003:89].

c) „L’Etudiant noir”. Czasopismo kontynuujące linię ideową „Légitime Défense”, założone przez studentów z kolonii, m.in. Leopolda Sédara Senghora, Aimé Césaire’a, Léona-Gontrana Damasa. Ukazywało się w Paryżu od 1934 (1 IX) do II wojny światowej. W założeniach miało charakter gazety opozycyjnej wobec koncepcji dominacji kulturowej białej rasy i tzw. misji cywilizacyjnej* białego człowieka.

W zakresie estetyki sprzeciwiało się klasycznym kanonom piękna, określaniu pozaeuropejskiej twórczości jako prymitywnej i odmawianiu jej rangi sztuki. W artykule *NÉGRIER*, Senghor wykląda publicznie po raz pierwszy koncepcję murzyńskości*.

d) „Tropiques”. Czasopismo ukazujące się na Martynice od 1941, poświęcone sprawom kulturalnym. Założyli je: Aimé i Suzanne Césaire, René Ménil, Georges Gratiant, Etienne Léro, Lucie Thésé i Aristide Maugée. Pierwsi redaktorzy stawiali sobie jako cel promowanie estetyki nadrealizmu, kultury i literatury Czarnej Afryki oraz Karaibów. Krytykowali zarówno kolonializm wraz z jego ideą polityki asymilacyjnej*, jak i alienację kulturową. Na łamach czasopisma Césaire i Senghor rozwijali pojęcie murzyńskości*. Césaire opublikował pierwszą wersję *CAHIER D’UN RETOUR AU PAYS NATAL*, którą André Breton, założyciel grupy surrealistów, „odkrył” podczas pobytu na Martynice (1941).

e) „Présence Africaine”. Czasopismo założone na przeł. listopada i grudnia 1947, przez Alioune’a Diopa, profesora filozofii pochodzącego z Senegalu. Ukazuje się dwa razy do roku. W 1949 Diop założył wydawnictwo pod tą samą nazwą, które mieści się w Paryżu, w Dzielnicy Łacińskiej.

Gazeta, zainspirowana ideą panafrykanizmu*, stała się trybuną czarnoskórych intelektualistów oraz sympatyzujących z nimi pisarzy i antropologów. Otworzyła drogę do rozwoju literatur frankofońskich, afrykańskich i antylskich. Wśród autorów wymieniani są Richard Wright, Albert Camus, André Gide, Jean-Paul Sartre, Théodore Monod, Georges Balandier, Michel Leiris. W pierwszym numerze Diop pisał, że „czasopismo nie jest związane z żadną ideologią ani siłą polityczną. Chce otwierać się na współpracę wszystkich ludzi dobrej woli (Białych, Żółtych czy Czarnych), mogących pomóc nam w zdefiniowaniu tego, czym jest afrykańskość oraz zaprezentowania jej współczesnemu światu”. Rozwojowi „P.A.” sprzyjał kontekst historyczny i społeczny wzrastania świadomości niepodległościowej narodów skolonizowanych.

Z inicjatywy publicystów czasopisma zwołano w Paryżu, na Sorbonie, w 1956 pierwszy Kongres Czarnoskórych pisarzy i artystów*. W 1966, w Dakarze (Senegal) Diop i Senghor zorganizowali pierwszy Światowy Festiwal Sztuki Czarnej. Z inicjatywy „P.A.” powołano SAC (Stowarzyszenie Artystów Czarnoskórych).

W 1997 UNESCO zorganizowało obchody półwiecza czasopisma; w 2010 Muzeum Quai Branly w Paryżu poświęciło mu wystawę.

f) „Esprit”. Miesięcznik poświęcony filozofii i sprawom społecznym, założony w 1932, przez Emmanuela Mouniera. Numer z XI 1962, cały poświęcony frankofonii, uważa się za przełom w kształtowaniu tego zjawiska w postkolonialnej rzeczywistości.

2) **radio** (fr. *la radio*). Najstarszą rozgłośnią, o największym zasięgu, jest RFI (*Radio France Internationale*). Inauguracyjną audycję wyemitowano w 1931, w Paryżu, podczas wystawy światowej. Rozgłośnia dedykowana była dla mieszkańców kolonii i obejmowała trzy sekcje: Afrykę, Azję i Amerykę. Kilkakrotnie zmieniała nazwę: Poste Colonial; od 1938 Paris Mondial; od 1939 Radio Paris; od 1945 RTF Radio Paris; od 1965 ORTF Radio Paris; od 1975 Radio France Internationale. Ma status stacji publicznej, finansowanej przez państwo i ministerstwo spraw zagranicznych Francji. W 2008 docierało do około 36 mln odbiorców na świecie, oferując programy w różnych wersjach językowych.

3) **telewizja** (fr. *la télé*). Najpopularniejszym kanałem frankofońskim jest TV5Monde. Stacja powstała w 1984, z inicjatywy ministerstwa spraw zagranicznych Francji, z połączenia pięciu kanałów telewizji publicznej (TF1, Antenne 2, FR3, la TSR, la RTBF).

4) **internet**: spośród wielu adresów trzy zawierają liczne linki do innych stron: www.francophonie.org – ogólna strona OIF; w zakładce *Ressources* są odnośniki do innych stron frankofońskich,

www.auf.org – jednostka uniwersytecka frankofońska,

www.lehman.cuny.edu/ile.en.ile/ – w skrócie: *île en île* – strona poświęcona kulturze wszystkich obszarów frankofonii.

metropolia (fr. *la métropole*). Słowo pochodzi od greckich *mêtêr* matka i *polis* miasto; oznacza główne miasto w danym regionie geograficznym lub w danym kraju, najważniejsze w danej strefie geograficznej ze względu na dominującą rolę ekonomiczną, dużą liczbę ludności oraz działalność kulturową. Nie zawsze jest to stolica kraju (Nowy Jork, Sydney).

Określa też ośrodek administracyjny, centralny w stosunku do ziem leżących poza obszarem kontynentu i stanowiących tzw. terytoria zamorskie. Na przykład Francja dzieli m. na część leżącą na kontynencie europejskim oraz terytoria zamorskie (fr. *territoires d'outre-mer*).

metys (fr. *métis*; łac. *mixtus*). Mieszaniec. Ogólnie potomek przedstawicieli różnych ras. W znaczeniu węższym, potomek rasy indiańskiej i białej. M. stanowią znaczną część ludności Ameryki Łacińskiej i Środkowej. „Być Metysem jest wynikiem pewnego stanu ducha niezależnie od etnicznych korzeni i koloru skóry. To stan stale odczuwanego psychicznego napięcia, rozchwiania lub rozdarcia świadomości między tym, co kulturowo jest wspólne, a tym, co odmienne. Czasem stan taki bierze się z poczucia zagrożenia, które zmusza do przybrania maski Czarnego lub Białego bądź podsuwa możliwość strategicznego wejścia w posiadanie obydwu tożsamości i wykorzystania podwójnej, rozdwojonej wierności. Niekiedy określa go pragnienie niepodzielności swego «ja», chęć odnalezienia w sobie integralnej osobowości, utożsamiania się lub pogodzenia z własną dwoistością (biologiczną, biograficzno-kulturową, społeczną, językową), a co za tym idzie zatarcia niepokojących przedziałów ze wszystkimi tego konsekwencjami. Niezależnie od tego, czy bycie Metysem oznacza stan duchowego zawieszenia, dręczącej hybrydyczności czy wręcz przeciwnie, ideę lub doświadczenie całkowitości – każda definicja jest chwiejna i niejednorodna – wolno przyjąć, że chodzi o kondycję ambiwalentną, utrwaloną przez historię i historycznie zmienną” [Kwaterko, 2003:25].

metryzacja (fr. *le métissage*; wym. metisaż). Proces krzyżowania się różnorodnych elementów. Rozróżnia się metyzację biologiczną (inaczej – różnorodność biologiczna, fr. *biodiversité*) i kulturową (inaczej – różnorodność kulturowa, fr. *diversité culturelle* lub *marronnage culturel*, *métissage culturel*). Do XVII w. terminu używano w odniesieniu do połączenia dwóch różnorodnych elementów, później do zwierząt różnych gatunków, w okresie kolonialnym do dzieci osób różnych ras, zaś współcześnie do przenikania się kultur (patrz kreolizacja*).

metryzacja kulturowa (fr. *le métissage culturel*). Pojęcie z zakresu kultury, antropologii, etnologii i teorii literatury. Oznacza mieszanie się różnych, odrębnych

kultur i przenikanie się różnorodnych elementów na różnych płaszczyznach życia społecznego. Efekty m.k. widać zarówno w muzyce, malarstwie, rzeźbie, literaturze, jak i w lingwistyce, modzie, stylu życia.

M.k. różni się od metyzacji gatunkowej (genetycznej), gdyż jest procesem świadomym, a nie instynktownym. Może przebiegać dwutorowo: albo jako proces narzucania kultury przez silniejszego (kolonizatora) celem wyniszczenia kultury i obyczajów podbitego narodu, albo jako proces samoczynny i dobrowolny, wynikający z kontaktów osób wywodzących się z różnych narodów. Zachodzi w różnych sferach życia zbiorowego (sztuka, język, życie codzienne).

Niekiedy m.k. jest wynikiem oddziaływania kultury niewolników na kulturę panów, jak w przypadku muzyki w XIX w.: z inspiracji *plantation songs**, *bluesem** i *jazzem** wykształciły się standardy europejskie. Szczególnym przykładem m.k. jest muzyka kubańska* czerpiąca z bogactwa tradycji wszystkich kontynentów i ras. Ojcowie-założyciele* Frankofonii prezentowali zróżnicowane stanowiska wobec m.k. Jedni oceniali ją pozytywnie jako dowód chęci współlistnienia i odkrywania różnorodności. Inni zarzucali, że jest to proces odzierania z tożsamości i indywidualności. Seneghor uważał, że „Idealna cywilizacja, to cywilizacja wymieszana” [w: *FRAGMENTS...*, s. 43-44], natomiast Césaire twierdził, że kultura wymieszana przestaje być kulturą [w: *CULTURE ET CIVILISATION*, s. 201] [Hausser] (patrz kreolizacja*).

międzykulturowość (fr. *interculturalisme, le*). Termin z zakresu socjologii, silnie związany z modelem cywilizacji zachodniej. Określa ideologię, która nie wartościuje kultur istniejących w łonie danego społeczeństwa, lecz polega na dobrowolnym przyjmowaniu zachodnich wzorców, przy wzajemnym poszanowaniu, w ramach demokracji. Celem m. jest kultywowanie i wzbogacanie różnorodności. Jest przeciwieństwem dyskryminacji, gdyż gwarantuje jednostkom wywodzącym się z wielu grup etnicznych możliwość zachowania i rozwijania tradycji (kulturowych, religijnych). M. zakłada tolerancję jako swój niezbywalny element i zezwala na manifestowanie symboli (narodowych, religijnych) w przestrzeni publicznej.

Od wielokulturowości* różni się tym, że m., jako termin obiektywny, wskazuje na występowanie danych kultur w przestrzeni publicznej. Wielokulturowość zaś afirmuje występowanie tych kultur jako wartości społecznej, politycznej, grupowej, wzbogacającej życie kulturowe czy ekonomiczne w danym kraju.

misja cywilizacyjna (fr. *la mission civilisatrice*). Ideologia próbująca racjonalnie uzasadnić kolonizację lub interwencję zbrojną na terytorium innego

HASŁA

państwa potrzebą szerzenia cywilizacji. W kontekście kolonii wyrażała się w chęci narzucenia europejskiego sposobu życia, obyczajów, religii, nauki ludności miejscowej, uznanej za cywilizacyjnie zacofaną. M.c. realizowały mocarstwa kolonialne: Anglia, Hiszpania, Portugalia, Francja, Niemcy, Włochy, Belgia.

W szerszej perspektywie m.c. wywodzi się z okresu średniowiecza, z kultury judeo-chrześcijańskiej opisującej przemiany społeczne w kategorii „rozwoju”. W XVIII w., pod wpływem kontaktów z ludami Nowego Świata i Afryki, pojawiły się hasła rasistowskie, polegające na waloryzowaniu kultury europejskiej i stawianiu jej jako modelowej dla innych narodów. Myśliciel Oświecenia, Condorcet, mówił: „ludy te, by ucywilizować się, czekają jedynie na to, by otrzymać od nas środki ku temu, by w Europejczykach zobaczyć braci, by stać się ich przyjaciółmi i uczniami”; m.c. traktował w kategoriach świętego obowiązku europejskich państw. Na przeł. XVIII i XIX w. ocena Afryki, porównywanej do Europy, była niepochlebna, władze państw wykorzystywały ją do celów propagandowych, by umotywić zbrojne podboje i przymusową asymilację. Krążyły wówczas opinie, że „Afryka nie miała ani przeszłości, ani cywilizacji; przez trzydzieści tysięcy lat nie stworzyła żadnego systemu myśli, nic nie odczuwała, nic nie napisała, nic nie namalowała ani nie wyrzeźbiła, nie śpiewała ani nie tańczyła. Była jak wielki niebyt w głębi czeluści, z którego dochodziły jedynie płacz i żądanie” [Memmi, w: *PORTRAIT D'UN COLONISÉ*, s. 189].

W XIX w. polityk Jules Ferry głosił hasła zrównania w prawach i nadania obywatelstwa tym przedstawicielom skolonizowanych narodów, którzy przyjmą francuską kulturę. „Przyjęcie francuskiej kultury” rozumiano jako przyjęcie języka francuskiego, religii chrześcijańskiej i europejskiego stylu życia, obyczajów, ubioru. Tego typu politykę określano też jako asymilację*.

Po I wojnie światowej koncepcję asymilowania zaczęto zastępować przez „współistnienie” (fr. *association*). Wskazywano, że w koloniach kultura francuska może współistnieć z kulturą lokalną, mogą się one metyzować* i doprowadzić w przyszłości do dobrowolnego przystąpienia narodów do Unii francuskiej*.

murzyńskość lub **murzynność** (fr. *la négritude*). Neologizm użyty ok. 1930 przez Aimé Césaire'a, w pierwszym (i jedynym) numerze czasopisma wydawanego przez czarnoskórych studentów, „L'Étudiant noir”. Termin rozwinięty przez Leopolda Sédara Senghora i Léona-Gontrana Damasa, stypendystów z kolonii, studiujących we Francji, potem także przez Guy Tiroliena, Birago Diopa i René Desprestre'a. Początkowo posługiwali się nim w kontekście literackim (poezja), potem społecznym, zwłaszcza w ramach antykolonializmu. Koncepcja m. rozwijała się do końca lat 50. XX w. Komentatorzy, wśród nich Alioune Diop, dzielą m. na dwa nurty: pierwszy skupia się na krytyce rasizmu i niesprawiedliwości

społecznej wynikającej z kolonializmu; drugi poddaje krytyce kolonializm oraz postkolonialną politykę dawnych potęg europejskich.

Wpływ na kształtowanie się idei m. wywarły: amerykański ruch Renesans Harlemu* (am. *Negro-Renaissance*, fr. *la Renaissance Noire*), prasa wydawana przez założycieli ruchu i ich sympatyków, wydarzenia kulturowe (m.in. przyznanie nagrody Goncourtów *BATOUALI**; upowszechnianie się jazzu*). Zjawiska te, sprzed 1930, określa się niekiedy terminem przedmurzyńskości (fr. *pré-négritude*) [Hausser, 1982].

Ideologia m., wypracowana w latach 1930-35, przez Césaire'a, Senghora i Damaśa, określa fakt lub sposób bycia Murzynem. „Murzynność – według najelementarniejszej wykładni Césaire'a – to zwyczajne uznanie faktu, że jest się Czarnym, zaakceptowanie tego faktu, zaakceptowanie naszego losu, naszej historii i naszej kultury” [Stolarek, 1974:27]. Senghor określił ją jako hasło i klucz do zrozumienia mentalności i twórczości dawnych niewolników i skolonizowanych potomków ludzi wywiezionych z Afryki na plantacje Nowego Świata. Zaproponował rozróżnienie między *négritude* (sposób życia ludzi czarnoskórych) a *nigritie* (zbiór wartości świata murzyńskiego), to drugie jednak nie upowszechniło się. W latach 40. XX w. m. zdobyła popularność wśród czołowych pisarzy Zachodu. Według Diopa m. to „duch czarnoskórych i jednocześnie chęć podniesienia ich godności (...) Zrodzona w nas z poczucia frustracji, ale też z radości tworzenia i chęci zdobycia uznania według rzeczywistej wartości, murzyńskość jest skromną i upartą ambicją rehabilitacji ofiar oraz pokazania światu tego, czemu on wcześniej zaprzeczał, a mianowicie godności rasy czarnej” [Diop, *LE SENS DE CE CONGRÈS*, s. 41-42].

Według Jeana-Paula Sartre'a, m. to „zbiorowe doświadczenie narzucone przez Historię i narzucające się jej”, to także Heideggerowskie „bycie-w-świecie Murzy-na” [Sartre, 1948]; dla René Despestre'a, haitańskiego pisarza i myśliciela związanego z ruchem marksistowskim, m. to „odpowiednik dawniej używanego pojęcia maronażu (...) niosący świadomość naszych odrębności w historii wynikających z niewolnictwa, z kolonizacji, z rasizmu i ze społeczno-ekonomicznych skutków polityki” [*LES MÉTAMORPHOSES*, s. 29, w: Hausser, s. 49].

Pisarze związani z m. określają swą tożsamość w perspektywie duchowych, rasowych, kulturowych i historycznych więzów z Czarną Afryką. Sprzeciwiali się dominacji Francji jako mocarstwa kolonialnego i jej ingerencji w kluczowe sfery życia, jak polityka, kultura, styl bycia. Uważali, że o ich sile stanowi wiara we wspólne „czarne dziedzictwo” członków afrykańskiej diaspory*, którego odkrywanie daje potomkom niewolników poczucie własnej wartości, przywraca godność osobistą i stawia ich na równi z przedstawicielami innych kultur; pozwala spojrzeć w innej perspektywie na cierpienie i opresję, jakich doświadczali od

kolonizatorów prowadzących politykę przemocy i asymilacji*. M. to także sprzeciw wobec stereotypowego obrazu Murzyna narzuconego przez Białych i próba przewartościowania negatywnego wizerunku.

Ideologizacja m. jako „czarnego esencjalizmu” i „autentyzmu” miała licznych przeciwników, zwłaszcza wśród intelektualistów z Antyli. Są oni znacznie bardziej bojowo nastawieni niż Afrykańczycy do kwestii walki o godność dawnych niewolników (Stanislas Adotevi, *NEGRIUDE ET NEGROLOGUES*, 1972; Honorat Aguessy, *LA PHASE DE LA NÉGRITUDE*, 1971; Jacques Stephen Alexis, *DU RÉALISME MERVEILLEUX DES HAÏTIENS*, 1956; Maryse Condé, *POURQUOI LA NÉGRITUDE?*, 1973; René Despestre, *BONJOUR ET ADIEU À LA NÉGRITUDE*, 1980; René Ménil, *UNE DOCTRINE RÉACTIONNAIRE: LA NÉGRITUDE*, 1963; Wole Soyinka, *MYTH, LITERATURE AND THE AFRICAN WORLD*, 1976). Zarzucali koncepcji m., że nie bierze pod uwagę uniwersalnej rzeczywistości historycznej, geograficznej, ekonomicznej Czarnoskórych; że myli pojęcia rasy i kultury oraz narodowości i kultury. „W porównaniu z haitańskim negryzmem i tubylczością ‘m.’ na francuskich Małych Antylach i w Gujanie nosiła w sobie niewątpliwie silniejszy ładunek prowokacji. Zapewne dlatego, że w swych zasadniczych kształtach została określona we Francji, przez Czarnych poszukujących siebie i swego miejsca w świecie Białych, stykających się tam zarówno z mieszczańskimi gustami i tradycyjnymi rasowymi przesądami, jak i z antyimperialistycznymi ideami (o zabarwieniu mniej lub bardziej marksistowskim) czy z rewolucyjnymi hasłami surrealistów. Dla Antylczyków ‘m.’ była też prowokacją w stosunku do ich własnej świadomości, a raczej podświadomości zbiorowej: mówiła nie tylko o suwerenności ekonomiczno-politycznej, ale o psychicznej dekolonizacji, która nabierała wymiaru sakralnego przez identyfikację z Afryką” [Kwaterko, 2003:114].

Na przełomie lat 60. i 70. XX w. m. została wyparta przez pojęcia antylskości*, frankofonii*, kreolskości*, uznawanych za pojemniejsze znaczeniowo i kulturowo.

muzyka kubańska (fr. *la musique cubaine*). Muzyka kubańska jest wyjątkowym przykładem metyzacji kulturowej*, gdyż łączy w sobie lokalne tradycje muzyczne (indiańskie i amerykańskie w ogóle) z europejskimi, afrykańskimi, azjatyckimi. Bogactwo dźwięków i rytmów zawdzięcza wykorzystaniu instrumentów pochodzących z różnych części świata, które niekiedy przerabiano i modyfikowano. Z Europy są instrumenty strunowe, perkusyjne, klawiszowe; z Afryki są m.in. bębny, agbe, chekere, palos, makuta, yuka, nkembii; z Azji są trąbki chińskie i rogi; z instrumentów lokalnych, wymyślonych przez Indian, używa się m.in. marakasy, mayohuacán, trąbki i gwizdki, a także konchy.

Wśród twórców m.k. wymienia się np. Campaio Segundo, Afro Cuban All Stars, Buena Vista Social Club [patrz film Wima Wendersa pod tym samym tytułem; a także film animowany *CHICO&RITA*].

M.k. uważana jest za najlepszy przykład maronażu*.

nadświadomość językowa (fr. *la surconscience linguistique*). Termin z zakresu teorii literatury, wprowadzony przez Lise Gauvin pod koniec lat 90. XX w. Związany ze zjawiskiem literatur młodych, np. frankofońskich, których autorzy znajdują się na językowym rozdrożu (fr. *la croisée des langues*). Kluczowe znaczenie mają dla nich kwestie dotyczące przedstawień językowych: stawiają pytania o naturę języka i granice wyrażalności doświadczeń i przeżyć.

N.j. jest refleksją nad językiem, nad sposobem artykułowania związków zachodzących między nim a literaturą w różnych kontekstach. Pisanie staje się „aktem językowym”, filozoficzną refleksją. Autor skazany jest na myślenie o języku, co prowadzi do stworzenia metadyskursu. Często przybiera on formę świadectwa, obserwacji i twierdzeń na temat samego języka. Przykładem wypowiedzi literackiej o samym języku są twierdzenia takie jak: „Język francuski nie jest językiem francuskim: jest on mniej lub bardziej wszystkimi językami wewnętrznymi i zewnętrznymi, które go rozsadzają” (Deleuze, Guattari, *KAFKA*, 1975:33). „Pisarze francuscy opowiadają, dialogują, wspominają i wyrażają się w środowisku, które jest im bliskie, we francuskim pozbawionym akcentu (może za wyjątkiem regionalizmów). Pisarz francuski pisze francuskim. My zaś piszemy *po* francusku” (Henri Lopès, *L'ÉCRITURE ENTRE LES LANGUES*, 1991).

Lise Gauvin zwraca uwagę, że każdy pisarz musi znaleźć swój własny język. Parafrazując Sartre'a, pisarz jest zawsze obcy w stosunku do języka, w jakim się wyraża, nawet jeśli jest to jego język ojczysty.

N.j. prowadzi pisarza ku relatywizmowi, ku anormatywności. Język jest bowiem narzędziem pracy nieustannie zmieniającym się, nieustannie zdobywanym. Pisarz skazany jest na to, by negocjować swój stosunek wobec języka francuskiego. Wybiera między kanonem pisarskim metropolii* a swoją codziennością pozametropolitalną. Musi decydować, jak włączyć do kodu dzieła różne kulturowe systemy przedstawień.

neokolonializm (fr. *le néo-colonialisme*). Termin wprowadzony przez lewicowych i markszystowskich działaczy w latach 60. XX w., używany w antyzachodniej retoryce komunistycznej. Jak wskazuje Brian Crozier, hasło n. służyło w Związku Radzieckim, w okresie zimnej wojny, do utrzymania spójności doktryny

leninowskiej, według której imperialistyczne państwa Zachodu wzbogacały się kosztem swoich kolonii. Po 1989, wykorzystywany przez ruchy tzw. zielonych, szeroko krytykowany przez obrońców praw człowieka i antyglobalistów.

N. określa strategię metropolii* wobec jej dawnych kolonii* po uzyskaniu przez nie niepodległości; polega na stosowaniu praktyk politycznych i ekonomicznych prowadzących do uzależnienia ustroju i gospodarki byłej kolonii. Państwa rozwinięte zakładają bowiem, że ich dawne posiadłości nie potrafią rozwinąć swych gospodarek ani samodzielnie rządzić własnymi zasobami; dlatego dążą do sprawowania kontroli pośredniej (bez użycia środków przemocy bezpośredniej, jak wojsko czy administracja), także w wymiarze kulturowym. Na przykład po uzyskaniu niepodległości przez Kongo Belgijskie (1960) Belgia nie wycofała się z terytorium i poprzez założone stowarzyszenie (*Société Générale de Belgique*) sprawuje nadzór nad 70% spraw gospodarczych.

Skutecznym narzędziem wywierania wpływów na dawną kolonię są instytucje (*Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Bank Światowy*) udzielające kredytów na rozwój biednych regionów. Przydzielanie pożyczek uwarunkowane bywa koniecznością spełnienia konkretnych wskazówek (np. danie gwarancji lub przywilejów firmom z byłych metropolii). Przykładem postawy n. może być tzw. Konsensus Waszyngtoński, dokument z końca lat 80. XX w., przedstawiony przez J. Williamsona, określający zasady przyznawania pomocy finansowej państwom trzeciego świata.

N. jest krytykowany przez czołowych intelektualistów z dawnych kolonii i Francji, głównie w pismach teoretycznych: Mongo Beti, *MAIN BASSE SUR LE CAMEROUN. AUTOPSIE D'UNE DÉCOLONISATION*, 1972 (francuskie MSW próbowało zakazać publikacji tej książki); François-Xavier Verschave, *LA FRANÇAIFRIQUE, LE PLUS LONG SCANDALE DE LA RÉPUBLIQUE*, 1998; Kwame Nkrumah, *LE NÉO-COLONIALISME – DERNIER STADE DE L'IMPÉRIALISME*, 2009.

niepewność językowa (fr. *insécurité linguistique, la*). Termin z zakresu psychologii, socjologii, językoznawstwa, wprowadzony przez amerykańskiego lingwistę Williama Labova w 1966, badającego gwary mieszkańców Nowego Jorku. We Francji, teorię n.j. rozwijali m.in. Pierre Bourdieu (1982); Michel Francard, *L'INSÉCURITÉ LINGUISTIQUE DANS LES COMMUNAUTÉS FRANCOPHONES PÉRIPHÉRIQUES* (1994); Claudine Bavoux, *FRANÇAIS RÉGIONAUX ET INSÉCURITÉ LINGUISTIQUE* (1996); Louis-Jean Calvet i Marie-Louise Moreau, *UNE OU DES NORMES? INSÉCURITÉ LINGUISTIQUE ET NORMES ENDOGÈNES EN AFRIQUE FRANCOPHONE* (1998).

N.j. uwarunkowana jest: 1) deprecjacją norm językowych własnej wspólnoty; 2) troską o poprawność językową, którą trudno jest osiągnąć; 3) poczuciem niedowartościowania i dążeniem do poprawy pozycji w hierarchii społecznej. Oznacza poczucie dyskomfortu, a nawet wyalienowania, wynikające z wartościowania języków lub gwar. Odnosi się do sytuacji, w której rozmówca, znający normy językowe i standardy wypowiedzi, sam je łamie. Do kaleczenia języka uznawanego za modelowy dochodzi świadomie, lecz wbrew woli rozmówcy, np. cudzoziemcy mówiący „z akcentem”, łamiący zasady gramatyki i samodzielnie poprawiający je; osoby z prowincji mówiące w gwarze regionalnej.

„N.j. stanowi przejaw dążenia do legitymizacji języka przez grupę społeczną uznającą się za zdominowaną. Grupa ta ma wyostrome poczucie zarówno form językowych będących podstawą jej marginalizowania, jak również form standardowych, stanowiących model i cel” [cf. Michel Francard, w: Marie-Louise Moreau, 1997:171].

Jean-Marie Klinkenberg wymienia szereg reakcji psychologicznych i społecznych wynikających z n.j. Najjaskrawszą z nich jest chorobliwe milczenie (fr. *le mutisme*). Nie dotyczy ona wprawdzie samych pisarzy, którzy pracują na słowie i języku, niemniej stanowi temat wiodący wielu utworów literackich. Mutyzm wiąże się bowiem ze zjawiskami wywłaszczenia językowego (fr. *la dépossession de la langue*), deficytu tożsamości (fr. *le déficit identitaire*), wyalienowania (zwłaszcza językowego, fr. *aliénation linguistique, la*), niemocy i niezdolności do funkcjonowania w zbiorowości, szczególnie w grupie przyjmującej, uważanej za dominującą kulturowo, ekonomicznie i politycznie. Inną reakcją jest autodeprecjacja, czyli uznanie się za gorszego zarówno w wymiarze indywidualnym jak i grupowym. Poczucie zdegradowanej roli społecznej jest, zdaniem Klinkenberga, fundamentalnym elementem całej literatury frankofońskiej, która traktuje siebie samą jako peryferyjną w stosunku do wielkiej twórczości metropolii*. Badacz podaje jako przykład twórczość Szwajcara Gonzague de Reynolda piszącego we „francuskim granicznym” czy Belga Octave’a Mause.

Kolejną reakcją na n.j. jest puryzm określanym jako hiperpoprawność (fr. *hypercorrection, la*), polegający na rygorystycznym przestrzeganiu norm gramatycznych i używaniu wyłącznie języka literackiego, nawet w sytuacjach, gdy brzmi on sztucznie. Reakcją przeciwną do hiperpoprawności jest kompensacja (fr. *la compensation*), czyli świadome kultywowanie niezręczności językowych (fr. *le gauchisme langagier*) polegające na celowym łamaniu norm, używaniu kalki językowej czy wprowadzaniu neologizmów. Dla niektórych pisarzy frankofońskich kompensacja staje się synonimem wolności wypowiedzi, swobody twórczej i równości. W ten sposób sprzeciwiają się degradowaniu ich do kategorii pisarzy

drugoplanowych (gorszych) tylko dlatego, że inaczej mówią (cf. powieść Alaina Mabanckou *KIELONEK*).

Louis Jean Calvet zwraca uwagę na zjawisko bezpieczeństwa językowego (fr. *la sécurité linguistique*), które istnieje wówczas, gdy rozmówcy posługują się językiem całkowicie nieświadomie, tj. nie stykają się z innymi wariantami językowymi i nie zastanawiają nad wyborem rejestru wypowiedzi, gdy ich język stanowi dla nich jedyną normę. Na tle bezpieczeństwa językowego n.j. definiuje się jako poczucie wśród rozmówców, że ich sposób mówienia jest daleki od modelu językowego uznawanego za prestiżowy, którego nie mogą szybko osiągnąć [Calvet, s. 50].

Na gruncie beletrystyki n.j. cechuje pisarzy z Quebecu, posługujących się *jou-ale*m, *chiac*; z Antyli i Maskarenów, posługujących się kreolskim; a także tzw. pisarzy nomadycznych.

ohabolana. Pojęcie z zakresu literatury malgaskiej. Krótkie, lapidarne wypowiedzi przyrównywane do europejskich przysłów i powiedzeń, często posługujące się metaforą, wyrażające odwieczne prawdy, np. „*Aza manao fitia mifono avona* – Nie dodawajcie dumy do miłości”. Funkcjonują w codziennym języku mieszkańców Madagaskaru. Często wchodzi do utworów wierszowych *hainteny**.

ojcowie-założyciele Frankofonii (fr. *pères fondateurs de la Francophonie*). Czterech działaczy pochodzących z dawnych kolonii francuskich, pomysłodawców utworzenia po 1960 wspólnoty państw, w których mówi się po francusku. Do tego grona zaliczany jest również pionier Frankofonii, autor samego słowa, Onésime Reclus.

BOURGUIBA, Habib, ur. 3 VIII 1903, (Monastir, dzisiejsza Tunezja), zm. 6 IV 2000 (tamże). Tunezyjski polityk i reformator, inicjator przemian społecznych i zmian w prawie dotyczących kobiet; jeden z czołowych postulatorów utworzenia międzynarodowej organizacji opartej na języku i kulturze francuskiej; potem aktywny działacz Frankofonii.

Na początku lat 20. XX w. studiował prawo i nauki polityczne na uniwersytecie w Paryżu, po uzyskaniu dyplomu podjął pracę w stolicy Francji jako adwokat. W 1927 wrócił do Tunezji i rozpoczął współpracę z kilkoma niezależnymi dziennikami. W 1932 założył gazetę „*L'Action tunisienne*”, z którą był potem przez lata związany. Zaangażował się w politykę wstępując do partii Destour. W 1934 założył własne ugrupowanie, Neo-Destour. W latach 30. XX w. władze francuskie (zajmujące wówczas Tunezję) zaostriżyły politykę wobec lewicowych działaczy, ograniczając

im swobodę wypowiedzi. Bourguibę oraz innych przesiedlono na południe kraju, skazano na areszt domowy, potem kilkakrotnie wtrącano do więzienia.

Po II wojnie światowej skoncentrował działalność polityczną na doprowadzeniu kraju do niepodległości. W tym celu rozpoczął szeroki dialog z państwami arabskimi, Organizacją Narodów Zjednoczonych i Francją. W 1954 został oficjalnym negocjatorem sprawy niepodległości, odpowiedzialnym za rozmowy z francuskim rządem, na czele którego stał wówczas Pierre Mendès-France. W rezultacie Tunezja uzyskała niezależność wewnętrzną w 1955, zaś całkowitą suwerenność w 1956. Bourguiba objął stanowisko premiera pierwszego rządu niepodległego kraju. W 1957, po obaleniu monarchii, wybrano go prezydentem Republiki.

Zainicjował głębokie reformy, których celem było stworzenie nowoczesnego społeczeństwa. Wśród najważniejszych osiągnięć wymienia się rozwinięcie szkolnictwa, laicyzację życia publicznego, liberalizację statusu kobiet, równouprawnienie między kobietami i mężczyznami, zakaz poligamii, wprowadzenie rozwodów i prawa do aborcji.

Bourguiba angażował się w sprawę Frankofonii. Uznawano go za jednego z głównych, obok Leopolda Sédara Senghora, orędowników idei budowania wielokulturowej i wielonarodowościowej wspólnoty, opartej na języku francuskim. W jego opinii stworzenie więzów między niepodległymi narodami – dawnymi koloniami – jest środkiem prowadzącym do modernizacji społeczeństw, pomagającym promować świadomość narodową i otwartość na innych.

W latach 80. stan jego zdrowia pogarszał się; w 1987 minister Ben Ali odsunął go od władzy pod pretekstem wieku i choroby. Habib Bourguiba zmarł w Monastirze, gdzie został pochowany.

DIORI, Hamani, ur. 6 VI 1916 (Sadouré, dzisiejszy Niger), zm. 23 IV 1989 (Rabat, Maroko). Polityk, symbol emancypacji narodów Afryki subsaharyjskiej; orędownik utworzenia wspólnoty frankofońskiej w dawnych koloniach.

Pochodził z plemienia Dżerma zamieszkującego głównie obszar dzisiejszego Nigru. Kształcił się w Dakarze (dzisiejszy Senegal), pracę rozpoczął jako nauczyciel. Po II wojnie światowej zaangażował się w życie polityczne, zakładając nigerską partię postępu (*PPN, Parti progressiste nigérien*). W 1946 wybrano go deputowanym Nigru do francuskiego Zgromadzenia Narodowego. Wraz z Houphouët-Boigny był jednym z założycieli Afrykańskiego Zgromadzenia Demokratycznego (RDA). Po uzyskaniu przez Niger autonomii (1958) wybrano go premierem. 9 XI 1960 objął urząd prezydenta niepodległej Republiki Nigru. Dzięki dobrej koniunkturze ekonomicznej i eksploatacji bogatych złóż uranu początki jego rządów były pomyślne i zapewniały szybki rozwój kraju.

Diori angażował się równocześnie w działania na rzecz promowania idei Frankofonii. Uczestniczył w obradach, które doprowadziły do powołania Rady Porozumienia

(1959) oraz OCAM* (*Organisation Commune Africaine et Malgache* / Wspólnej organizacji afrykańskiej i malgaskiej, 1966). Otrzymał mandat wysłannika na Konferencję szefów państwa OCAM, z misją nakłaniania przedstawicieli innych krajów frankofońskich do podjęcia współpracy kulturalnej i ekonomicznej. Jego działania przyczyniły się znacząco do powołania w 1970 ACCT* (*Agence de Coopération technique et culturelle* / Agencja współpracy technicznej i kulturalnej). Dzięki jego zabiegom dyplomatycznym Niamey wybrano na miejsce odbywania dwóch pierwszych międzyrządowych kongresów krajów frankofońskich (1969 i 1970).

Kres dobrobytowi i dynamicznemu rozwojowi Nigru pod rządami D. położyła ogromna susza, jaka nawiedziła Sahel (Afryka Środkowo-Wschodnia) pod koniec lat 60. i trwała do lat 80. XX w. Wywołana nią potężna klęska głodu doprowadziła do zapaści ekonomicznej i głębokiego kryzysu społecznego. W 1974 doszło do zamachu stanu; pułkownik Seyni Kountché, stojący na czele junty, obalił prezydenta Dioriego, a następnie wtrącił do więzienia na sześć lat. Po wyjściu Diori nie odzyskał pełni swobód, został skazany na areszt domowy. Żonę jego otruto. Represje polityczne zakończył w 1987 Ali Saïbou, obejmując władzę na najwyższym stanowisku. Diori wyemigrował do Maroka, gdzie zmarł 23 IV 1989.

HELOU, Charles, ur. 25 IX 1913 (Bejrut, dzisiejszy Liban); zm. 7 I 2001 (tamże). Polityk libański, prezydent Republiki w latach 1964-70, uznany powszechnie za „głos frankofoński w krajach arabskich”.

Urodził się w rodzinie maronickiej¹. Ukończył prawo i rozpoczął pracę w zawodzie, potem został dziennikarzem i publicystą. Do najbardziej znanych jego prac należą: *LA VÉRITÉ AU BOUT DU FUSIL*; *LIBAN REMORDS DU MONDE*, *DISCOURS SUR L'UNIVERSALITÉ DE LA FRANCOPHONIE*.

Kariere polityczną rozpoczął od objęcia stanowiska ambasadora Libanu w Watykanie (1947). Po powrocie do kraju objął tekę ministra zdrowia, a następnie ministra edukacji. W latach 1964-70 piastował najwyższy urząd w państwie. Do największych osiągnięć międzynarodowych należy doprowadzenie do podpisania porozumień z Kairu (3 XI 1969) między Jaserem Arafatem i generałem Boustanim, dotyczących obecności palestyńskich wojsk na terenach Libanu.

Zaangażowany w sprawy Frankofonii został jednomyślnie wybrany, w 1972, na stanowisko przewodniczącego Międzynarodowego stowarzyszenia parlamentarzystów języka francuskiego (APLF, *Association des parlementaires de la langue française**); mandat odnawiano mu kilkakrotnie. Objął następnie funkcję przewodniczącego ACCT*, a później Wysokiej Rady Frankofonii (*Haut Conseil de la Francophonie*). Ogłosił pierwszy konkurs na temat uniwersalizmu pojęcia

¹ Inaczej Wschodni katolicy. Członkowie Kościoła maronickiego, jednego z Katolickich Kościołów Wschodnich. Założyli go uczniowie pustelnika Marona z Syrii, żyjącego w V w. Maronici, wypędzeni z Syrii w IX w., osiedlili się w Libanie. W 2011 Kościół maronicki liczył ok. 3 mln wiernych.

Frankofonii. Jego nazwiskiem nazwano jedno z najbardziej prestiżowych wyróżnień przyznawanych w dziedzinie Frankofonii (*Prix international Charles Helou de la Francophonie*).

Był człowiekiem wrażliwym na cierpienie i nędzę innych. Stworzył w Libanie sieć tzw. Restauracji serca (*Restos du coeur*), rozdających darmowe posiłki najuboższemu oraz dzieciom w potrzebie.

RECLUS, Onésime, ur. 7 III 1837 (Orthez, Francja), zm. 30 VI 1916 (Sainte-Foy-La-Grande, Francja).

Twórca przymiotnika „frankofoński”. Wywodził się z protestanckiej rodziny z regionu Béarn. Jego ojciec był pastorem, brat Elisée Reclus geografem o anarchistycznych poglądach (Henryk Sienkiewicz cytuje jego opracowania dot. Afryki w *PUSTYNI I W PUSZCZY*), drugi brat, Elie Reclus, dziennikarzem. Syn, Maurice Reclus, został historykiem. Onésime Reclus nie jest ojcem-założycielem Frankofonii w wymiarze instytucjonalnym; jednak, jako inicjator idei wspólnoty opartej na języku francuskim i twórca neologizmu „frankofoński”, uważany jest za prekursora ruchu.

Interesował się geografią Francji, historią, polityką i językoznawstwem. Wrażliwy na piękno swego kraju, który określał mianem „najpiękniejszego królestwa pod słońcem” (tytuł jego książki wydanej w 1899), widział jego wielką przyszłość w podboju kolonialnym, szczególnie Afryki. Z dzieł (*LE PARTAGE DU MONDE; UN GRAND DESTIN COMMENCE; FRANCE, ALGÉRIE ET COLONIES* czy *LÂCHONS L’ASIE, PRENONS L’AFRIQUE: OÙ RENAÎTRE? ET COMMENT DURER?*) wyraźnie przebija aprobata dla mocarstwowości francuskiej. Jego teoria kolonizacji nie opierała się jednak na hasłach rasistowskich ani ekonomicznych; motywował ją argumentami demograficznymi, geograficznymi i językowymi. Uważał, że dwa czynniki kształtują obywatela: środowisko, w którym żyje i język. Pisał: „język czyni naród” (*la langue fait le peuple / lingua gentem facit*) [*UN GRAND DESTIN COMMENCE*, 1917]. Przypisuje mu się utworzenie słowa „frankofoński”, którego użył po raz pierwszy w 1880, w przemysłeniach dotyczących kolonizacji i roli, jaką odegra w niej język (*FRANCE, ALGÉRIE ET COLONIES*, 1886). Określał neologizmem „tych wszystkich, którzy są lub którzy wydają się przeznaczeni do tego, by być lub stać się uczestnikami naszego języka”, marzył, by francuski stał się językiem światowym: „Cesarstwo Afryki, Madagaskaru, Indochin wydaje się gwarantować nam długowieczność, czyli – mówiąc z perspektywy ludzkiej – długą kontynuację naszego języka. Przestanie on być językiem pozornie uniwersalnym (...) stając się słowem setek milionów ludzi wszelkiego pochodzenia, synów Jafeta, Sema, Chama, Goga czy Magoga, albo innych jeszcze nieznanym nam przodków. Poza wyspami Hova czy półwyspem Anamitów, będzie rozbrzmiewał na obydwu brzegach Morza Śródziemnego oraz na obydwu wybrzeżach Atlantyku” (Reclus, *LE PLUS BEAU ROYAUME SOUS LE CIEL*, Hachette, 1899, s. 842).

SENGHOR, Leopold Sédar, ur. 9 X 1906 (Joal, dzisiejszy Senegal), zm. 20 XII 2001 (Verson, Francja).

Prezydent-poeta, określany mianem herolda murzyńskości* (*négritude*) i frankofonii*; pierwszy czarnoskóry absolwent uniwersytetu paryskiego – Sorbony (1935) oraz pierwszy Afrykańczyk w Akademii francuskiej (2 VI 1983).

Urodził się w czasach, gdy Senegal był kolonią francuską, wchodzącą w skład FAZ*. Wyjechał do Paryża, gdzie uczył się w prestiżowym liceum Louis-le-Grand, potem studiował na Sorbonie. Podczas pobytu we Francji zaprzyjaźnił się z Aimé Césairem, martynikańskim poetą, oraz z Georgem Pompidou, przyszłym prezydentem Republiki Francji.

Po powrocie do Senegalu angażował się w życie polityczne. Po II wojnie światowej został deputowanym w Zgromadzeniu Narodowym (francuski parlament), później sekretarzem stanu (1955-56) i doradcą ministra (1959). Wynegocjował niepodległość dla kraju, za co Senegalczycy wybrali go prezydentem. Najwyższy urząd objął 5 IX 1960 i piastował go do 1980, kiedy to dobrowolnie zrezygnował z władzy (w Afryce to ewenement).

Równoległe do działalności politycznej rozwijał talent pisarski i angażował się na rzecz Frankofonii. W 1945 wydał pierwszy tom wierszy (*CHANTS D'OMBRE*); kolejne dzieła to *HOSTIES NOIRES* (1948), *ANTHOLOGIE DE LA NOUVELLE POÉSIE NÈGRE ET MALGACHE DE LANGUE FRANÇAISE* (z przedmową Jeana-Paula Sartre'a *ORPHÉE NOIR*, 1948), *ETHIOPIQUES* (1956), *ELÉGIES MAJEURES* (1979); esej *CE QUE JE CROIS: NÉGRITUDE, FRANCITÉ ET CIVILISATION DE L'UNIVERSEL* (1988). 2 VI 1983, jako pierwszy czarnoskóry pisarz, został mianowany członkiem Akademii francuskiej. Wraz z Diorim, Bourguibą i Sihanoukiem, od połowy lat 50., promował wśród szefów państw ideę powołania „wspólnoty organicznej”, czyli zinstytucjonalizowanego, wielonarodowego ciała skupionego na wspólnej wartości, jaką jest język francuski, która stałaby się czynnym aktorem sceny międzynarodowej. Za wzór wspólnoty stawiał brytyjski Commonwealth. Twierdził, że siła francuskojęzycznych narodów afrykańskich tkwi w ich zjednoczeniu wokół jednych wartości oraz w nawiązaniu przyjaznych stosunków z Francją. Wypracowany projekt „wspólnoty frankofońskiej” przedstawił w 1966 na forum konferencji OCAM* w Antananarywie (Madagaskar).

Jego starania na rzecz Frankofonii i legitymacji diaspory afrykańskiej zyskały mu uznanie wspólnoty międzynarodowej. Otrzymał wiele tytułów, wyróżnień, nagród, medali. Jego nazwiskiem nazwano Uniwersytet w Aleksandrii, jeden z najważniejszych organów Frankofonii.

SIHANOUK, Norodom, ur. 31 X 1922 (Phnom Penh, dzisiejsza Kambodża), zm. 15 X 2012 (Pekin, Chiny). Król Kambodży, polityk i działacz społeczny, jedna z najważniejszych postaci tworzących zręby Frankofonii.

Królewicz pobierał nauki początkowo we francuskojęzycznych szkołach w Wietnamie. Królem Kambodży został w wieku dziewiętnastu lat (1941). Po wyborze udał się do Paryża na studia. W latach 1952-53 prowadził z Francją rozmowy na temat przyszłości Kambodży i uzyskał dla królestwa całkowitą niepodległość (proklamowana 9 XI 1953). W 1955 abdykował na rzecz ojca, sam zaś objął urząd premiera, by móc przeprowadzić gruntowne reformy. Dwa główne cele jego polityki to rozwój i konsolidacja społeczeństwa. W tym samym roku uczestniczył w afro-azjatyckiej konferencji w Bandungu (Indonezja), gdzie ogłosił neutralność Kambodży. Był jednym z założycieli Ruchu Państw Niezaangażowanych (NAM, *Non-Aligned Movement / Mouvement des Non-Alignés*).

W 1960, po śmierci ojca, ponownie objął najwyższy urząd w państwie. W 1970 obalono go w wyniku zamachu stanu. Ze względu na przekonania komunistyczne wyemigrował do Chin, stając na czele khmerskiego ruchu oporu. Szukał porozumienia z Czerwonymi Khmerami. Po licznych perypetiach odzyskał władzę (1993) i przedstawił projekt nowej konstytucji. Po jej przyjęciu wybrano go dożywotnio królem i szefem kraju. 14 X 2004 abdykował jednak na rzecz swego syna, sam zaś aktywnie działał w Wysokiej Radzie Frankofonii (*Haut Conseil de la Francophonie*), odnosząc wybitne zasługi. Jako jeden z pierwszych szefów państw upowszechnił ideę na łamach czasopisma „Esprit”, w artykule pt. *LE FRANÇAIS DANS LE MONDE*, uznanym za jeden z fundamentalnych tekstów. W tym samym roku wezwał, wraz z innymi czołowymi postaciami świata kultury, nauki i polityki, do stworzenia ruchu tzw. *parlants français* (mówiących po francusku). W latach 60. i 70. zabiegał o to, by zinstytucjonalizować frankofonię oraz by ruch ideowo-kulturowy przekształcić we wspólnotę krajów skupionych wokół języka francuskiego. Kluczową rolę odgrywaliby w niej szefowie państw, a organizacja stałaby się jedną z najbardziej liczących się na świecie. W wysiłkach na rzecz powołania takiej wspólnoty wspierali go m.in. Diiori, Bourguiba i Senghor.

oratura (fr. *orature, la*). Pojęcie polisemiczne, oznacza: 1) obszar działalności kulturowej człowieka różny od literatury pisanej, określający przekazywaną wyłącznie ustnie tradycję rządzącą się prawami przekazu werbalnego (formy bardzo krótkie, np. okrzyki bojowe, nawoływania myśliwych, lub dłuższe, zrytmizowane; gawęda; interakcja ze słuchaczami); 2) zapis opowiadań przekazywanych ustnie z zachowaniem specyfiki opowiadania. Najczęściej spisywali je kolonizatorzy w swym języku, jako że języki plemienne nie posiadały zapisu.

Pojęcie o. odnosi się głównie do kultury Afryki i obejmuje takie gałęzie twórczości, jak proza narracyjna służąca przekazaniu wiedzy – bajki, mity, legendy, świadectwa historyczne, opowieści inicjacyjne; pieśni pochwalne, wojenne, okolicznościowe, liryczne; przysłowia i sentencje; zagadki.

Patrz: czuwanie.

palabra (fr. *la palabre*, hiszp. *palabra* – wypowiedź lub słowo). Termin z zakresu kulturoznawstwa; odnosi się do obszaru Afryki i Antyli. Oznacza zwyczaj spotykania się celem omówienia różnych spraw danej społeczności. Jest to rodzaj instytucji społecznej/plemiennej, pełniące funkcję rady, sądu (rozstrzygnięcie sporów, łagodzenie konfliktów), administracji (decyzje odnośnie bieżących problemów wsi/plemienia/grupy), gremium towarzysko-społecznego. Mogą w niej uczestniczyć wszyscy członkowie plemienia, wsi, grupy lub ich część. P. odbywają się w specjalnie wyznaczonych do tego miejscach: pod baobabem, zwanym drzewem palabr, we wspólnej chacie lub w specjalnych budowlach (np. *toguna* w kraju Dogonów). Motyw p. często występuje w literaturze afrykańskiej, zwłaszcza w bajkach (Cendrars, *ANTOLOGIA MURZYŃSKA*).

panafrykanizm (fr. *le pan-africanisme*). Ruch polityczny i kulturowy zapoczątkowany na przeł. XIX i XX w. wśród Murzynów amerykańskich (dziś określanych Afroamerykanami), dążący do zjednoczenia Afrykańczyków oraz ludności pochodzenia afrykańskiego, nawołujący do solidarności ludów świata afrykańskiego oraz konieczności ich politycznego współdziałania. Gloryfikuje historię i tradycje Afryki oraz promuje wartości afrykańskie, podkreśla odrębną tożsamość duchową ludności afrykańskiej i pochodzenia afrykańskiego. Za inicjatora nurtu uznaje się Edwarda Wilmota Blydena.

Wyróżnia się obecnie kilka nurtów p.: 1) ruch Rastafari na Jamajce; 2) p. rewolucyjny, radykalny, wzywający Afrykańczyków z całego świata do powrotu na Czarny Łąd. Jego ideologami są Khalid Abdul Muhammad (USA) i Kemi Seba (Francja); 3) p. umiarkowany, określane mianem „afrocentryzmu”, którego definicję przedstawił senegalski myśliciel i uczonek Cheikh Anta Diop. Inni teoretycy nurtu to: Molefi Kete Asante, Jean-Philippe Omotundé, René Louis Etilé Parfait. Umiarkowany p. głosi konieczność weryfikacji historii i ponownego jej napisania, uwzględniając punkt widzenia Afrykańczyków. Tym samym sprzeciwia się rozpowszechnionemu w świecie eurocentryzmowi.

Na przeł. lat 50. i 60. XX w. podjęto wysiłki na rzecz instytucjonalizacji ruchu poprzez tworzenie regionalnych organizacji i konfederacji. Od 1963 strukturą p. była Organizacja Jedności Afryki. W 2002 jej funkcje przejęła Unia Afrykańska. Symbolem p. jest tzw. Pięść Chwały (*Fist of Glory*), zaś kolorami sztandarowymi są zielony, złoty i czerwony, które widnieją na licznych flagach afrykańskich. Jeszcze w 1920 Liga zwana UNIA (*Universal Negro Improvement Association and African Communities League*) ogłosiła, że kolory „rasy afrykańskiej” to czarny, zielony, czerwony.

P. wywarł wpływ na wzrost świadomości murzyńskiej wśród twórców kultury, np. w nurtach Renesans Harlemu*, murzyńskość*.

pataouette (fr. *le pataouete* lub *pataouette*). Dialekt w północnej i zachodniej Afryce, głównie na terenach dzisiejszej Algierii, jakim posługiwała się w XVIII i XIX w. ludność miejscowa w kontaktach z przybyszami. Powstał na przedmieściach wielkich miast, głównie portowych, na bazie francuskiego i języków miejscowych. Czerpał słownictwo, wyrażenia, składnię z języków basenu Morza Śródziemnego (francuski, grecki, arabski, hiszpański, włoski, maltański). Wyróżnia się odmiany p. w zależności od regionu.

Zaowocował tekstami literackimi. Do najbardziej znanych pisarzy należą: Mu-sette (Cagayous), Paul Achard, Edmond Brua, Geneviève Bailac, Jeanne Dermy, Gilbert Espinal.

pidgin (fr. *le pidgin*). Pojęcie z zakresu językoznawstwa, określa uproszczony język rozwijający się jako środek komunikacji między dwiema lub więcej grupami, obcy dla każdej z nich. Posługujące się nim osoby są wobec siebie na równej pozycji językowej. P. stanowi pierwszy etap powstawania nowego języka, posiada własny system reguł gramatycznych. Z czasem, gdy społeczność utrwała swój byt na danym terytorium, p. może stać się językiem ojczystym; wtedy określa się go jako kreolski*. Ze względu na uproszczoną składnię, deformacje różnych wzorców językowych i brak ścisłych reguł staje się najczęściej językiem niższych warstw społecznych.

pisarz nomadyczny (fr. *écrivain nomade*, *le*) lub pisarz frankofoński z przestrzeni niefrankofońskich lub frankofonia indywidualna. Termin z zakresu literaturoznawstwa, wprowadzony w latach 90. XX w. i rozwinięty przez Daniela-Henri Pageaux. Określa twórców z różnych krajów, piszących w języku francuskim, którzy nie urodzili się we Francji, których rodzice nie są Francuzami. Cechą wspólną p.n. jest świadome przeżywanie migracji, doświadczonej w różnym wieku (przez dziecko, młodego, dorosłego), która wywiera wpływ na pisarstwo. Grupa p.n. dzieli się na *zakotwiczonych* (*d'ancrage*), którzy osiedli we Francji, tam piszą i publikują; oraz *wędrownych* (*de passage*), którzy zmieniają miejsca zamieszkania.

P.n., jako zjawisko w kulturze francuskiej, zaczęło kształtować się na przełomie XVIII i XIX w., tj. od momentu wzrostu poczucia przynależności narodowej. Odnosi się do autorów francuskojęzycznych z różnych części Europy, którzy świadomie wybrali Francję na swój dom. W ich dziełach jednak zaznaczają się wpływy innych kultur lub metaforyka związana z rodzimym regionem. Stosunek rodowitych Francuzów do pisarzy obcokrajowców był często dwuznaczny. Tych, których prace uznawano za wybitne i artystycznie rewolucyjne, wliczano w poczet literatury francuskiej (m.in. Jean-Jacques Rousseau pochodzenia szwajcarskiego,

Emile Zola pochodzenia włoskiego, Guillaume Apollinaire pochodzenia polskiego). Część jednak traktowano jako „obcych”. Dotyczy to zwłaszcza twórców z kolonii (Aimé Césaire, Léon-Gontran Damas). Zjawisko utrzymało się w pierwszej ćwierci XX w., w Paryżu, dzięki wielonarodowości i wielokulturowej awangardzie (m.in. Tristan Tzara pochodzenia rumuńskiego, Blaise Cendrars pochodzenia szwajcarskiego, Max Jacob pochodzenia żydowskiego), której członków zwano obywatelami świata. Wśród ponad 300 p.n. są: Nancy Huston, Alain Mabancko, Mongo Beti, Mahi Binébine, Milan Kundera, Vassilis Alexakis, Vassilikos, Julia Kristeva, Amin Maalouf, Agota Kristof, Andrei Makine, Romain Gary, Nina Berberova, Albert Memmi, Tierno Monénembo, Jean-Philippe Toussaint, Gao Xinjiang, Atiq Rahimi, Dai Sijie, Salima Ait Mohamed, WeiWei, Zoe Valdes. Niektórzy jednak, jak Mohamed Dib (pisarz z Maghrebu), unikają określenia p.n. i podkreślają swą narodowość. Wynika to często z uwarunkowań historycznych: część mieszkańców dawnych kolonii nadal zachowuje dystans wobec Francji, podczas gdy pisarze spoza dawnego imperium kolonialnego wybierają francuskość dobrowolnie i język jako alternatywny środek przekazu.

Od końca lat 50. XX w., kiedy francuskie imperium kolonialne zaczęło się rozpadać, sferę kultury podzielono na francuską i frankofońską, klasyfikując pisarzy posługujących się językiem francuskim jako frankofońskich. Umożliwiono im wstępowanie do Akademii francuskiej (pod warunkiem przyjęcia narodowości francuskiej) oraz Akademii Goncourtów (jeśli nie przyjęli obywatelstwa francuskiego, jak Jorge Semprun). Kluczowe znaczenie dla legitymizacji statusu p.n. miała publikacja manifestu głoszącego kres frankofonii i narodziny literatury-świata* (2007). Sygnatariusze odeszli całkowicie od pojęcia narodowości oraz antynomii centrum–peryferia. Ogłosili, że ośrodkiem literatury w języku francuskim będą cztery krańce świata.

Migracja i nomadyzm, rozumiane ogólnie pejoratywnie jako wędrówka, przemieszczanie się, brak pewności, stałości i bezpieczeństwa, zmieniają znaczenie w kontekście literackim. Polegają na niezakorzenianiu się w jednej tylko kulturze, narodowości, religii, etyce, na swobodnym odwoływaniu się do różnych tradycji. Pisarz wędrowny czerpie inspiracje z różnorodnych źródeł, poszerzając wiedzę czytelników o świecie; wielokulturowość* staje się dla niego wartością.

P.n. często nie jest związany z diasporą* kraju, w którym (docelowo) osiedla się. Dlatego twórczość nomadyczną określa się jako „frankofonię indywidualną”. Na przykład u nomadycznych pisarzy haitańskich wizja porzuconej ojczyzny dominuje nad doświadczeniem wygnania: „Dla tych, którzy w latach 1960 uciekli z kraju po prześladowaniach wygnanie łączy się z depresyjną, straumatyzowaną pamięcią, wypierającą wszelkie nowe doświadczenia i każącą żyć w nadmiarze

bólu (Marie Chauvet, Philippe Toby-Marcelin, Jean J. Dominique, Anthony Phelps). Dla innych, mniej przytłoczonych traumatyczną przeszłością, Haiti może inspirować obrazy szczęśliwego dzieciństwa, ludową symbolikę, na wpół legendarną historię wyspy z okresu hiszpańskiej konkwisty, czy realistyczną sagę rodzinną (Jean Métellus). Haiti może też nie określać żadnej, ani duchowej, ani terytorialnej przynależności, a stanowić jedynie pewne tło dla tematyki błądzenia, pozwalającej uciec od namacalności życia. (...) Dla młodszej generacji pisarzy-uchodźców, którzy wyjechali z kraju jako dzieci, zamerykanizowali się, zeuropeizowali, jak i dla tych, którzy urodzili się już w diasporze, wygnanie nie nosi żadnych wyraźniejszych śladów frustracji czy alienacji. Przeciwnie, sprzyja poetyce tułaczki, która objawia się w euforycznym otwarciu na kosmopolityzm oraz na różnorodność artystycznych, intelektualnych i erotycznych inicjacji” [Kwaterko, 2003:197].

Patrz: diasporyczna literatura.

plantation songs (fr. *chants d’esclaves*). Pieśni z plantacji lub pieśni niewolników; utwory wokalne wykonywane przy pracach fizycznych w epoce kolonialnej (XVII-XIX w.) na plantacjach Nowego Świata. P.s. sięga korzeniami *coumbite*, czyli afrykańskich plemiennych tradycji zbiorowej pracy na polu przy wspólnym śpiewie. W XIX w., z inspiracji p.s., zrodziły się blues*, jazz* i gospel.

W Afryce Zachodniej, skąd wywieziono najwięcej niewolników, muzyka charakteryzuje się wysoką rytmicznością oraz wykorzystaniem bębnów. W Nowym Świecie plantatorzy zabronili ich używania obawiając się, że niewolnicy będą w ten sposób komunikować się, spiskować i wzniecać bunt. Sam śpiew nie był zakazany, dlatego czarnoskórzy niewolnicy śpiewali podczas różnych prac (ścińnięcie trzciny cukrowej, suszenie ryżu, rąbanie drewna, karczowanie), a także po skończonych robotach. Były to najczęściej śpiewy dialogowane (tzw. *call-and-response*, tj. wołanie-i-odpowiedź), jakie wykonuje się w Afryce: przodownik chóru rozpoczyna, zaś grupa pracujących odpowiada mu, a wszystko to zgodnie z rytmem wykonywanych czynności fizycznych. Stąd p.s. zwano pieśniami robotników. Miały wyjątkowy charakter i pełniły ważną funkcję społeczną, gdyż dawały zniewolonym jedyną możliwość wyrażenia uczuć oraz ocalały od zapomnienia tradycje plemienne; pozwalały zachować tożsamość. Z czasem, pod wpływem europejskich plantatorów, do prostych melodii dołączyły instrumenty: bębny kazano zastąpić skrzypkami, banjo. Muzyka zaczęła zdobywać popularność, gdyż właściciele plantacji, chcąc uczcić obfite zbiory lub rodzinne święta, zapraszali wykonawców do grania podczas uroczystości.

postkolonializm (fr. *le postcolonialisme* lub *post-colonialisme*). Nurt w filozofii i literaturoznawstwie, zainicjowany w 1978 przez Edwarda Saïda, w dziele *ORIENTALISME* (*ORIENTALIZM*, wyd. pol. Poznań 2005). Wśród prekursorów p. są Franz Fanon i Albert Memmi.

P. definiuje szereg narzędzi do analizy historii, myśli i literatury krajów, które doświadczyły kolonializmu, głównie na terenach dawnych imperiów: angielskiego, francuskiego, hiszpańskiego i portugalskiego (w Afryce, na Karaibach, w Ameryce Południowej). Prace naukowe i dzieła literackie p. skupiają się często na problemach tożsamości i dzielą się na dwa nurty tematyczne: pierwszy dotyczy kwestii historycznych przejścia od systemu kolonialnego do niepodległości; drugi dotyczy zagadnienia migracji.

P. określa również postawę intelektualną charakteryzującą się ciągłą krytyką instytucji dominujących w życiu publicznym. Andrzej Polus wymienia wśród opresorów nie tylko rządy, ale również uniwersytety i inne fora epistemiczne.

Do najważniejszych tekstów teoretycznych o p. zalicza się: *PEAU NOIRE, MASQUES BLANCS* oraz *LES DAMNÉS DE LA TERRE* (wyd. pol. *WYKLĘTY LUD ZIEMI*, PIW, 1985) Franza Fanona; *DISCOURS SUR LE COLONIALISME* Aimé Césaire'a; *PORTRAIT DU COLONISÉ, PRÉCÉDÉ DU PORTRAIT DU COLONISATEUR* Alberta Memmi.

Prawo Lamine'a Guèye'a (fr. *la Loi Lamine Guèye*). Ustawa przyjęta 25IV1946, nazwana od imienia i nazwiska pomysłodawcy, deputowanego z Senegalu. Zrównała w prawach mieszkańców Unii francuskiej*, niezależnie od ich narodowości. Według przepisu „wszyscy mieszkańcy terytoriów zamorskich posiadają status obywatela w takim samym wymiarze, co rodowici Francuzi z metropolii i departamentów zamorskich”.

Ustawa była odpowiedzią na starsze dokumenty prawne, m.in. dekret Crémieux* i przepis z 1945, zalecające m.in. zasady głosowania w wyborach w dwóch etapach: najpierw przez obywateli francuskich mieszkających w kolonii, potem „ludność miejscową”.

protektorat (fr. *le protectorat*). Termin z zakresu prawa międzynarodowego, oznacza formę zależności państwa słabszego (protegowanego) od silniejszego (protegującego), polegającą na prowadzeniu spraw zewnętrznych protegowanego. W kontekście kolonialnym – zarządzanie sprawami wewnętrznymi i zewnętrznymi przez kolonizatora. P. był eufemistycznym określeniem kolonii, stosowanym przez państwa europejskie w odniesieniu do zajętych przez nie terenów w Afryce (zwłaszcza północnej, np. Maroko) i Ameryce.

realizm cudowny (fr. *le réalisme merveilleux*). Termin z zakresu teorii literatury, wprowadzony przez haitańskiego pisarza Jacques'a Stephena Alexisa, który użył go po raz pierwszy w 1956, podczas pierwszego Kongresu czarnoskórych pisarzy i artystów* w Paryżu. Nawiązuje do starszej koncepcji realizmu magicznego* i stanowi jej frankofońskie rozwinięcie. Bezpośrednią inspiracją dla Alexisa stała się idea „lo real maravilloso” Kubańczyka Alejo Carpentiera, który, w przedmowie do powieści *LE ROYAUME DE CE MONDE* (hiszp. *EL REINO DESTE MUNDO*, 1949), ukazującej magiczne cechy rewolucji niewolników na Haiti, pisał: „Na Haiti (...) na każdym kroku spotkałem ‘cuda realne’. Myślałem jednak, że ta ich obecność i aktualność nie jest wyłącznym przywilejem Haiti, lecz spuścizną całej Ameryki, gdzie dotychczas nie ustalono, na przykład, ostatecznego bilansu kosmografii. Cuda rzeczywiste spotyka się na każdym kroku w życiu ludzi, którzy zapisali daty historyczne tego kontynentu i pozostawili nazwiska dotychczas noszone: od poszukiwaczy Źródła Wiecznej Młodości i złotego miasta Manoa aż po pierwszych buntowników (...) Ale czymże jest historia całej Ameryki, jeśli nie kroniką rzeczywistości cudownej?” [Carpentier w: Kwaterko, 2003:105].

Alejo Carpentier odcina się od angielskiego i hiszpańskiego realizmu magicznego oraz od estetyki surrealistów. Uznaje zaś emocjonalność i poetykę ludową za podstawową formę opisu rzeczywistych konfliktów politycznych (krwawe dyktatury; proces niepodległościowy kolonii) i problemów społecznych (skrajna nędza). Alexis rozwinął myśl Carpentiera, łącząc założenia realizmu socjalistycznego z kulturą ludową i tradycyjnymi wierzeniami Haitańczyków, zdefiniował zadania pisarza r.c., który powinien „opiewać piękno i szlachetność ludu, tak jak i jego nędzę, przedstawiać rzeczywistość w pełni, wraz z jej pochodem dziwów, fantazji, marzenia, półcieni, tajemnic i cudowności (...) brać przykład z folkloru, czerpać z form, z rytmów, z ludowej symboliki, przyswajać i odnawiać skarby tradycji i folkloru: opowieści, legendy, muzyczną symbolikę, choreografię, plastykę (...) uprawiać realizm znaczy dla artystów haitańskich mówić tym samym językiem, co lud. Realizm cudowny Haitańczyków jest więc istotną częścią realizmu społecznego” [J. S. Alexis, w: Kwaterko, 2003:107].

„Dzięki swej niewymuszonej swobodzie ekspresji, haitański realizm cudowny odznaczał się daleko idącym nonkonformizmem i rozmiął się z programową egzaltacją ludowości, opartą na postulatach jedności narodowej. Dostrzegając pluralizm karaibskiego świata, sprzeciwiał się mitologizowaniu afrykańskiej tożsamości i wyrzywał murzyńskość z psychologizmu czy etnicznego banału. Poetyzując zaś dyskurs marksistowski nie pozwalał na schematyzację przedstawień i wymykał się natrętnej propagandowości. Wreszcie sam francuski wzorzec językowy, który osiągał stan zmysłowego przepychu czy też malarskiej kosmogonii, przyswajał sobie nieznanne mu dotąd zabarwienia, asocjacje i konstelacje znaczeń wywołujące wrażenie uczestnictwa w magicznym i sekretnym istnieniu świata” [ibid., 110].

realizm magiczny (fr. *le réalisme magique*). Termin wprowadzony i zdefiniowany w 1925 przez niemieckiego krytyka sztuki, Franza Roha (w pracy *NACH-EXPRESSIONISMUS, MAGISCHER REALISMUS: PROBLEME DER NEUESTEN EUROPÄISCHEN MALEREI*), dla określenia nowych prądów w malarstwie europejskim, przeplatających historyczne tło i elementy fantastyczne, halucynacyjne czy koszmarnie. W znaczeniu węższym odnosi się do kontekstu literackiego, oznacza prąd w prozie Ameryki Łacińskiej drugiej poł. XX w., będący próbą udzielenia odpowiedzi na pytanie o tożsamość historyczną i kulturową kontynentu, wykorzystujący mity i wierzenia indiańskie do przedstawiania świata rzeczywistego. Główni przedstawiciele to M. A. Asturias, A. Carpentier, J. Rulfo, G. G. Marquez.

W znaczeniu szerszym: pojęcie z zakresu historii sztuki, teorii literatury, zwłaszcza krytyki literackiej, oznaczające twórczość artystyczną ukazującą rzeczywistość silnie zabarwioną elementami magicznymi. Wykryształowało się po II wojnie światowej; sięga korzeniami do traumatycznej historii niewolnictwa. Rozwijało się w trzech największych obszarach kultury: anglojęzycznym (*magical realism*), hiszpańskojęzycznym (*realismo magico*, Marquez, *STO LAT SAMOTNOŚCI*) i francuskojęzycznym, nabierając odmiennego znaczenia. Obecnie termin r.m. jest jednym z ważniejszych pojęć tzw. sztuki światowej i ma szerokie zastosowanie w literaturze, filmie (Emir Kusturica), malarstwie (André Delvaux).

Tym, co budzi debatę i dzieli realizm cudowny od magicznego jest kwestia definiowania istoty i roli elementów konstytutywnych. Dla części krytyki stanowią one wyraz tożsamości kręgu kultury, z której wywodzi się dane dzieło. Opiera się ona na wierze w magię i cuda ludności rdzennej, osadniczej lub poddanej (neo) kolonialnej opresji. R.m. polega na zderzeniu z racjonalną i wyrachowaną kulturą materialną Zachodu. Dla innych, np. kanadyjskiej badaczki Amaryll Chanady, r.m. nie jest ani gatunkiem literackim, ani kategorią estetyczną, a sposobem wyrażania świata w dziełach literackich, stylem narracji, gdzie w porządek rzeczywistości (realizmu) wpisane są elementy nadprzyrodzone, w tym fantastyczne. R.m. daje wyraz wrażliwości danego autora na świat oraz na pojęcie prawdy. Po toczącej się blisko pół wieku debacie krytycy osiągnęli pewien konsensus: termin *réalisme magique* używany jest głównie przez badaczy północnoamerykańskich w odniesieniu do twórczości anglo- i hiszpańskojęzycznej artystów z Ameryki Południowej; natomiast *réalisme merveilleux* odsyła do obszaru badań krytyki frankofońskiej obejmujących twórczość francuskojęzycznych Antyli i Kanady.

W literaturze francuskojęzycznej r.m. zapowiadają pisarze, jak m.in. Marcel Aymé (powieść *PRZECHODZIMUR*, fr. *LE PASSE-MURAILLE*, z 1943) i Jean Giono w trylogii Pana (*COLLINE, UN DES BAUMUGNES* oraz *REGAIN*).

relacja lub **poetyka relacji** (fr. *la relation; la poétique de la r.*). Pojęcie z zakresu filozofii antylskiej, utworzone przez Edouarda Glissanta i zdefiniowane w eseju *POÉTIQUE DE LA RELATION* (1990), rozwinięte w *INTRODUCTION À UNE POÉTIQUE DU DIVERS* (1996); nawiązuje do koncepcji kłacza* poststrukturalistycznych filozofów francuskich Gilles'a Deleuze'a i Félix'a Guattariego. Jest to sposób myślenia i wyrażania tożsamości. „«Tożsamość-relacja» oznacza otwartość, wielowymiarowość i polisemię współczesnych kultur, wyraża mnogość relacji, nieustanny proces przenikania się różnorodnych elementów, krzyżowania się ich na zasadzie równości. Jest to spotkanie i związek z Innym” [Glissant, 1990:23].

„Idea 'relacji' przenika wszystkie eseje Glissanta. Jest najważniejszym wyznacznikiem jego wizji społeczeństwa międzykulturowego, a także nicią przewodnią poetyckiej eksploracji paru rzeczywistości naraz. Z jednej strony chodzi o szukanie własnych prawd w pejzażu karaibskim. Łącząc 'relację' z koncepcjami 'antylskości' i 'kreolskości' pisarz pragnie pokazać i przybliżyć tożsamość kulturową pozbawioną jednolitej struktury – nazwijmy ją 'archipelagową' – złożoną z konstelacji różnorodnych, ale równoważnych komponentów, czerpiącą swą wartość z pełnego napięć przyciągania się, przemieszania i zacierania granic. Glissant nieprzypadkowo uważa Martynikę za przykład przestrzeni świadczącej najlepiej o różnaitości dopływów i niejednorodnych czy wręcz skonfliktowanych wewnętrznie związków (etnicznych, językowych społecznych i wyznaniowych), których wypadkową stała się dzisiejsza kultura antylska. (...) Sięganie po metaforę mangrowca – drzewa, które unosi się na podmywanej morzem ryzoforze, nie posiada ani centrum, ani peryferii i nie występuje jako jednolity korzeń, ale jako korzeń wychodzący na spotkanie innych korzeni – pozwala Glissantowi przenieść środek ciężkości swych rozważań z już oswojonej rzeczywistości Antyli na podlegający ciąglej przemianie świat dzisiejszy. Sytuacja kultur karaibskich oraz proces kreolizacji uprzytamniają bowiem według niego globalną sytuację współczesnych społeczeństw, które wchodzą w międzykulturową i wielojęzyczną sferę zależności, ale mogą być jednocześnie narażone na pułapki zabarwionego nacjonalizmem kulturowego protekcjonizmu czy esencjalizmu” [Kwaterko, 2003:181].

Renesans Harlemu lub **Murzyński Renesans** (ang. *Harlem Renaissance*; fr. *la Nègro-Renaissance*). Ruch kulturowo-literacki w Stanach Zjednoczonych, rozwijający się w nowojorskiej dzielnicy Harlem w latach 1919-30. Skupiał czarnoskórych pisarzy, muzyków, artystów plastyków, wśród których najwybitniejsze zasługi mieli: W.E.B. Du Bois, Marcus Garvey, Langston Hughes, Louis Armstrong, Duke Ellington. Ruch sprzeciwiał się polityce segregacji rasowej prowadzonej przez białych Amerykanów, mimo zniesienia niewolnictwa w 1865. Domagał się zniesienia cenzury skutecznie utrudniającej czarnoskórym

HASŁA

pisarzom dostęp do wydawców amerykańskich. Wpłynął na kształtowanie się idei murzyńskości*.

„Murzyński Renesans nie ograniczał się do głoszenia haseł politycznych. Określał (...) specyficzny sposób bycia, kojarzenia, odczuwania wyrażany w tańcu, teatrze, music-hallu i w jazzie, niezaprzeczalnie świadczący o oryginalności murzyńskiej kultury. W przypadku literatury miarą autentyzmu antyrasistowskiego protestu stawały się nowe możliwości ekspresji, które przetwarzały na poziomie leksyki lub składni bluesowe refreny oraz rytmy muzyki soul czy gospel. Dla pierwszoplanowych pisarzy tego nurtu, jak Langston Hughes, Countee Cullen, Stirling Brown, James Weldon Johnson, Jean Toomer i, nieco później, Richard Wright, duże znacznie miał kontakt z angielskojęzycznymi twórcami z Jamajki. Chodzi tu przede wszystkim o Claude'a Mac-Kaya, którego poezje (*SONGS OF JAMAÏCA*, 1912; *HARLEM SHADOWS*, 1922) i powieści (*HOME TO HARLEM*, 1928; *BANJO*, 1929) akcentowały poczucie wspólnej afrykańskiej przeszłości, dawały świadectwo 'pękniętego języka' (*the broken tongue*), pełnego afro-karaibskich dialektów, kreolskich wyrażeń i slangowych barbaryzmów, przejmującego zarazem szczerością wyznań” [Kwaterko, 2003:91].

reterytorializacja (fr. *la reterritorialisation*). Patrz: deterytorializacja.

spiralizm haitański (fr. *le spiralisme d'Haïti*). Ruch estetyczny wyrażający się w literaturze, muzyce, malarstwie, rzeźbie, zainicjowany w 1965 na Haiti przez poetów Frankétienne'a [właśc. Jean-Pierre Frank Etienne d'Argent], René Philoctète'a oraz Jean-Claude'a Figiolé.

Również gatunek literacki polegający na zastosowaniu jednocześnie formy totalnej (wykorzystanie technik różnych dziedzin sztuki) i otwartej dzieła (fabuła bez zarysowanego początku i końca, zdominowana przez fragment). Frankétienne uważa, że jedynie spirala odzwierciedla rzeczywistość, w jakiej wszyscy żyjemy. Świat, nie tylko Haiti, nieustannie się zmienia, postęp techniczny otwiera wciąż nowe możliwości (podróże w kosmos); dawne gatunki literackie, o sztywnej konstrukcji, stają się anachroniczne. Dzieło-spirala, dzięki budowie otwartej, jest gatunkiem nowoczesnym par excellence. Nie musi opowiadać żadnej logicznie pojmowanej historii; może zawierać słowa stanowiące grę wolnych skojarzeń, mających stać się inspiracją dla odbiorcy do własnych przemyśleń. Łączy różne formy wypowiedzi: dialog wewnętrzny, opis, piosenki, narrację. Przerwy w opowiadanym tekście, niedokończenie, zawieszenie, nadają mu dynamikę i pozwalają uchwycić różnorodność i wielowymiarowość życia. Miesza rejestry wypowiedzi:

od wulgarnego do wzniosłego; oraz kategorie estetyczne, od absurdu i groteski po patos i tragizm.

Artysta-spiralista staje przed zasadniczym problemem: jak ująć dynamiczne istnienie, by nie zdradzić jego istoty, by go nie unieruchomić. Okrzepnięcie i zastygnięcie w bezruchu równoznaczne ze śmiercią, jest bowiem porażką twórczą.

S.h. wyraża nie tyle spójną doktrynę, co raczej pewną postawę pisarską. „Polega ona na łączeniu natrętnych obrazów horroru, rozpacz i przyzywających śmierć seksualnych perwersji z chaosem konstrukcji wypowiedzi: redukcją składni, bezładnym, zygzakowatym ruchem myśli i skojarzeń, spiętrzeniem neologizmów i kreolizmów oraz z zacieraniem granic między narracją powieściową a poezją. Dopiero na tle tego haitańskiego turpizmu i odchyłeń od wszelkiej racjonalnej czy estetycznej normy można w pełni uchwycić tragizm buntu, poczucie skrajnego wyczerpania, jak również zamysł ukazania dekompozycji życia na Haiti” [Kwaterko, 2003:196].

Wśród tekstów-spiral są *MÛR À CREVER* (1968), *ULTRAVOCALE* (1972) Franké-tienne’a; *POSSÉDÉS DE LA PLEINE LUNE* (19987), *AUBE TRANQUILLE* (1990) Jean-Claude’a Fignolé.

teatr Afryki subsaharyjskiej (fr. *le théâtre de l’Afrique subsaharienne*). Pojęcie z zakresu sztuki spektaklu i teorii literatury. Odnosi się do form teatralnych tradycyjnych i zeuropeizowanych, najczęściej w języku francuskim, uprawianych na południe od Sahary oraz do twórczości dramatopisarskiej, rozwijanej zwłaszcza od lat 60. XX w. Badaniem i kategoryzacją zjawiska zajmowali się m.in. Robert Cornevin (lata 70.); Jean-Louis Joubert, Jacques Lecarme (lata 80.).

Aimé Césaire twierdził, że „w Czarnej Afryce istnieje potrzeba i głód teatru”. Przedstawianie i teatralizacja stanowią bowiem nieodłączny element życia afrykańskich wspólnot i plemion, towarzyszą obrzędom inicjacyjnym, rytuałom związanym z narodzinami lub śmiercią, uzdrowieniami, wojną, palabrom*. Związane ze sztuką słowa żywego (oraturą*), steatralizowane opowieści przekazywali grioci*. W okresie kolonizacji spisywali je misjonarze, poeci i pisarze, zwłaszcza awangardowi (np. Blaise Cendrars, *ANTOLOGIA MURZYŃSKA*).

Teatr subsaharyjski obejmuje formy tradycyjne, jak mvett i kotéba, nadal uprawiane i określane często jako teatr totalny; oraz formy zeuropeizowane. W epoce kolonializmu, zwłaszcza w drugiej poł. XIX w., Europejczycy propagowali teatr jako narzędzie pedagogiczne. Lokalne zespoły teatralne zakładano przy misjach oraz w posterunkach administracyjnych. Najślynniejsza trupa działała w Dakarze, przy szkole Williama Ponty, kształcącej Afrykańczyków na kadry wspomagające

HASŁA

administrację francuską [patrz: Senegal]. Jej aktorzy, goszczący z występami w Paryżu w 1936, odnieśli sukces. Od 1954 Francuzi zakładali w większych miastach afrykańskich centra kultury, przy których powstawały teatry. Od 1966 RFI* organizuje konkursy dla dramatopisarzy. Z tradycji francuskojęzycznego teatru kolonialnego wyrosły takie formy, jak teatr-kantata (fr. *la cantate*), teatr-koncert (fr. *le concert* lub *concert-party*), teatr-rytuał.

didiga; termin z zakresu historii i teorii literatury iworyjskiej (Wybrzeże Kości Słoniowej, WKS) odnoszący się do twórczości teatralnej. Estetyka dramaturgiczna d. zrodziła się w latach 80. XX w.; jej twórcą, teoretykiem i realizatorem jest iworyjski intelektualista, Bernard Zadi Zaourou, związany ze szkołą Williama Ponty'ego, pierwszą kuźnią literackich talentów w kraju. Poszukując nowych środków artystycznego wyrazu, czerpie on z folklorystycznych rytuałów plemion zamieszkujących WKS, m.in. myśliwskich obrzędów plemienia Bete, zwanych „sztuką niepojętą”. Spektakle reżyserowane przez Zaourou łączą elementy dramaturgii i choreografii. Krytyka zarzuca im hermetyzm, mimo to cieszy się zainteresowaniem i popularnością w Europie i Ameryce Północnej.

kotéba; termin z zakresu historii literatury subsaharyjskiej, w szczególności teatru Wybrzeża Kości Słoniowej. Wywodzi się z kultury plemienia Mandingue, łącząc formy przedstawienia, elementy tańca, śpiewu i muzyki instrumentalnej, szczególnie perkusji, dla podkreślenia znaczenia słów. K. upowszechnił w latach 80. XX w. reżyser iworyjski, Sulejman Koly. Język, jakim posługują się bohaterowie jego spektakli, jest wyszukany i wyrafinowany. Estetyka k. odgrywa znaczącą rolę w kształtowaniu form współczesnej dramaturgii środkowoafrykańskiej.

mvett (lub **mvvet**); wieloznaczne pojęcie z zakresu kultury Afryki subsaharyjskiej, wywodzące się ze słownictwa plemienia Fang zamieszkującego tereny Gabonu, Kamerunu, Konga Brazzaville, Gwinei Równikowej i Wyspy Świętego Tomasza. Wywodzi się od *a vet* (wstawać, podnosić się). Oznacza: 1) strunowy instrument muzyczny znany od czasów starożytnego Egiptu; 2) opowieści wojenne przedstawiane w formie ustnej, recytowano-śpiewanej, powstałe w XV w. Początkowo wykonywano je jako pieśni zagrzewające wojska do boju; z czasem zaczęto określać tak śpiewy o innej tematyce, związanej z codziennym życiem w czasach pokoju; 3) w dzisiejszym znaczeniu m. odnosi się do różnych aspektów kultury plemienia Fang: muzyki, poezji, filozofii.

Pieśni-opowiadania wykonywane przy akompaniamencie m. opisują niezwykły świat (także nazywany Mvett), całkowicie różny od rzeczywistości, dzielący się na cztery strefy: Nkourou Megnoug Eko Mbegne (region północny); Etone Abandzic Mekok Engone (region wschodni; zasobny w wody; w nim narodziło się życie i ludzie śmiertelni); Edoune Nzok Amvene Obane (region zachodni; jego

mieszkańcy są spokrewnieni z nieśmiertelnymi, spokojniejsi, choć w bojach waleczni i dzielni); Engong Nzok Mebeghe Me Mba (region południowy, zamieszka-ny przez nieśmiertelnych). W świecie Mvett zmarli stanowią ważny element. Są bytami istniejącymi w innej niż cielesna formie, kontaktującymi się nieustannie z żywymi, udzielają im rad lub mszczą się za doznane krzywdy.

Niektóre motywy m., jak np. wielka wędrówka (obane) z Egiptu ku ujściu Konga, zainspirowały pisarzy. Nawiązuje do niej Le Clézio w powieści *ONITZA*.

teatr-rytuał (fr. *le théâtre-rituel*). Marie-José Hourantier, badaczka t.-r., podkre-śla, że teatr afrykański, podobnie jak europejski, wyrósł z religii. Przejmując for-malne aspekty rytualne, takie jak muzyka, tańce, gesty, postawa, słowa, nadał im wymiar czysto estetyczny.

T.-r. cechuje się dialogicznością: publiczność uczestniczy w przedstawieniu po-przez techniki dialogowe (*call-and-response*, prowadząc niekiedy zebranych do transu), odnosi się do pouczeń, porusza w rytm muzyki. W t.-r. ważne są: sym-bolika (wykorzystanie znaków i przedmiotów z rytuału, mających metafizyczny wymiar); ekspresja ciała (taniec, gesty, mimika oddziałujące na widza, ułatwia-jące mu utożsamienie się z postaciami i akcją, budzące go do poznania prawd ukrytych). Aktor, aby zwiększyć siłę ekspresji, przechodzi bardzo staranny proces przygotowania, opierający się na technikach inicjacyjnych *ki-ky bassa*. Kładzie się w nim nacisk nie tylko na zdolności ciała, lecz również na przygotowanie duchowe. Do czołowych przedstawicieli t.-r. należy iworyjska pisarka Werewere Liking.

kantata (fr. *la cantate*). Jest ludową formą przedstawienia, łączącą recytację (w ję-zyku ewe) z tańcem i muzyką. Wykonujący ją opowiadacze (niekoniecznie grioci albo artyści) czerpią z fantazji ludowej (*ALI BABA I CZTERDZIESTU ROZBÓJNIKÓW*) i z Biblii (*IZAAK I REBEKA*).

koncert lub **koncert-party** (fr. *le concert; concert-party*). Rozwinął się w Ghanie. Jest to improwizowana sztuka, zazwyczaj w języku ewe (niekiedy po francusku lub angielsku), oparta na kanwie opowieści awanturnych i łotrzykowskich; główną postacią jest piękny oszust. Przykładem k.-p. jest *FRANCIS LE PARISIEN*, wystawia-ny przez Happy Star Concert Band. K.-p., często zeuropeizowany, łączy elementy nowoczesności (spektakl odbywa się w sali, przy nagłośnieniu; z udziałem zespo-łu muzycznego) i tradycji (przedstawienie, tak jak opowiadanie baśni, jest czasem świętym i może odbywać się wyłącznie nocą; dramaturgia podlega prawom nar-racji, rozwija się w takim tempie, w jakim historię opowiadałby griot*).

Poza przedstawieniem i reżyserią, ważną rolę odgrywa dramatopisarstwo, które rozwija się w Afryce od lat 60. XX w. Twórczość dzieli się tematycznie na histo-ryczną, w której autorzy czerpią z dawnych mitów i legend, wskrzeszając bohate-rów plemiennych, jak Czaka (Tchicaya U Tam'isi, Charles Nokan Seydou Badian),

HASŁA

Lat Dior (Amadou Cissé Dia, *LES DERNIERS JOURS DE LAT DIOR*, 1965), Béhanzin (Jean Pliya, *KONDO LE REQUIN*, 1966), Simon Kimbangu (Elébé Lisembé, *SIMON KIMBANGU OU LE MESSIE NOIR*, 1972). Podejmują tematykę antykolonialną (Cheik Ndao, *BÉATRICE DU CONGO*, 1970; Antoine Letembet-Ambily, *L'EUROPE INCULPÉE*, 1970); antydyktatorską (Tchicaya U Tam'si, *LE DESTIN GLORIEUX DU MARÉCHAL NNIKON NNIKU PRINCE QU'ON SORT*, 1979; Baba Moustapha, *LE COMMANDANT CHAKA*, 1983). Część autorów posługuje się komizmem, zwłaszcza groteską, by napiętnować przywary społeczne (Guy Menga, *LA MARMITE DE KOLA M'BALA*, 1966; Bernard Dadié, *MONSIEUR THOGO-GNINI*, 1970).

Na polu reżyserii, rozwijającej się od lat 70., sukcesy odnieśli: Sony Labou Tansi (Kongo), Werewere Liking, Marie-José Hourantier (Wybrzeże Kości Słoniowej).

Teatr afrykański inspirował również twórców europejskich. Jean-Marie Serreau inscenizował w Paryżu dramaty Kateba Yacine'a z Algierii, czy Aimé Césaire (Martynika), który w swych sztukach nawiązuje do wydarzeń w Afryce. Peter Brook wyreżyserował dramat *L'Os* na podstawie baśni Birago Diopa.

tembé (fr. *le tembé*). Sztuka z regionu Gujany i Surinamu, szczególnie z obszarów nad rzekami Maroni, Tapanahoni, Surinam i Saramaka, stworzona przez czarnoskórych niewolników zbiegłych z kolonii (*nègres marrons*; patrz: *marronage**). Wyraża się w malarstwie, rzeźbie, krawiectwie i fryzjerstwie. W przeszłości malarstwem i rzeźbą zajmowali się jedynie mężczyźni, krawiectwo i fryzjerstwo zarezerwowane było dla kobiet. Początkowo malowano i rzeźbiono jedynie przedmioty użytkowe – garnki, tykwy, meble, drzwi, grzebienie, przepaski na biodra (podstawowy element ubioru niewolnika). Współcześnie artyści t. tworzą dzieła sztuki, głównie obrazy, których tradycyjnym motywem jest płatanina linii w żywych kolorach. Znaki umieszczane zarówno na przedmiotach użytkowych jak i na dziełach sztuki mają symboliczne znaczenie, dlatego wykorzystuje się je podczas różnych tradycyjnych ceremonii. Na przykład pan młody ofiaruje żonie *tembé* jako symbol wierności, ochrony, płodności.

tożsamość kulturowa (fr. *identité culturelle*, *la*). Termin z zakresu psychologii społecznej. Określa postawę jednostki, która ma poczucie tego, kim jest w kontekście kulturowym. W przypadku grup społecznych może przybierać postać zamkniętą (poczucie przynależności do jednej, silnej, rozwiniętej lub rozwijającej się kultury, tworzonej przez dany naród, ograniczanie kontaktów z innymi kulturami) lub otwartą (poczucie potrzeby budowania wspólnoty z innymi kulturami; refleksyjny i dialogowy udział w kulturze regionu, kontynentu, świata).

Bodźcem dla rozwoju t.k. było wywalczenie niepodległości przez Stany Zjednoczone, stopniowa budowa tam społeczeństwa wielokulturowego oraz ruch

abolicyjny, który doprowadził do zakazu niewolnictwa i emancypacji dawnych niewolników. Ruchy społeczno-kulturowe, jak Renesans Harlemu*, murzynskość*, antylskość* przyczyniły się do rozwinięcia idei t.k.

transkulturacja (fr. *le transculturation*). Termin z zakresu kulturoznawstwa, wprowadzony przez antropologa i etnologa, Fernanda Ortiza, do opisanie kontekstu kulturowego kubańskiego społeczeństwa kolonialnego, by wyjaśnić narodziny i rozwój narodu kubańskiego. Rozwinięty przez niemieckiego filozofa postmodernistycznego, Wolfganga Welscha, który uznał, że t. najlepiej oddaje stan dzisiejszych społeczeństw oraz że jest pojemniejszy niż określenie wielokulturowości*. Zrywa bowiem z separatystycznym pojmowaniem kultur i propaguje model sieciowy, w którym tożsamość kulturowa podlega nieustannej i wzajemnej wymianie (tj. coraz trudniej rozróżnić, gdzie kończy się to, co nasze, a gdzie zaczyna się to, co obce). Sprzyja ona pogłębieniu dialogu (określanego jako polilog) między przedstawicielami różnych narodów.

Według Ortiza i Welscha t. jawi się jako proces, w którym pewna społeczność zapożycza elementy kultury większości, przyswaja je sobie, a następnie wykorzystuje dla własnych potrzeb. Proces może zachodzić w stosunkach między wspólnotą lokalną a narodem, mniejszością a społecznością dominującą. T. pozwala uchwycić przemiany w obydwu grupach w wyniku wzajemnych kontaktów, kładzie też nacisk na ich twórcze współistnienie. Przykładem t. może być haitańska odmiana języka kreolskiego, powstałego w wyniku połączenia gwar lokalnych i francuskiego.

Unia francuska (fr. *Union française, la*). Ciało polityczne powołane do życia 27 X 1946, na mocy powojennej konstytucji IV Republiki. Istniała do 4 X 1958, potem przekształcono ją we Wspólnotę francuską*. Wzorowana na brytyjskiej wspólnocie Commonwealth, zastąpiła formalnie francuskie imperium kolonialne.

Artykuł 60 ustawy zasadniczej z 1946 stanowi: „Unię francuską tworzy z jednej strony Republika Francuska obejmująca Francję metropolitalną, jak również departamenty i terytoria zamorskie oraz, z drugiej strony, terytoria i państwa stowarzyszone (*associés*)”. Pod określeniem „terytoria stowarzyszone” rozumiano ziemie znajdujące się pod mandatem francuskim; „państwa stowarzyszone” to państwa pod protektoratem francuskim, zgodnie z prawem międzynarodowym. Część dawnych kolonii wcielono do Francji jako departamenty (DOM). Ogólnie U.f. objęła:

– metropolię

HASŁA

- departamenty zamorskie (Gwadelupa, Martynika, Gujana, Reunion)
- terytoria zamorskie (Francuska Afryka Zachodnia*, Francuska Afryka Równikowa*, Madagaskar, ośrodki w Indiach, francuskie wybrzeże Somalii, Komory, Nowa Kaledonia, ośrodki francuskie na Oceanii, ośrodki francuskie w Kanadzie – Saint-Pierre-et-Miquelon, Algeria)
- terytoria stowarzyszone (Togo, Kamerun)
- państwa stowarzyszone (Protectoraty Maroka i Tunezji; dawne Indochiny – Annam, Tonkin, Cochinchine, Laos, Kambodża, Wietnam).

Najwyższą władzę w ramach U.f. sprawował prezydent Francji wspomagany przez Wysoką Radę (fr. *Haut Conseil*), złożoną z delegacji rządu francuskiego oraz przedstawicieli państw stowarzyszonych i Zgromadzenie (fr. *Assemblée*) złożone po połowie z przedstawicieli Francji metropolitalnej i przedstawicieli departamentów / terytoriów zamorskich oraz państw stowarzyszonych.

vodou (fr. *le vaudou*; kreol. *vodoun*). Synkretyczna religia afrochrześcijańska, wyznawana głównie na Haiti (v. haitańskie) i na południu Stanów Zjednoczonych nad Zatoką Meksykańską (v. Luizjańskie). Łączy elementy różnych kultur, narodów i wyznań. Rodowód bierze z zachodniego wybrzeża Afryki, z kultury fon w Dahomeju (dziś Republika Beninu*). Nazwa pochodzi od słowa „voodoo”, które w języku afrykańskiego plemienia Fulan oznacza „duch”.

Vodou zrodziło się na Haiti (dawniej San Domingo) na przeł. XVII i XVIII w., wraz z rozwojem kolonizacji i sprowadzaniem Murzynów z Afryki do robót na plantacjach. Powstało w oparciu o afrykański animizm* i wierzenia zachodnio-afrykańskich plemion Fulan i Joruba z regionów Konga; łączy chrześcijaństwo, spirytyzm oraz wierzenia Indian Arawak. Istotną rolę odgrywa kult przodków oraz kult ludzi, którzy wnieśli szczególnie wkład w rozwój życia lokalnej społeczności. W czasach niewolnictwa na Haiti, v. stawało się formą oporu. W świątyniach (perystylach), pod postaciami świętych katolickich, obrazowano bóstwa afrykańskie (duchy przodków).

Wyznawcy v. wierzą w najwyższego boga zwanego Bondye (od fr. *Bon Dieu*, Dobry Bóg), który nie jest jednak najważniejszą postacią panteonu. Uważa się, że dużo większy wpływ na życie zwykłych ludzi mają bóstwa-duchy zwane *loa*. Część z nich ma swe korzenie w kulcie afrykańskim i nazywa się je Rada Loa. Te zaś, które wymyślono już na Haiti, określa się mianem Petro Loa. Wśród najpopularniejszych *loa* są m.in.:

Papa Legba, bóg otwierający granice świata między żywymi i umarłymi, przedstawiany jako św. Piotr;

Szango, bóg burzy, którego przedstawia się jako Jana Chrzciciela;
 Ogun, bóg wojny i żelaza;
 Erzuli Frida – bogini miłości i Erzuli Dantor – bogini płodności i macierzyństwa;
 Damballah, bóg-wąż;
 Simbi, bóg deszczu i czarowników;
 Kuzyn Zaka, bóg rolników.

Każdy z nich ma swój symbol zwany *veve*. Rysuje się go na ziemi kredą, mąką kukurydzianą lub fusami z kawy przed rozpoczęciem obrzędów i rytuałów, na znak przywołania danego ducha do wspólnoty ludzi.

W v. czci się także duchy śmierci *Guede*, którym przewodzi Baron Samedi wraz z żoną Maman Brigitte. Jego święto – haitańska wersja zaduszek – obchodzi się od 30 X do 3 XI śpiewając na cmentarzach w rytmie świętych bębnów wesołe, erotyczne albo zmysłowe pieśni, by zyskać jego przychylność.

Religia v. ma swych kapłanów (*hungan*) i kapłanki (*mambo*) zdolnych uzdrawiać bądź rzucać klątwy. Do obu tych czynności używają tzw. laleczek v. Kapłani odgrywają szczególną rolę podczas podstawowych rytuałów *rada* i *petro*, posiadających grupy bóstw męskich i żeńskich (*loa*) oraz duchów (*guede*). Obrzędy sprawuje się przy polirytmicznej muzyce świętych bębnów i towarzyszącym jej tańcu, wprowadzających zebranych w trans. Składa się ofiarę z koguta i za pomocą bębnów i modlitw przywołuje się duchy i bóstwa z Afryki. Jedna z osób, medium, udziela ciała dla *loa*, by duch mógł przemówić. Osoba taka musi mieć specjalne predyspozycje i zostać uprzednio wtajemniczona w obrzędy v. Nazywa się ją koniem (wierzchowcem), zaś *loa* jest tym, który ujeżdża (posiadł).

W v. występują też *zombi*, ciała umarłych ożywione za sprawą magii, które pracują dla żywych. Wykonują zazwyczaj najcięższe prace fizyczne (w polu, w obejściu).

Wśród innych religii synkretycznych, które wykształciły się wśród niewolników, na plantacjach Nowego Świata, są także afro-brazylijskie kulty *condomble* i *macumba*; afro-kubańska santeria, *shango* na Trynidadzie, *pukkumina* na Jamajce.

wielokulturowość lub **multikulturalizm** lub **pluralizm kulturowy** (fr. *le multiculturalisme*). Termin polisemiczny, z zakresu socjologii. Określa: 1) występowanie w łonie społeczeństwa (narodu) grup o różnym pochodzeniu, wyznających różne systemy etyczne, religijne, filozoficzne; 2) współistnienie różnych kultur (etnicznych, religijnych) na jednym obszarze (państwo, stan); 3) politykę antydyskryminacyjną, wspólnotową, tożsamościową. Polega ona na gwarantowaniu przez państwo praw zamieszkującym je mniejszościom narodowym oraz na zapewnieniu członkom różnych kultur równego statusu, wolności

wypowiedzi, twórczości i kultywowania tradycji. Wielość kultur uważa się za wartość społeczną i świadectwo otwartości na innych.

Niemiecki filozof Wolfgang Welsch zwraca uwagę, że formy wymiany międzykulturowej istniały od początków historii ludzkości; społeczeństwa i narody, poprzez wymianę ekonomiczną, uczyły się od siebie. W dobie globalizacji i demokratyzacji wymiana kulturowa intensyfikuje się; nabiera charakteru polityczno-społecznego, gdyż regulują ją przepisy prawne. Welsch proponuje zastąpienie terminu w koncepcję transkulturowości*.

Przykładem państw wielokulturowych są Stany Zjednoczone, Kanada, Wielka Brytania, Francja. Dawne kolonie, choć skupiały ludzi z różnych części świata, nie cechowały się w. rozumianą jako wartość społeczna, na której strażą stoi państwo. Metropolie nie gwarantowały im wolności politycznej, obyczajowej ani nie uznawały tolerancji jako podstawy we wzajemnych stosunkach.

W. dominuje w literaturze społeczeństw różnorodnych etnicznie, zarówno na poziomie teoretycznoliterackim, jak i beletrystyki (Antyle: Aimé Césaire, Edouard Glissant, Patrick Chamoiseau; Francja: Victor Segalen, Albert Camus, Jean-Marie Le Clézio).

Wspólnota francuska (fr. *la Communauté française*). Ciało polityczne utworzone 4 X 1958 na mocy nowej konstytucji V Republiki. Formalnie i terytorialnie zastąpiło Unię francuską*.

Ówczesny kontekst polityczno-historyczny (karta ONZ o prawie narodów do niepodległości, uzyskanie niepodległości przez Indonezję, Indie i Chiny, rozwój idei panafrorykanizmu* i murzyńskości*) wpłynął na postawę mieszkańców dawnych kolonii francuskich. Państwa afrykańskie nie przyjęły francuskiej ustawy zasadniczej i zaczęły ogłaszać niepodległość (pierwsza Gwinea, w 1958). Wobec dynamiki realiów Francuzi znowelizowali zapisy dot. W.f. 16 III 1961 ogłoszono je za nieważne, ostatecznie uchylono je w 1995, w nowelizacji konstytucji.

Stosunki między Francją a byłymi koloniami uregulowano za pomocą nowych porozumień i umów z poszczególnymi państwami o współpracy i wzajemnej pomocy.

CZEŚĆ IV: PAŃSTWA – OBSZARY – REGIONY

AKADIA (fr. Acadie, la)

Region historyczny w Ameryce Północnej, obejmujący część obecnych prowincji Kanady (Nowy Brunswik, Wyspa Księcia Edwarda, Nowa Szkocja). Zamieszkały przez Akadyjczyków. Język francuski (odmiana akadyjska i chiac*); w użyciu także angielski. Główne miasta: Bathurst, Campbellton, Clare, Dieppe, Edmundston, Moncton.

HISTORIA. A. była najwcześniej (od 1604) kolonizowanym przez Francuzów obszarem Ameryki Północnej, nazwanym Nową Francją. Ziemie penetrowali Pierre Dugua de Mons i Jean de Poutrincourt. W XVII-XVIII w. weszła pod nadzór francuskiej kompanii handlowej. Zyski z handlu futrami i drewnem doprowadziły do zaostrzenia rywalizacji z Anglikami i licznych lokalnych konfliktów. Ziemie przechodziły z rąk do rąk (1613-32, 1654-67, 1690-97), by ostatecznie, na mocy pokoju w Utrechcie (1713), stać się własnością Korony brytyjskiej. W latach 1755-63, podczas wojny siedmioletniej, Anglicy masowo deportowali Akadyjczyków do swoich kolonii w głębi kontynentu (tzw. wielkie przesiedlenie lub Deportacja Akadyjczyków*). Historycy uznają ten fakt za czystkę etniczną. Pokój paryski (1763) potwierdził przynależność A. do Wielkiej Brytanii. Na mocy Aktu Quebecu (1774) w regionie zachowano język francuski oraz zagwarantowano szereg praw francuskojęzycznym mieszkańcom.

HISTORIA LITERATURY. W okresie rywalizacji z Anglikami powstawały teksty o charakterze patriotycznym (gł. pieśni i poezja), w języku francuskim. Po ostatecznym przekazaniu regionu Anglikom (1763) rozwój literatury frankofońskiej został zahamowany. Renesans nastąpił w XIX w., kiedy francuskojęzyczni Akadyjczycy zaczęli buntować się przeciwko traktowaniu ich jako obywateli drugiej kategorii. Dużą rolę w budzeniu się świadomości narodowej i poczucia

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

tożsamości odegrał Kościół katolicki. W 1880 zorganizowano wielką paradę frankofonów w mieście Québec, po której zdecydowano zwoływać regularnie konwencje poświęcone sprawom lokalnym: tożsamościowym (wybór flagi, hymnu), kulturowym (kultywowanie historii A.), społecznym. W latach 1881-1979 odbyło się ich 16 (tzw. *Convention nationale acadienne*).

W latach 80. XIX w. narodziła się literatura narodowa. Wśród pierwszych autorów są księża (Philéas-Frédéric Bourgeois, Alexandre Braud, André-Thaddée Bourque). Obok beletrystyki, zdominowanej przez sprawy społeczne i debatę narodową, rozwijała się także literatura dokumentu, której przedstawicielami są Placide Gaudet, Joseph-Fidèle Raïche i Pascal Poirier. Zmiana tematyki nastąpiła dopiero po kilku dekadach, w latach 60. XX w. Pod wpływem Spokojnej rewolucji (prowincja Quebec) młodzi pisarze zakwestionowali tradycyjne wartości oraz narodowy charakter literatury. Duży wpływ na to pokolenie wywarła twórczość Antoniny Maillet, zwłaszcza jej *LA SAGOUINE* (1971). Wśród innych znanych autorów lat 50.-70. są: Eddy Boudreau, Ronald Després, Donat Coste (pseud. Daniela Boudreau). Literatura po 1980, określana jako postnarodowa, obejmuje różne gatunki, zwłaszcza poezję (Herménégilde Chiasson, Gérard Leblanc, Serge Patrice Thibodeau) i kreskówkę (Daniel „Dano” Leblanc, Jean-François Gaudet, Hugues Poirier). Wśród powieściopisarzy są: Jean Arceneaux, Debbie Clifton, Zachary Richard [patrz – tabela do Kanady].

ALGERIA (fr. Algérie, la)

Państwo w północno-zachodniej części Afryki, drugie co do wielkości na kontynencie, o pow. 2 381,741 tys. km². Stolica Algier. Język urzędowy arabski klasyczny; od 2002 również tamazight. Powszechnie używa się francuskiego.

HISTORIA. Najstarsze ślady obecności człowieka pochodzą sprzed 2 milionów lat. W czasach historycznych tereny zamieszkiwały różne grupy i plemiona, głównie Berberowie. W starożytności skolonizowali je Rzymianie; w 1515 Turcy Otomańscy. W 1830 Francuzi rozpoczęli systematyczny podbój, napotykając na silny opór kierowany przez Abd el-Kadira (do 1847). Od 1848 zaczęli napływać francuscy osadnicy, głównie w regiony północne kraju. Od 1873 kolonia francuska. Arabowie algierscy, sprzeciwiający się francuskiemu najazdowi, wzniesli liczne powstania (m.in. w Kabylili). Krwawo tłumione, prowadziły do eskalacji napięć. Po I wojnie światowej Algierczycy (zarówno Arabowie i francuscy koloniści*) zakładali liczne ugrupowania społeczno-polityczne wysuwające kwestię niepodległości i różne koncepcje jej realizacji: od zachowania związku z Francją po

pełną suwerenność. W czasie II wojny światowej A. była terenem walk aliantów z wojskami Vichy. Po zakończeniu wojny pozostała w zwierzchności kolonialnej. W latach 1954-58 trwało zbrojne powstanie, w 1960 rozpoczęły się rokowania z rządem francuskim zakończone układem w Evian-les-Bains. W VII 1962 Algieria proklamowała niepodległość.

Kraj nie wszedł w struktury Frankofonii (nie jest członkiem OIF), uważając ją za przejaw neokolonializmu* oraz kultury odległej tradycjom arabskim. Niemniej uczestniczy w szczytach OIF i przyjmuje wsparcie Francuzów w zakresie edukacji.

HISTORIA LITERATURY. Literatura algierska jest zjawiskiem złożonym; jednoznaczne zdefiniowanie jej i rozdzielenie od literatury francuskiej, zwłaszcza w okresie międzywojnia (1918-39), jest trudne. Splatają się w niej silne tradycje arabskie, żydowskie, francuskie; wpływ wywarła bolesna historia, zwłaszcza kolonializm* i dekolonizacja*. Nakładają się na nią kwestie społeczne, jak np. dynamiczny rozwój osadnictwa francuskiego, nędza arabskich regionów (zwłaszcza Kabylii). Koloni asymilowali się z ludnością arabską, głównie w dużych miastach, co doprowadziło do metyzacji* kultur i nadało szczególny ton wypowiedziom pisarzy pierwszych dekad XX w. Stąd wśród krytyków padają pytania o tożsamość i zakwalifikowanie narodowościowe takich pisarzy, jak Albert Camus czy Emmanuel Roblès (określani jako czarne stopy*).

Pierwsze lata osadnictwa francuskiego były okresem trudnym, niesprzyjającym uprawianiu literatury pięknej. Świadectwem jest opis zakładania plantacji w *PIERWSZYM CZŁOWIEKU* Camusa [2004]. Arabom zaś obce były francuskie tradycje literackie. Stąd w XIX w. powstały głównie teksty o Algierii, początkowo o charakterze utylitarnym, autorstwa francuskich wojskowych, ekonomów i kupców (wśród nich był Onésime Reclus, autor neologizmu „frankofoński”). Na przeł. XIX i XX w. podróżnicy, malarze i pisarze (Eugène Fromentin, André Gide) publikują wspomnienia z podróży po kraju i reportaże; powstają również pierwsze powieści autorstwa francuskich kolonów, wśród których są: Louis Bertrand, Robert Randau, Auguste Robinet (pseud. Musette), posługujących się także gwara pataouette*. W latach 20. XX w. w literaturze a. zachodzą dwa zjawiska: 1) rodzi się francusko-algierski ruch literacki skupiający się na problematyce lokalnej, dążący do zjednoczenia Francuzów algierskich; jego przedstawicielami są Jean Pomier, Louis Lecoq, Charles Hagel, Alfred Rousse; 2) debiutują pierwsi pisarze frankofońscy pochodzenia algierskiego (Ben Cherif, *AHMED BEN MOSTAPHA GOUMIER*, 1920; Hadj Hamou, *ZOHRA LA FEMME DU MINEUR*, 1925; Zenati, Ould Cheikh, Debèche), tworzący literaturę mimetyczną, tj. naśladowującą wzorce francuskie. Debiutują także pisarze oryginalni, nienaśladowujący trendów europejskich,

wśród nich poeta Jean Amrouche, który w zbiorze wierszy nacechowanych mistycyzmem przedstawia dramat człowieka poszukującego tożsamości (*ETOILE SECRÈTE*, 1937).

Koloni oraz część arabskich elit podjęli próby animowania życia teatralnego. Pierwsze przedstawienia miały miejsce na początku XX w. Z obawy przed wzniesieniem nastrojów rewolucyjnych władze kolonialne cenzurowały repertuar, stąd wystawiano głównie dramaty obyczajowe¹. W latach 30. ważną postacią życia teatralnego był Albert Camus, działający wraz z założonym przez siebie Teatrem Ludowym.

Od 1935 kształtuje się nurt śródziemnomorski, reprezentowany głównie przez kolonów, wśród nich Gabriel Audisio, Albert Camus, Emmanuel Roblès, Claude de Fréminville, René-Jean Clot, Marcel Moussy, Jules Roy, Jean Pelegri. Określa się ich często mianem pokolenia Szkoły Algieru.

Twórcą współczesnej literatury frankofońskiej Algierii jest Mouloud Feraoun, debiutujący w 1950, kiedy intelektualiści algierscy coraz odważniej kontestowali system kolonialny w publicznej debacie. Jego *DZIENNIKI 1955-1962* są przejmującym dokumentem wojny algierskiej; w autobiografii *LE FILS DU PAUVRE* (1950; wyd. pol. *SYN BIEDAKA*, 1972) oraz w *LA TERRE ET LE SANG* (1953; wyd. pol. *ZIEMIA I KREW*, 1958) ilustruje sytuację kraju znajdującego się na historycznym i politycznym rozdrożu. Feraoun został zamordowany w 1962 przez oddziały OAS (skrajnie prawicowa Organizacja Tajnej Armii, zał. w 1961, zwalczająca ruch wyzwolenczy w Algierii), zaledwie trzy dni przed proklamowaniem niezależności kraju. W tym samym roku debiutowała pierwsza francuskojęzyczna pisarka algierska Assisa Djebbar (*LES ENFANTS DU NOUVEAU MONDE*), którą w uznaniu zasług wybrano do Akademii Francuskiej (16 VI 2005), jako pierwszą pisarkę z krajów Maghrebu.

W pierwszych latach po uzyskaniu niepodległości dominowały tematy związane z polityką, rewolucją arabską, walką o kształt państwa (zwłaszcza rodzący się system niepodległej władzy, często represyjny wobec obywateli, budził sprzeciw elit) i społeczeństwa, świadectwem poszukiwania tożsamości. Ważnym elementem nowej literatury stał się opis społeczno-kulturowych realiów i zerwanie z egzotycznym obrazem literatury podróżniczej. Istotne stało się docieranie do źródeł „algierskości” poprzez wskrzeszanie legend zachowanych w formie ustnej. *NEDJMA* Yacina Kateba, uznana za najważniejszą, założycielską powieść maghrebińską, nawiązuje do mitycznego świata dawnych wierzeń plemiennych i szuka korzeni narodu algierskiego w kulturze pierwszych mieszkańców tych ziem. Jednocześnie literatura lat 60. i 70. jest trudna w odbiorze, gdyż pisarze łąmia

¹ Władze kolonialne cenzurowały również rynek wydawniczy, jedynie małe, prywatne wydawnictwa mogły publikować z większą swobodą.

paradygmat językowy, zrywając utarte więzi między *signifiant* i *signifié*, co czyni tekst symbolicznym i niejasnym, jeśli nie zna się klucza interpretacyjnego.

Po 1962 upowszechnił się teatr. Głównym celem młodych dramatopisarzy, na czele z Katebem, było ukazywanie egzystencji przeciętnych ludzi na tle zmieniających się dynamicznie realiów politycznych, społecznych, kulturowych i przede wszystkim obyczajowych w kraju.

Literatura lat 90. XX w. nacechowana jest tragizmem i cierpieniem. Mniej liczni pisarze, wśród których Mohammed Moulesseould i Boulem Sansal, nawiązują do krwawych wydarzeń (ataki terrorystyczne, próby zaprowadzenia przemocą radykalnego islamu). W wyniku polityki przemocy i terronu część elit uciekła za granicę, głównie do Francji.

Dopiero na początku XXI w. wewnętrzna sytuacja na tyle stabilizuje się, że literatura może rozwijać się swobodnie. Pokolenie postmodernistyczne nie czuje się spadkobiercą ani epoki kolonialnej, ani walk wewnętrznych o kształt państwa, początkując proces „dyseminacji odniesień kulturowych i literackich, nie roszcując jednocześnie prawa do uniwersalizmu, który także może stać się stereotypem” [Wolton, 2006:558].

okres po II wojnie światowej	lata 80.	lata 90.	XXI w.
Noureddine Aba Jean Amrouche Marie-Louise Taos Amrouche Ali Boumahdi Mohammet Dib Assisa Djebar Nabile Fares Mouloud Feraoun Malek Haddad Yacine Kateb Mouloud Mammeri Moufdi Zakaria	Ahlam Mosteghanemi Abdelkader Alloula Rachid Boudjedra Tahar Djaout Rachid Mimouni	Aziz Chouaki Yasmina Khadra (Mohammed Moulesseould) Saadane Benbabaali Slimane Benaïssa Anouar Benmalek Nassira Belloula Nina Bouraoui Malika Mokkedem Amin Zaouri Abdelkader Djemai	Maïssa Bey Salim Bachi Makhlouf Bouaich Boulem Sansal Slim (kreskówka)

ANTYLE-GUJANA (fr. Antilles-Guyane)

Antyle-Gujana (fr. *Antilles-Guyane*; z języków indiańskich: *Antilla*, nazwy legendarnej wyspy; *Guyana* „kraj bezimienny”). Obszar geograficzny na Morzu Karaibskim i w Ameryce Południowej, którego mieszkańcy przynależą do francuskojęzycznego kręgu kulturowego.

Geograficznie Antyle są grupą wysp leżących u brzegów Ameryki Środkowej, w basenie Morza Karaibskiego i Oceanu Atlantyckiego. Dzielą się na Wielkie A. (Kuba, Haiti, Jamajka, Portoryko) oraz Małe A. (m.in. Wyspy Podwietrzne, Wyspy Zawietrzne, Wyspy Dziewicze). Odkrył je Krzysztof Kolumb w 1492. Od poł. XVI w. kolonizowane przez Francuzów, Anglików, Holendrów, Niemców, Duńczyków.

Wyspa Haiti (dawniej zwana San Domingo, Saint-Domingue lub Hispaniola) jako pierwsza wyswobodziła się spod zwierzchności kolonialnej i wywalczyła niepodległość. Wyzwoleńcy założyli na niej dwa państwa: Haiti (1801) i Dominikanę (1804). Obecnie A. pod względem politycznym dzielą się na terytoria zależne oraz niepodległe państwa. Do Francji należą: Gwadelupa, Martynika (tzw. Antyle Francuskie) oraz Gujana, tworząc departamenty zamorskie (DOM).

Mieszkańcy regionu to głównie Kreole*, określane również jako metysi*, potomkowie niewolników przywiezionych z Afryki, których historyk francuski, Michelet, nazywał „czarną Francją”. Powszechnie posługują się kreolskim* oraz językami państw, do których przynależą. Poczucie odmienności językowej, kulturowej, społecznej wpływa na tożsamość ludności i jest stymulującym bodźcem dla twórców różnych dziedzin sztuki, zwłaszcza literatury i muzyki. Wielu z nich nawiązuje do pierwszych lat niepodległości (m.in. dramat Aimé Césaire’a *LA TRAGÉDIE DU ROI CHRISTOPHE*).

Patrz: Gujana, Gwadelupa, Martynika.

BELGIA (fr. la Belgique)

Monarchia parlamentarna w północno-zachodniej części Europy, nad Kanałem La Manche, zajmująca pow. 30,528 tys. km². Stolica Bruksela. Języki urzędowe: francuski, niderlandzki i niemiecki. W użyciu waloński.

HISTORIA. Utworzona w 1830, na mocy konferencji londyńskich, w wyniku rewolucji żądającej oddzielenia od Niderlandów. Na tron powołano Leopolda I z dynastii sasko-koburskiej. Uznana neutralną w 1831. W drugiej poł. XIX

w. jeden z najbardziej uprzemysłowionych krajów Europy (zwłaszcza część francuskojęzyczna), z prężnie rozwijającym się ruchem robotniczym. W 1908 król Leopold II przekazał państwu swoją prywatną kolonię Kongo. Od 1919 B. sprawowała mandat nad Ruandą i Urundi (dzisiejsze Rwanda, Burundi).

W I i II wojnie światowej kraj bezpardonowo zajęli Niemcy, gwałcąc neutralność (wstrząsające świadectwo wojenne w książce Ericha Marii Remarque'a, *NA ZACHODZIE BEZ ZMIAN*). Po wojnie w strukturach europejskich (Benelux; EWG, późn. UE) i euroatlantyckich (ONZ, NATO). Po II wojnie zaczęła słabnąć rola ekonomiczna obszaru francuskojęzycznego. Wynikało to ze spadku zapotrzebowania na surowce naturalne stanowiące źródło utrzymania regionu. Paradoksalnie, na tle technologicznego rozkwitu Zachodu (tzw. trzydziści wspaniałych lat, fr. *les Trente Glorieuses*, 1945-73), frankofońską część Belgii dotknął kryzys, który wywołał potężną falę strajków robotniczych w latach 60. Pogłębił on i tak już silne napięcia w państwie.

Kwestie lingwistyczne składają się na specyfikę kraju, który, choć suwerenny, nie ma odrębnego języka i zapożycza go od sąsiadów. Sytuacja ta rodziła i rodzi konflikty, które zaostrzając się grożą destabilizacją, a nawet rozpadem państwa. Od początku istnienia w B. dochodziło do tarć wywoływanych walką Flamandów o równouprawnienie językowe, które doprowadziły do ukształtowania dwóch wrogich stronnictw. Rokiem symbolicznym, uważanym za kamień milowy emancypacji Flamandów jest 1930, kiedy doszło do flamandyzacji francuskojęzycznego Uniwersytetu w Gandawie (Gand). Do następnego podziału na tle językowym doszło na Uniwersytecie w Louvain w 1968, z którego wyodrębniły się dwa ośrodki: flamandzki (nadal w Louvain/Leuven) i frankofoński (w regionie Brabancji). Efektem działania stronnictw jest też podział administracyjny respektujący różnorodność językowo-kulturową obywateli. Kraj dzieli się na trzy wspólnoty (francuską, *Communauté Française*; flamandzką, *Vlaamse Gemeenschap*; niemieckojęzyczną, *Deutschsprachigen Gemeinschaft*); trzy autonomiczne regiony (Region Stołeczny Brukseli; Region Flamandzki; Region Waloński) oraz cztery regiony językowe (francuskojęzyczny z językiem walońskim; niderlandzkojęzyczny z językiem flamandzkim; niemieckojęzyczny; dwujęzyczny region Brukseli).

HISTORIA LITERATURY BELGIJSKIEJ. Termin l.b. sięga korzeniami 1830, momentu ukonstytuowania się państwa. Jednak jeśli przyjąć kryterium językowe, to l.b. w języku francuskim ma tysiącletnie tradycje. Tu powstał pierwszy tekst francuskojęzyczny *KANTYLENA O ŚWIĘTEJ EULALII* (*CANTILÈNE DE SAINTE EULALIE*, ok. 880), narodził się gatunek kroniki historycznej (Jean Froissart, Philippe de Commines). Uzyskanie suwerenności łączyło się z dążeniem do autonomii

kulturowej wyrażającej się w poszukiwaniu tematów narodowych i historycznych. Jednak każda wspólnota językowa szukała modeli w tzw. literaturze większej (niemieckiej, francuskiej) [patrz: literatura mniejsza*]. Dwoistość językowa B. wydała dwie gałęzie piśmiennictwa: francuskojęzyczne i flamandzkojęzyczne. Pisarzy belgijskich dzieli się na cztery kategorie: Walonowie piszący wyłącznie po francusku (np. Henri Michaux, George Simenon); Flamandowie piszący wyłącznie po flamandzku (np. Stijn Streuvels, Felix Timmermans); Flamandowie dwujęzyczni (np. Philippe Marnix); Flamandowie wyłącznie francuskojęzyczni (np. Maurice Maeterlinck, Franz Hellens).

Francuskojęzyczna l.b. dzieli się na trzy fazy: dośrodkową (fr. *centripète*; 1830-1920), odśrodkową (fr. *centrifuge*; 1920-60) i dialektalną (fr. *dialectale*; po 1960).

Pierwsze lata (1830-80) uważa się za jałowe; poza *LÉGENDE D'ULENSPIEGEL* Charlesa de Costera nie powstały ważniejsze dzieła. Jest to jednak istotny okres budowania podwalin literatury narodowej, poszukiwania tożsamości i mitów założycielskich, wypracowywania stylu. Rysują się zręby estetyki belgijskiej, w której dominujące okażą się motywy z północy, baśnie i legendy sprzed okresu formowania się państw w Europie północnej oraz średniowieczna literatura mistyczna z terenów Flandrii i Niemiec.

Około 1880 zaczyna się okres Młodej Belgii nacechowany estetyką symbolizmu. Założono wówczas liczne czasopisma literackie (m.in. „La Jeune Belgique”, „La Wallonie”, „L'Art moderne”, „L'Artiste”, „Durendal”); powstały wybitne utwory; czołowym pisarzem jest Maeterlinck, który w 1911 otrzymał literacką Nagrodę Nobla.

Ważnym nurtem estetycznym fazy odśrodkowej stał się nadrealizm, rozbu-dzający indywidualności artystyczne (René Magritte, Christian Dotremont, Louis Scutenaire). Czasopisma („Le disque vert”) i ruchy artystyczne (*Cobra*) eksperymentują z formami literackimi.

Faza dialektalna cechuje się poszukiwaniami formalnymi, eksperymentami literackimi, minimalizmem. Zdaniem Jean-Marie Klinkenberga trudno ją opisać, jest to bowiem zjawisko rozwijające się. Nie stało się jeszcze zamkniętym rozdziałem historii literatury, które można badać z niezbędnej perspektywy czasowej. Bezpieczniej jest zatem odrzucić kryterium nurtów estetycznych i analizować literaturę w kategoriach pokoleń literackich. Klinkenberg wyróżnia trzy pokolenia pisarzy, grupując ich pod względem wieku, wskazując kontekst historyczny, polityczny, społeczny, intelektualny i kulturowy, w którym wyrosli. Mają oni wszyscy podobny bagaż doświadczeń i odnoszą się do zjawisk im współczesnych. Są to:

- 1) pokolenie przełomu (fr. *la génération du tournant*) – pisarze urodzeni w okresie międzywojnia, których pierwszym doświadczeniem była II wojna

światowa. Debiutowali w latach 60., czyli okresie upadku imperiów kolonialnych i zmiany światowej geopolityki. Modelem literackim, do którego odnosili się, był neoklasycyzm dominujący w latach 50. Niektórzy powielali go (m.in. Maud Frère, Charles Bertin, René Swennen, Jean-Claude Bologne). Inni przeciwstawiali mu się wybierając nurt fantastyki klasycznej, zakorzenionej w imaginariu europejskim (m.in. Jacques Sternberg, Thomas Owen, Gérard Prévôt) lub inspirowanej latynoamerykańskim realizmem cudownym* i magicznym* (m.in. Guy Vaes). Trzecim nurtem, typowym dla tego pokolenia, był neoregionalizm (fr. *le néo-régionalisme*) cechujący się z jednej strony wiernością tradycji (m.in. Daniel Gillès, Jean Mergeai, Hubert Juin, René Héroumont), z drugiej – otwartością na nowe style życia (ekologia).

- 2) pokolenie tożsamościowe (fr. *la génération identitaire*) – pisarze urodzeni w latach 40. Część z nich podjęła się rozliczeń z historią najnowszą. Inni, zafascynowani rozwojem technologicznym i swobodą obyczajów, afirmowali sam fakt istnienia i korzystania z życia. Typową cechą pisarzy tego pokolenia jest dążenie do rozbijania gatunków. Poezja przeplata się z opowiadaniem i sztuką dźwiękową (Jean-Pierre Verheggen), z filozofią (Jacques Sojcher), krytyką sztuki (Eric Brogniet), manifestem (Raoul Vaneigem). Inni ważni pisarze tego nurtu to Conrad Detrez (*LES PLUMES DU COQ*, 1975; *L'HERBE À BRULER*), Pierre Mertens (*L'INDE OU L'AMÉRIQUE*, 1969; *LES BONS OFFICES*, 1974; *TERRE D'ASOLE*, 1978), Hubert Nyssen (*DES ARBRES DANS LA TÊTE*, 1978). Ważną rolę, zwłaszcza na polu teatru, odegrał René Kalisky, pochodzenia polskiego. Jego sztuki, zabarwione tragizmem i elementami historycznymi, nawiązują do rozwiązań formalnych Brechta i Pirandella. Kalisky rozwijał istotne dla literatury i dramatu koncepcje nadgry (*surjeu*) i nadtekstu (*surtexte*). Otrzymał liczne nagrody, wśród nich Prix spécial SACD (1982). Do najbardziej znanych jego sztuk należą *TROTSKY* (1969), *SKANDALON* (1970), *JIM LE TÉMÉRAIRE* (1973), *LE PIQUE-NIQUE DE CLARETTA* (1973).
- 3) pokolenie minimalistyczne (fr. *la génération minimaliste*) – pisarze urodzeni w latach 60. i 70., wychowani po Maju 68, w przekonaniu o „końcu historii” i „śmierci ideologii”. Mniej interesowały ich kwestie historyczne, bardziej eksperymenty formalne. Do najważniejszych przedstawicieli pokolenia należą: Nicole Malinconi, Jean-Luc Outers, Jean-Philippe Toussaint, Nicolas Ancion.

W drugiej poł. XX w. dynamicznie rozwija się kreskówka (fr. *la BD, bande dessinée*). Od lat 60. uważa się ją za pełnoprawną gałąź literatury (wcześniej jako paraliteratura) i wyklada jej historię i techniki na uniwersytetach (od 1962 na

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

paryskiej Sorbonie). Do światowej sławy autorów gatunku należą Hergé [właśc. Georges Prosper Remi], Jijé [właśc. Joseph Gillain] i André Franquin.

W fazie dialektalnej pojawiły się dwie diaspory literackie*: mieszkający w Belgii Włosi stworzyli nurt tzw. *rital littérature* (słowo „rital” określa imigrantów z Włoch, mieszkających w Belgii; pochodzi od tytułu autobiografii *LES RITALS* François Cavanny z 1978) poruszający problem zderzenia europejskich kultur północy i południa oraz obrazujący – często humorystycznie – próby adaptacji w nowym środowisku (cf. Girolamo Santocono, *RUE DES ITALIENS*, 1986). Podobne tematy pojawiają się w skromniejszym dorobku pisarzy arabskich z Maghrebu, wśród których największą sławę zdobyła Léila Houari, pisarka i kucharka z Maroka, prowadząca bistro w Brukseli. W jej dorobku są: *ZEIDA DE NULLE PART*, 1985; *QUAND TU VERRAS LA MER*, 1988; *LES CASES BASSES*, 1993; *POÈME FLEUVE POUR NOYER LE TEMPS PRÉSENT*, 1995.

Faza dośrodkowa 1830-1920	Faza odśrodkowa 1920-1960	Faza dialektalna po 1960
Charles De Coster Henri Moke Emil Verhaeren Maurice Maeterlinck Albert Mockel Georges Rodenbach Max Elskamp Charles Van Lerberghe Camille Lemonnier Felix Bogaerts Georges Eekhoud Paul Gérardy Christian Beck Paul Heusy Caroline Gravière	Georges Simenon Franz Hellens Charles Plisnier Henri Michaux Michel de Ghelderode Fernand Cromelynck Géo Norge Marie Gevers Thomas Owen Jean Ray Arthur Masson Géo Libbrecht Hubert Juin Paul Willems Christian Dotremont Marguerite Yourcenar Hergé (Georges Prosper Remi) Jijé (Joseph Gillain) André Franquin	Suzanne Lilar Pierre Della Faille Maud Frère François Emmanuel Guy Vaes Pierre Alechinsky Conrad Detrez Pierre Mertens René Kalisky Jacques Izoard Jacques Crickillon Jean-Philippe Toussaint Françoise Mallet-Joris Amélie Nothomb Leïla Houari

BENIN (fr. le Bénin)

Państwo w Afryce Zachodniej, nad Zatoką Gwinejską, o pow. 112 tys. km². W latach 1960-75 pod nazwą Dahomej. Graniczy z Togo, Burkina Faso, Nigrem, Nigerią. Stolica Porto Novo. Język urzędowy francuski.

HISTORIA. Od XII do XIX w. Benin (Edo) zajmował obszar dzisiejszego kraju oraz południa Nigerii. Ludność stanowiły plemiona Adża i Fon, o strukturze feudalnej, pobierające daniny od sąsiednich państweczek. W XIII-XIV w. wywalczył pozycję najsilniejszego w regionie. Słynął z rozwiniętej sztuki o charakterze dworskim, cechującej się wysokim poziomem technicznym, artystycznym, dekoratorskim. Najbardziej wartościowe dzieła (maski, sprzęty rytualne, dekoracyjne reliefy, rzeźby, naczynia) powstały w XIV-XVI w. Ziemi odkryte przez Portugalczków w XV w. stały się centrum handlu niewolnikami (stąd nazwa Wybrzeże Niewolnicze). Od końca XVIII w. rozdzierane konfliktami wewnętrznymi między rdzennymi władcami a kolonizatorami i handlarzami; stopniowo traciły na znaczeniu. Pod koniec XIX w. podzielone między Francję i Wielką Brytanię. Od 1904 prowincja Francuskiej Afryki Zachodniej*. W 1958 uzyskał autonomię. Niepodległy od 1 VIII 1960. W 1972 doszło do zamachu stanu, w wyniku którego władzę przejęła junta.

HISTORIA LITERATURY. Przed epoką kolonialną praktykowano oraturę*, której bogactwo opisał jeden z pierwszych misjonarzy francuskich, ojciec Bouche (*SEPT ANS EN AFRIQUE OCCIDENTALE: LA CÔTE DES ESCLAVES ET LE DAHOMEY*, 1885). Język francuski upowszechniał się od drugiej poł. XIX w. W 1905 założono pierwszą gazetę francuskojęzyczną „L’Echo du Dahomey”, która zainaugurowała działalność i twórczość literacką w Beninie. Autorem pierwszej powieści benińskiej, *L’ESCLAVE* (1929), jest Felix Couchoro. W 1939 ukazała się głośna powieść historyczna *DOGUIMICI* Paula Hazoumé, podważająca dobroczynny wpływ polityki kolonialnej i francuskiej okupacji.

Literatura krytyczna wobec Francuzów i kolonializmu nabiera ostrości po II wojnie światowej, pod wpływem ruchów niepodległościowych. Jednym z najważniejszych utworów tego okresu jest *L’AFRIQUE RÉVOLTÉE* Alberta Tévoédjre (1958). Międzynarodowe sukcesy odnoszą Olympe Bhély-Quenum w prozie oraz Jean Pliya w teatrze. Literatura lat 60. wpisuje się w nurt zaangażowanej: krytykuje narzuconą, zeuropeizowaną strukturę społeczeństwa, kolonializm, neokolonializm i skutki polityki asymilacyjnej. W 1972 doszło do zamachu stanu, wobec którego pisarze zajęli różne stanowiska, zaś tematykę zdominowała polityka. Zmianę przyniosło dopiero pokolenie końca lat 80. Narodziła się także wtedy

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

literatura kobieca, obejmująca problematykę codziennej egzystencji. Pisarki często tworzą literaturę dla dzieci.

przed II wojną światową	lata 50. i 60.	lata 70. i 80.	lata 90., 2000 i nast.
Felix Couchoro Paul Hazoumé	Albert Tévoédjrè Olympe Bhèly-Quenum Jean Pliya Nouréini Tidjani-Serpos	Jérôme Carlos Moudjib Djinadou Edgar Okiki Zinsou Dominique Titus Albet Gandonou Arnold Sénou Gisèle Hountondji Colette Sénami Agossou Houeto Flore Hazoumé	René Gasiglia Djimon Hodonou Adélaïde Fassinou Béatrice Lalinon Gbado Ken Bugul Guy-Bernard Comlan Paulin Joachim Florent Couao-Zotti

BURKINA FASO (fr. le Burkina Faso)

Państwo w Afryce Zachodniej, o pow. 274 tys. km². Graniczy z Mali, Nigrem, Beninem, Togo, Ghaną, Wybrzeżem Kości Słoniowej. Do 1984 pod nazwą Górna Wolta. Stolica Wagadugu. Język francuski.

HISTORIA. Na terenach B.F. istniały liczne państwa plemienne. Najsłabsze z nich, Mosi i Jatenga, toczyły walki z islamskim Sudanem. W latach 1896-1901 podbite przez wojska francuskie. Od 1904 w strukturze Francuskiej Afryki Zachodniej* (do 1919 jako Górna Wolta-Niger; 1919-32 jako Górna Wolta; 1932-47 rozdzielona między Niger, Sudan Francuski i Wybrzeże Kości Słoniowej). W 1916 miało miejsce wielkie powstanie antyfrancuskie przeciwko robotom przymusowym i rekrutacji do armii. Po II wojnie wybuchły walki o suwereność. Od 1958 w ramach Wspólnoty francuskiej. Niepodległe od 5 VIII 1960.

HISTORIA LITERATURY. Przed epoką kolonialną rozwijała się oratura oraz sztuka ekspresyjna (taniec, teatr). W okresie kolonializmu, ze względu na zacięty opór wobec okupantów, negowano tradycje europejskie. Literatura zaczęła rozwijać się po uzyskaniu niepodległości. U progu XXI w. najważniejszymi wydarzeniami kulturalnymi są festiwale teatralne: *Les Récréatrasles*, zainicjowany w 2002 przez Etienne Minoungou oraz *Festival International de Théâtre et de Développement* (FITD) odbywający się co dwa lata.

lata 80. i 90.	XXI w.
Jean-Pierre Guingané Monique Ilboudo Pierre Ilboudo Frédéric Pacéré-Titinga Sangouan Sanou	Angèle Bassolé Joseph Conombo Joseph Ki-Zerbo Samuel Milogo Bernardette Sanou Dao Sayouba Traoré

BURUNDI (fr. le Burundi)

Państwo w Afryce Środkowej, nad jeziorem Tanganika, o pow. 28 tys. km². Graniczy z Kongo Kinszasą, Rwandą i Tanzanią. Stolica Bujumbura. Języki urzędowe: rundi i francuski; język handlowy suahili.

HISTORIA. W XVI w. istniało niezależne państwo Burundi. W XIX w. wojny wewnętrzne między plemionami Tutsi i Hutu osłabiły kraj, co ułatwiło Niemcom podbój kolonialny. Od 1903 weszło w skład Niemieckiej Afryki Wschodniej. Po I wojnie światowej dostało się, wraz z Ruandą, pod mandat belgijski (pod nazwą Ruanda-Urundi). Niepodległość od Belgii uzyskało 1 VII 1962. W 1993 wybuchła krwawa wojna etniczna o władzę, pomiędzy Hutu a Tutsi.

HISTORIA LITERATURY. Na terenach B. przed epoką kolonialną nie uprawiano literatury pisanej. Popularnością cieszyła się oratura oraz sztuki ekspresyjne: taniec, muzyka, zwłaszcza gra na bębnach. Literatura, również ta w języku francuskim, jest nadal relatywnie słabo rozwinięta. Dopiero po wojnie etnicznej i ludobójstwie (1993) ukazało się wiele książek dokumentalnych: reportaży, świadectw, pamiętników.

lata 90.	XXI w.
Donatien Bihute Pierre Buyoya Antoine Kaburahne Sébastien Katihabwa Gilbert Magabaya Salvator Nahimana	Jacques Hatungimana Esther Kamatari Christel Martin Perpétue Nshimirimana

CZAD (fr. le Tchad)

Państwo w Afryce Środkowej, śródlądowe, o pow. 1 284 tys. km². Graniczy z Libią, Sudanem, Kamerunem, Nigrem, Nigerią, Republiką Środkowoafrykańską. Stolica Ndżamena. Języki francuski, arabski.

HISTORIA. Kraj uznawany przez niektórych paleontologów i antropologów za kolebkę cywilizacji. W 2001 na terenie Cz. znaleziono czaszkę (nazwaną Tumai) sprzed ok. 7 mln lat z gatunku, który zdefiniowano jako *Sahelanthropus tchadensis*, uznanego za praprzodka człowieka.

W okresie średniowiecza na terenach dzisiejszego Cz. istniały państwa: Kanem (IX w.), Wadaj (XIV w.) i Bagirmi (XVI w.). Pod koniec lat 70. XIX w. opanowany przez Francuzów, którzy – wraz z Niemcami i Anglikami – ustalili granice w regionie. Od 1900 protektorat francuski, przekształcony w latach 20. w kolonię i włączony do struktur Francuskiej Afryki Równikowej*. Podczas II wojny światowej był pierwszą kolonią, która przyłączyła się do sił wolnej Francji. W 1958 uzyskał autonomię. Od 11 VIII 1960 niepodległy.

HISTORIA LITERATURY. Wielokulturowość cechująca Cz. wynika z wieloetniczności i wielojęzyczności mieszkańców. Władze kultywują cenne dziedzictwo, wspierając m.in. działalność Muzeum Narodowego (1962) i Centrum Kultury Czadu. Rozwijają się sztuki ekspresyjne (muzyka, taniec) inspirowane rytuałami. Natomiast literatura, którą w formie pisemnej zaczęto uprawiać po okresie kolonizacji, nie stanowiła dominującej dziedziny.

lata 80. i 90.	XXI w.
Joseph Brahim Seid Koulsy Lamko Bena Djangrang Nimrod Noël Nétonon Djekery Kosnaye N'Gangbet	Ngarlejh Yorongar Kaar Caas Son Garondé Dijarma Nocky Djedanoum Idriss Haggar Frank Kodbaye Djéria Joslain

DEMOKRATYCZNA REPUBLIKA KONGA (fr. la République démocratique du Congo)

Państwo w Afryce Równikowej, nad Oceanem Atlantyckim, w dorzeczu Konga. Używa się także nazwy Kongo Kinszasa, dla odróżnienia od sąsiedniego państwa Konga Brazzaville. Trzecie pod względem wielkości państwo kontynentu zajmuje powierzchnię 2 345 tys. km². Graniczy z Angolą, Burundi, Republiką Środkowoafrykańską, Kongo Brazzaville, Rwandą, Sudanem, Tanzanią, Ugandą, Zambią. Stolica Kinszasa. Języki urzędowe: francuski i kongo.

HISTORIA. Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z paleolitu. Przed okresem podbojów kolonialnych istniały liczne państwa plemienne oraz królestwa.

Pierwszymi Europejczykami, którzy dotarli do ujścia Konga byli Portugalczycy, jednak tereny przypadły ostatecznie Belgii. W XIX w. król Belgii Leopold II sfinansował wyprawę badawczą prowadzoną przez Anglika Stanleya wzdłuż rzeki Konga. Część tych terenów stała się prywatną kolonią belgijskiego monarchy, który przed śmiercią, pod wpływem krytyki ze strony antykolonialnych stowarzyszeń, przekazał je państwu (1908). Kolonia uzyskała niepodległość w 1960.

W latach 1971-97 kraj przyjął nazwę Zair, po 1997 powrócono do nazwy Kongo Kinszasa.

HISTORIA LITERATURY. W epoce kolonialnej nie troszczono się o rozwój kulturalny kraju. Zainteresowanie kolonów skupiało się na eksploatacji ekonomicznej, głównie pozyskiwaniu czerwonego kauczuku i kości słoniowej. Początki literatury kongijskiej sięgają okresu tuż przed odzyskaniem niepodległości. Kluczową rolę odegrał miesięcznik „Voix du Congo”, kuźnia talentów dziennikarskich i literackich. Duże znaczenie miały placówki misyjne przyczyniające się do budzenia świadomości Kongijczyków i tworzenia tożsamości odrębnej od belgijskiego czy francuskiego modelu kulturowego.

Wśród pierwszych pisarzy należy wymienić: Antoine-Rogera Bolambę, Lomami-Tshibambę, Paula Désiré-Josepha Basembedansa, Alberta Mongita. W 1962 powstało centrum literatury romańskiej o korzeniach afrykańskich (*Centre de littérature Romane d'Inspiration Africaine*), działające przy uniwersytecie w Lovanium, promujące literaturę narodową i wspierające rodzimych pisarzy.

* Sony Labu Tansi (1947, Kinszasa – 1995, Brazzaville), jeden z najważniejszych pisarzy afrykańskich XX w., figuruje w antologiach zarówno jako pisarz z Kongo Brazzaville jak i z Kongo Kinszasa.

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

lata 70.	lata 80.	lata 90.	XXI w.
Madiya (Clémentine) Nzuji Lisembé (Philippe) ElebeMudimbe Edmond Withankenge Timothée Malembe V. Y. Walukumbu- BeneKayembe Mubadiate Buabuaou Zamenga Batukezanga Ikole (Ivonne Marie- Claire) Botuli-Bolumbu Lima-Baleka Bosek'Ilo Christine Kalondji	Sony Labou Tansi* Pius Ngandu Nkashama Kama Kamanda Kashi M'Bika Katende Ntumb Diur Kabika Tshilolo Abo de Léonie Valentin Y. Mudimbe Kabika Tshilolo	Maguy Kabamba Kavidi Wivine N'Landu Frederick Kambemba Yamusangie Locha Mateso Achille F. Ngoye Batukezanga Zamenga	Bongo d'Amba Bolya Bayenga Lucien Badjoko Pius Ngandu Nkashama

DOLINA AOSTY (fr. La Vallée d'Aoste)

Region obejmujący najwyższe partie Alp ze szczytem Mont Blanc, leżący na pograniczu Francji, Szwajcarii i Włoch. Pod względem politycznym należy do Włoch jako autonomiczny region administracyjny. 90% mieszkańców (Waldotańczycy; fr. *valdotains*) to frankofoni. Powierzchnia 3,263 tys. km². Stolica Aosta. Języki oficjalne: włoski i francuski (odmiana franko-prowansalska lub arpitańska).

HISTORIA. Pierwsze ślady osadnictwa pochodzą z megalitu, sprzed ok. 4000 lat (miejsce archeologiczne Saint-Martin-de-Corléans). Od V w. p.n.e. ziemie zamieszkiwali Salassowie, lud pochodzenia celtycko-liguryjskiego. W starożytności tereny zajęli Rzymianie i wymordowali Salassów. Z okresu rzymskiego pochodzą zabytki architektury: łuk tryumfalny Augusta, amfiteatr, bramy. W średniowieczu ziemie weszły w skład Cesarstwa Karola Wielkiego; w latach 904-1295 należały do Królestwa Burgundii; od 1295 do Domu Sabaudii. Aosta, sąsiadująca z przełęczą Świętego Bernarda, leżała na najważniejszym szlaku pielgrzymkowym prowadzącym z północy do Rzymu (na tzw. Via Francigena, Droga Francuzów). Od 1561 język francuski stosowano w prawodawstwie. W 1588 wydano zbiór aktów prawnych we francuskim, regulujący przepisy i zwyczaje regionu (*COSTUMES GÉNÉRALES DU DUCHÉ D'AOSTE*). W 1604 założono kolegium (Collège Saint-Bénin), które kształciło elity i odgrywało kluczową rolę w regionie. W latach 1860-61 D. A.

została przyłączona przez Włochy do jednoczącego się królestwa. W okresie faszyzmu Mussoliniego Włochy prowadziły politykę antyfrancuską i intensyfikowały italianizację regionu. Do idei dwujęzyczności wrócono po wojnie; w 1945 Rada Doliny uzyskała od Włoch status autonomiczny, potwierdzony w 1948.

HISTORIA LITERATURY. Termin „literatura waldotańska” (fr. *la littérature valdôtaine*) odnosi się do dwóch zjawisk: pisanej twórczości w języku francuskim z D. A. oraz oratury w waldotańskim, zwanym arpizańskim (fr. *arpitane*). Pierwszych prób kodyfikacji dialektu waldotańskiego podjął się Jean-Baptiste Cerlogne w poł. XIX w.

Najstarsze zachowane utwory, z XI w., to teksty i pieśni liturgiczne spisane w języku oïl (północna Francja), przechowywane w klasztorach szlaku pielgrzymkowego. Najbardziej znany to *DIZ ET PROVERBES DES SAIGES* (1260). Ze średniowiecza pochodzą pieśni trubadura Thibaulta de Champagne (zm. 1253). Pierwsze dzieło napisane przez Waldotańczyka i wydane w Dolinie to *VIE DE SAINT-GRAT* z 1575. Do początków XIX w. literatura waldotańska rozwijała się powoli. Powstawały głównie kroniki, prace historyczne, teologiczne, hagiografie, kazania, genealogie. Cenzura Inkwizycji hamowała swobodę wypowiedzi. Od XIX w. lokalni pisarze, pod wpływem Wiktora Hugo i Alphonsa de Lamartine’a wprowadzili romantyzm. W 1841 założono pierwsze czasopismo „Feuille d’annonces d’Aoste”. Współpracujący z nim lokalni pisarze (bracia Alcide i Ferdinand Bochet, Augustin Vagneur, Joseph Alby, Eugene Pignet, Félix Orsières, Léon-Clément Gérard) utworzyli pierwszą grupę literacką, Małą Plejadę waldotańską (*Petite Pléiade valdôtaine*). Twórczość ich, głównie poezja, wzorowała się na modelach francuskich, zwłaszcza powieści pastoralnej z XVIII w. i romantycznej. W 1841 ukazała się pierwsza powieść waldotańska *PARABOLE DU FILS PRODIGE* Bernardina Biondelli.

W 1855 założono Akademię Saint-Anselme, której celem była obrona tradycji waldotańskich, języka francuskiego i franko-prowansalskiego (arpińskiego) w obliczu nieuchronnego przyłączenia krainy do Królestwa Italii. Przedstawicielami kręgów literackich Akademii są Eugenie Martinet i Jean-Baptiste Cerlogne uważany za kodyfikatora języka waldotańskiego i inauguratora literatury zwanej odtąd arpizańską.

Na przełomie XIX i XX w. międzynarodową sławę zdobył poeta symbolistyczny Léon-Marius Manzetti. Karierę literacką rozpoczęły Waldotanki: Corinne Guillet, Flaminie Porté, Herminie Gerbore. Clorinde Vercellin jako pierwsza zastosowała wiersz wolny, wzorując się na poezji Apollinaire’a.

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

Rozkwit i promocja literatury waldotańskiej przypadają na lata 50. XX w. Wśród najbardziej znanych poetów są Anaïs Ronc-Désaymonet, Eugenie Martinet, Césarine Binet, Marius Thomasset, Amédée Berthod, Armandine Jérusel, René Willien. W 1963 zorganizowano pierwszy konkurs literacki. W 1967 Willien założył Centrum Studiów Frankoprowansalskich.

XV-XVI	XVII-XVIII	XIX	XX-XXI
Pierre Du Bois Jean-Loudovic Vaudan Jean-Claude Mochet	Roland Viot Albert Bailly Jean-Baptiste de Tillier	Félix Orsières Ferdinand Bochet Alcide Bochet Mgr Joseph-Auguste Duc François-Gabriel Frutaz Jean-Baptiste Cerlogne Amé Gorret Léon-Marius Manzetti	Jean-Jacques Christillin Tancredi Tibaldi Pierre-Antoine Maquignaz André Zannotto Joseph-Marie Henry Lin Colliard Victor Martin Marco Gal Pierre Vietti André Ferré Parfait Jans Teresa Charles Raymond Vautherin

DŻIBUTI (fr. le Djibouti)

Państwo w Afryce Wschodniej, u styku Morza Czerwonego i Zatoki Adeńskiej przy cieśninie Bab-al-Mandab, o powierzchni 22 tys. km². Graniczy z Etiopią, Erytreą i Somalią. Stolica Dżibuti. Języki: arabski i francuski.

HISTORIA. Do poł. XIX w. znajdowało się w obrębie terenów należących dziś do Somalii. Zajęte przez Francuzów jako kolonia; od 1946 terytorium zamorskie Francji. W 1967 rozpisano referendum niepodległościowe; w wyniku głosowania kraj zyskał autonomię i przyjął nazwę Francuskie Terytorium Afarów i Issów. Silny ruch niepodległościowy, działający w kraju i za granicą, doprowadził do całkowitego uniezależnienia od Francji 27 VI 1977.

HISTORIA LITERATURY. Literatura rozwija się w językach angielskim (czołowy przedstawiciel to Nurrudin Farrah), arabskim i francuskim, nie stanowi jednak dominującej działalności kulturalnej w kraju.

lata 90.	XXI w.
Youssef Elmi Chehem Watta	Abdourahman Waberi Ali Couba

GABON (fr. le Gabon)

Państwo w Afryce Równikowej, u wybrzeży Oceanu Atlantyckiego, zajmujące powierzchnię 167,66 tys. km². Stolica Libreville. Język urzędowy francuski. Ludność posługuje się na co dzień językami z rodziny bantu (gł. fang, punu, teke).

HISTORIA. Dzieje ziem sprzed kolonizacji są słabo poznane; przemierzały je głównie plemiona wędrownie, jedynie na północnym wschodzie osiedlili się Pigmeje. Na południu powstawały królestwa, które przetrwały do XIX w.

W 1471 ziemie odkryli Portugalczycy eksplorujący wybrzeża Afryki Środkowej, nadając im nazwę „gabo” (płaszcz), od kształtu linii brzegowej. Od XVI w. zakładano faktorie oraz prowadzono handel niewolnikami. W poł. XIX w. Francuzi rozpoczęli ekspansję terytorialną; w 1875 przybył z pierwszą misją Pierre Savorgnan de Brazza, założył Franceville i został pierwszym gubernatorem. Francuzi oficjalnie objęli władzę w 1885, a w 1891 przyłączyli Gabon do Konga francuskiego.

Od 1958 jako republika autonomiczna; od 1960 niepodległy. Jest jednym z państw założycielskich Frankofonii i od III 1970 wchodzi w skład struktur organizacji.

HISTORIA LITERATURY. Do XX w. na terenie Gabonu nie było literatury pisanej w europejskim tego słowa znaczeniu; opowiadania przekazywano w formie ustnej. Popularnością cieszyły się epopeje mvett* w plemieniu Fang czy ingwala* w plemieniu Nzebi. Podróżnik i badacz André Raponda-Walker zebrał je i opublikował w antologii (*CONTES GABONAIS*, 1967).

Literatura frankofońska narodziła się w drugiej poł. XX w., najpierw była to głównie poezja (lata 60.), później proza (lata 70.). Pisarze frankofońscy podejmują tematy związane z życiem plemion i społeczeństw afrykańskich w zmieniającym się świecie. Ukazują konflikt między tradycją a nowoczesnością, biedę szerokich rzesz Afrykańczyków, będącą wynikiem polityki kolonialnej, wyalienowanych młodych ludzi zmuszonych żyć w slumsach (*LES MATITIS*, Freddy-Hubert Ndong Mbeng). Wiele miejsca poświęca się roli kobiety w społeczeństwie i – podobnie

PAŃSTWA – OBSZARY – REGIONY

jak w innych krajach Afryki – same kobiety często opisują swe losy. Światową sławę zyskała np. Justine Mintsa.

Na przeł. XX i XXI w. dużą popularność wśród Gabończyków zdobyła nowela, a Jean Juste Ngomo jest poczytnym autorem gatunku, czerpiącym inspirację z rodzimego mistycyzmu i fetysyzmu. Najczęściej wykorzystywaną przez niego kategorią estetyczną jest przerażenie, stąd porównuje się jego twórczość do Stephena Kinga.

lata 60.	lata 70.	lata 80. i 90.	XXI w.
Ndouna Depenaud Wisi Magangue-Ma-Mbujou Georges Rawiri	Robert Zotoumbat Jean Divassa Nyamat	Jean Juste Ngomo Freddy-Hubert Ndong Mbeng Justine Mintsa Auguste Moussirou-Mouyama Okoumba-Nkonghe	(Sandrine) Bessora Chantal Magalie Mbazoo-Kassa Marc Mvé Bekale Ludovic Obiang Emane Bonjean-François Ondo

GUJANA (fr. la Guyane)

Region i departament zamorski Francji (DOM), leżący w północno-wschodniej części Ameryki Łacińskiej, liczący 83,846 tys. km². Ze względu na przynależność polityczną do Francji stanowi region Unii Europejskiej (tzw. rubież Unii, fr. *RUP, la région ultrapériphérique*). Stolica departamentu Kajenna (fr. *Cayenne*); język urzędowy francuski; język regionalny kreolski Gujany.

Oficjalna nazwa regionu to „Gujana”, jednak w języku potocznym często dodaje się przymiotnik „francuska”, dla odróżnienia od pozostałych części tej geograficznej krainy, zajętych przez inne mocarstwa kolonialne (Wielka Brytania, Holandia). Określenie „Gujana francuska” uznawane jest coraz częściej za relikwiny epoki kolonialnej.

HISTORIA. W epoce prekolumbijskiej tereny o nazwie Paquirra zamieszkiwali Indianie. W 1498 odkrył je Krzysztof Kolumb; od 1503 osiedlają się Francuzi; od 1604 do 19 III 1946 Gujana ma status kolonii i nosi nazwę Francji równikowej (fr. *France équinoxiale*; dosł. Francja równonocy). Zwabieni mirażem złota odkrywcy i pierwsi osadnicy nazywali tereny El Dorado, jednak klimat okazał się dla Europejczyków zabójczy. Ze względu na wysoką śmiertelność wśród osadników pojawiły się problemy z administrowaniem plantacjami, dlatego w 1852 tereny

przekształcono w ziemię galerniczą (fr. *bagne de Guyanne*), czyli miejsce zsyłki skazanych, wśród których było wielu więźniów politycznych, przeciwników Drugiego Cesarstwa (*Second Empire*). Gujana zyskała niechlubną sławę i nazwę „suchej gilotyny”, gdyż karę przeżywało 3% zesłanych. Większość tych, którzy przeżyli, nie miała szans powrócić do Francji: skazani na mniej niż 8 lat więzienia musieli mieszkać drugie tyle w kolonii, zaś skazani na ponad osiem lat nie mieli prawa powrotu w ogóle. Nadawano im albo niewielkie działki albo koncesje. Polityka metropolii miała dwa cele: pozbyć się niechcianych opozycjonistów oraz zapewnić stały dopływ osadników.

Seria krytycznych reportaży Alberta Londres'a, jednego z najwybitniejszych dziennikarzy francuskich XX w., oraz działania gujańskiego polityka Gastona Monnerville'a wywarły presję na rząd francuski i przyczyniły się do zamknięcia kolonii karnej. Ostatnią grupę skazanych zesłano w 1938; w 1945 władze francuskie zezwoliły na powrót do kraju tym, którzy przeżyli.

HISTORIA LITERATURY. Ze względu na charakter karny kolonii życie literackie nie miało warunków do zaistnienia i rozwoju. Pierwszym dziełem literatury gujańskiej w języku francuskim jest powieść *ATIPA* (1885) autorstwa Alfreda Parépou, o którym dziś nic nie wiadomo. Wśród pierwszych pisarzy, z początku XX w., wymienić należy Ismaïla Urbaina, Jeana Galmota, René Jadfarda. Z Gujany pochodzi René Maran, autor głośniejszej powieści *BATOUALA**, która zdobyła nagrodę Goncourtów w 1921, wywołując skandal w paryskim świecie kultury.

W 1934 ukazała się głośna powieść Blaise'a Cendrarsa, *LA VIE SECRÈTE DE JEAN GALMOT*, utrzymana w konwencji łotrzykowskiej, przedstawiająca życie i przygody tytułowego bohatera w Gujanie.

Literatura zaczęła rozwijać się prężnie po II wojnie światowej, do czego istotnie przyczynił się Léon-Gontran Damas, czołowy pisarz cieszący się międzynarodową sławą, uznawany, obok Aimé Césaire'a i Leopolda Sédara Senghora, za ojca-założyciela* Frankofonii*. Jego działalność i twórczość wywarły znaczący wpływ na kolejne pokolenia pisarzy poruszających głównie tematykę różnorodności ruchów społecznych. W prozie i poezji, Serge Patient i Elie Stephenson nie tylko rozprawiają się z bolesną terażniejszością będącą skutkiem polityki akulturacji i asymilacji, szukają też mitów założycielskich, podwaliny tożsamości zbiorowej mieszkańców Gujany. W legendarnej postaci D'Chimbo, Mulata walczącego z koloniami o godność i wolność, widzą doskonały i ponadczasowy model do naśladowania (Patient, *LE NÈGRE DU GOUVERNEUR*, 1980; Stephenson, *LA NOUVELLE LÉGENDE DE D'CHIMBO*, 1996; *LA CONSCIENCE DU FEU*, 1996). Bertène Juminet ukazuje bohaterów ścierających się z tragiczną codziennością, wyobcowanych, przeżywających dekolonizację, szukających tożsamości między wysoką

PAŃSTWA – OBSZARY – REGIONY

kulturą francuską a szerzej nieznaną gujańską (*LES BÂTARDS*, z przedmową Aimé Césaire'a, 1961; *LA REVANCHE DE BOZAMBO*, 1968). Współcześni powieściopisarze, André Paradis (*MARRONNAGES*, 1998) i F. James-Lo Mie, skupiają się na problemach społecznych, takich jak nędza, przestępczość, slumsy, wykluczenie. Bernard Montabo analizuje wpływy religii i polityki postkolonialnej na kształtowanie się społeczeństwa (*LE PALAIS DES JÉSUITES*, 2002).

Istotnymi czynnikami animującymi życie kulturowe, zwłaszcza literackie, kraju były założenie uniwersytetu (*Université des Antilles et de la Guyane*, 1982) i pierwszego wydawnictwa Ibis Rouge (przez Jeana-Louisa Malherbe'a, 1995), które było odpowiedzią elit na brak lokalnego rynku wydawniczego, a które rozszerzyło zakres działalności na francuskie Antyle i Reunion na Oceanie Indyjskim. Działalność naukowa przyczyniła się do systematyzacji różnych nurtów twórczości i historii literatury regionu, pomaga walczyć ze stereotypowym obrazem Gujany, utartym w świadomości Francuzów z metropolii*, jako egzotycznej i szczęśliwej Francji amazońskiej (*France amazonienne*), francuskiego Dzikiego Zachodu, ziemi poszukiwaczy złota, miejsca europejskiego podboju kosmosu (wyrzutnia rakiet kosmicznych Arienne). W 1996 ukazała się pierwsza praca naukowa przedstawiająca ewolucję literatury gujańskiej, której autorami są Monique i Jean-Claude Ndagano (*INTRODUCTION À LA LITTÉRATURE GUYANAISE*).

lata 60. i 70.	lata 80. i 90.	XXI w.
Léon-Gontran Damas Bertène Juminer Serge Patient Elie Stephenson Christian Rollé	Raoul-Philippe Danaho Lyne-Marie Stanley Mireille Jean-Gilles Claudy Patrrick	André Paradis Bernard Montabo Sylviane Vayaboury

GWADELUPA (fr. la Guadeloupe)

Departament zamorski Francji w Ameryce Środkowej, składający się z kilkudziesięciu wysp i wysepek na Morzu Karaibskim, w archipelagu Małych Antyli. Ważniejsze z nich to: Marie-Galante, Désirade, Saint-Barthélémy i francuska część Saint-Martin; pow. 1 779 km²; oddalona 6 800 km od Francji metropolitalnej i 600 km od kontynentu amerykańskiego. Główne miasto – Basse-Terre; język francuski.

HISTORIA. Do IX w. n.e. wyspy zamieszkiwało pokojowe plemię Indian Arawak, przybyłych z Wenezueli; od VIII w. zaczęli napływać wojowniczy Indianie

Karaibowie [kontrowersyjna teza] praktykujący kanibalizm, nazywając zajęte tereny Karukera (*Wyspa drzewa gumodajnego*). Odkryta przez Krzysztofa Kolumba podczas drugiej wyprawy, w 1493, otrzymała hiszpańską nazwę. W 1635 zajęli ją Francuzi, Charles Liènard de l'Olive i Jean du Plessis d'Ossonville, działający w imieniu kompanii francuskiej wysp Ameryki, tym samym rozpoczął się czas kolonizacji. W 1641 zakończyła się wojna między kolonami i Karaibami, którzy, zdziękowani walką i chorobami, zostali wywiezieni na Dominikanę. W 1674 osobistą władzę nad wyspą przejął Ludwik XIV. Ziemie podzielono między wpływowych plantatorów, którzy na uprawie trzciny cukrowej, kawy i bawełny dorabiali się fortun. Nasilił się handel niewolnikami.

Anglicy kilkakrotnie próbowali przejąć kontrolę nad wyspą (1666, 1691, 1703); zajęli ją w latach 1759-63, korzystając z konfliktów mających miejsce w Europie. W 1763 oddali ją Francji na mocy traktatu paryskiego. Po 1789 toczyły się walki między plantatorami i „małymi białymi”. W 1794 Anglicy, korzystając z politycznego zamętu we Francji, zajęli główne miasta – Point-à-Pitre i Basse-Terre. Jest to także rok zniesienia niewolnictwa przez władze rewolucyjne Francji. Jednak Konsulat przywrócił je, co wywołało zamieszki, stłumione w 1802 przez generała Richepanse'a. Anglicy znów próbowali przejąć wyspę (1810, 1814, 1815, 1816). W 1816 G. ostatecznie została w rękach Francuzów.

W 1833 monarchia lipcowa powołała Radę Kolonialną, nadając tym samym wyspie pewną autonomię. W 1848, w wyniku działań Wiktora Schoelchera, niewolnictwo ostatecznie zniesiono. Koniec XIX w. przyniósł kryzys ekonomiczny i stagnację. W 1870 rozpoczęła się tzw. polityka asymilacji.

W 1946 G. uzyskała status DOM (departament zamorski), wbrew zwolennikom całkowitej niepodległości lub przynajmniej prawdziwej autonomii (Deklaracja z Basse-Terre, 1999). 7 XII 2003 przeprowadzono na wyspie referendum dot. zmiany statusu terytorium na tzw. zbiorowość zamorską (*collectivité d'outremer*, COM).

HISTORIA LITERATURY. Eksterminacja Indian doprowadziła do zaniku miejscowej kultury. Powszechny stał się język kolonizatorów. W XVIII w. pojawiły się pierwsze próby literackie, których autorami są béké*, biali możnowładcy, często o poglądach rasistowskich, wśród nich Nicolas-Germain Léonard (1744-93) i Poirié de Saint-Aurèle, poeta sławiący wyższość Europejczyków nad Czarnymi. Dopiero w XX w. słyhać głosy w obronie pracowników z plantacji. Oruno Lara, syn dawnych niewolników, szczyci się w wierszach tym, że jest czarnoskóry i akceptuje swą murzyńskość. W 1983 założył Centrum Badań Karaibsko-Amerykańskich (*Centre de recherches Caraïbes-Amériques*), które zajmuje się historią regionu, zwłaszcza w kontekście kolonizacji, niewolnictwa i uzyskiwania niepodległości.

Jest autorem publikacji naukowych, poświęconych tym zagadnieniom (*CARAÏBES ENTRE LIBERTÉ ET INDÉPENDANCE 1802-2002*; *LA LIBERTÉ ASSASSINÉE. GUADELOUPE, GUYANE, MARTINIQUE ET LA RÉUNION EN 1848-1856*; *LA COLONISATION AUSSI EST UN CRIME*). Pierwszą pisarką była Suzanne Lacascade. Literatura G. zyskała szerszy rozgłos dzięki dziełom Jeana-Louisa Baghió, publikowanym od 1949 (*ISSANDRE LE MULATRE*). Wyraża się w nich poszukiwanie tożsamości kulturowej, świadomość odrębności, niezależność wobec trendów płynących z metropolii.

Ważnym momentem rozwoju literatury G. było otwarcie uniwersytetu (Université des Antilles et de la Guyane, 1982) i rozszerzenie na obszar Antyli francuskich wydawnictwa Ibis Rouge (1995).

Kontrowersje budzi postać jednego z najważniejszych poetów XX w., Saint-Johna Perse'a (prawdziwe imię Alexis Leger), urodzonego w 1887, w Point-à-Pitre, w rodzinie francuskich urzędników. Ojciec objął stanowisko adwokata w stolicy kolonii, w 1873. Leger uczył się początkowo w Point-à-Pitre, potem we Francji, gdzie rozpoczął karierę dyplomatyczną. W 1914 podjął pracę w ministerstwie spraw zagranicznych, początkowo jako sekretarz w ambasadzie francuskiej w Chinach, potem m.in. pełnił funkcję sekretarza gabinetu dyplomatycznego Aristide'a Brianda. W 1940 wyjechał do USA, chcąc uniknąć jakichkolwiek stosunków z rządem Vichy. W Waszyngtonie objął stanowisko sekretarza biblioteki Kongresu i poświęcił się pracy twórczej, za którą otrzymał Nagrodę Nobla (1960). Do dziś toczą się dyskusje nad tym, czy Saint-John Perse był „poetą kolonialnym”. Problem niewolników i walk rasowych zdaje się go nie interesować. Ludność wyspy przedstawia raczej z punktu widzenia etnografa. Gwadelupa nie zdominowała zasadniczo jego twórczości, jednak nie można powiedzieć, że jest mu zupełnie obca. W poezji posługuje się wyrażeniami kreolskimi, czerpie obrazy z baśni i podań ludowych, z pieśni pasterskich. „Choć można się spierać o to, w jakim stopniu karaibski rodowód stanowił bezpośrednią inspirację poetycką Perse'a, warto o nim pamiętać. Będzie on stale dyskretnie obecny w barokowych obrazach pisarza, w jego arystokratycznym, a zarazem zmysłowym sposobie widzenia świata. Szczególnie w pierwszych poematach cyklu *OBRAZKI DLA ROBINSONA KRUZOE* opublikowanych w tomie *POCHWAŁ (ELOGES, 1910)* można dostrzec fabularną retrospekcję, właściwą poezji wygnańca zmagającego się ze swoją rozdartą biografią, wysławiającego cielesne utożsamianie się z pozostawioną małą ojczyzną, z utraconym raz na zawsze rajem dzieciństwa. Zawarte w owej retrospekcji, pełne goryczy, a nawet resentymentu, antylskie «obrazki» dalekie są jednak od mitotwórczych uogólnień czy też prostych rozrachunków z przeszłością

mobilizujących bunt lub protest. Główną ich cechą jest bezpośredniość wyrażania emocji i konkretna aluzyjność, zdolna przekazać agonálną wizję odchodzącego świata kreolskiej arystokracji, uchwycić historyczny moment przemijania pewnej kultury (...) *ANTYLSKOŚĆ* Perse'a tkwi zatem w podwójnym wymiarze. Jest częstką i znakiem wysp, ich zapachów i blasków, które rodzą się, krzepną i umierają. Jednocześnie jest ona obecna w dialogu ze światem po wielkich katastrofach, z patriarchalnym światem wielkich zdobywców. Dialogu, gdzie symboliczne rozstanie się z własną przeszłością, wyobcowanie i brak szansy schronienia zderzają się z iluzorycznym «snem o potędze», ze światem kosmicznej energii, sakralizacją oceanicznych mocy, ze wszystkim, co odsłania świat najdrażliwszych pragnień i niespełnionych dążeń, zmuszając do wnikięcia w jego ukryty sens" [Kwaterko, 2003:41; cf. Alicja Koziej, *L'IMAGINAIRE DE SAINT-JOHN PERSE*, UMCS 2008].

Do najważniejszych jego dzieł należą *ELOGES* (1910), *ANABASE* (1924), *CHANT POUR UN ÉQUINOXE* (1971) czy *SÉCHERESSE* (1974).

lata 60.	lata 70.	lata 80.	lata 90.	XXI w.
Florette Morand Gérard Delisle Michèle Lacrosil Guy Tirolien	Maryse Condé Willy-Alante Lima Daniel Radford Gérard-Georges Pigeon Henri Corbin Ernest Pepin	Max Jeanne Myriam Warner-Vieyra Daniel Maximin Adolphe Parillon Simone Schwarz-Bart Jean Juraver	Gisèle Pineau Gerty Dambury Michelle Gargar Sylviane Telchid	Georges Cocks Jean-Michel Cusset Arlette Minatchy-Bogat Max Rippon

GWINEA (fr. la Guinée)

Państwo w Afryce Zachodniej, nad Oceanem Atlantyckim, o pow. 246 tys. km². Określane także nazwą Gwinea Konakri, dla odróżnienia od dwóch innych państw: Gwieni Bissau (lusofońska) oraz Gwinei Równikowej. Graniczy z Gwinią Bissau, Senegalem, Mali, Wybrzeżem Kości Słoniowej, Liberią, Sierra Leone. Stolica – Konakri. Język francuski.

HISTORIA. Lud nomadów Fulbe przybył na tereny dzisiejszej G. w XVI w., zakładając feudalne państwo muzułmańskie. W tym samym okresie rozpoczęła się penetracja wybrzeży przez Portugalczyków, Anglików i Francuzów. Kraj skolonizowany w drugiej poł. XIX w. Od 1891 kolonia francuska pod nazwą Gwinea Francuska. Od 1904 w strukturze Francuskiej Afryki Zachodniej*. W wyniku

PAŃSTWA – OBSZARY – REGIONY

referendum z 1958 kraj uzyskał niepodległość, od końca lat 70. zacieśnia stosunki z Francją, zwłaszcza w edukacji i gospodarce.

HISTORIA LITERATURY. Przed epoką kolonialną literatura w formie pisanej nie istniała. Opowiadania i legendy przekazywano ustnie. Obecnie rozwijają się inne gałęzie kultury, zwłaszcza muzyka. Informacje na temat pisarzy i ich dzieł są bardzo skąpe.

lata 50. i 60.	lata 70. i 80.	lata 90. i nast.
Camara Laye	Chreik Oumr Kanté Williams Sassine Alioum Fantouré	Tierno Monenembo Boubakar Camara Barry Aissatou Mariama Diallo Lamine Kamara Libar Fofana

HAITI (fr. Haïti, la République d'Haïti)

Wyspa w Ameryce Środkowej, na Morzu Karaibskim, w archipelagu Wielkich Antyli, podzielona między dwa państwa: Haiti i Republikę Dominikany.

Państwo Haiti zajmuje zachodnią część wyspy oraz kilkadziesiąt sąsiadujących wysp i wysepek, licząc 27,75 tys. km². Stolica – Port-au-Prince. Języki urzędowe: francuski i haitański.

HISTORIA. W epoce prekolumbijskiej wyspę noszącą nazwę Ayiti (także Quisqueya lub Bohio) zamieszkiwali Indianie Arawak, Karaibowie i Tainos. 5 XII 1492 odkryta przez Krzysztofa Kolumba otrzymała nazwę Hispaniola. Początkowo kolonizowali ją Hiszpanie. Pierwsi francuscy osadnicy – flibustierzy* i korsarze przybywający z sąsiedniej Wyspy Żółwia – pojawili się na pocz. XVII w. W 1697 Francja wyznaczyła gubernatora wyspy; na mocy traktatu w Ryswick (1697) objęła oficjalnie w posiadanie zachodnią część (wschodnia należy do Hiszpanii sprzymierzonej z Francją przez osobę króla, wnuka Ludwika XIV). Upowszechniła się wówczas nazwa San-Domingo. Liczba mieszkańców szybko wzrosła w wyniku handlu niewolnikami; XVIII w. upłynął pod znakiem wielkiej prosperity, biali właściciele plantacji trzciny cukrowej i kawy, dorobili się fortun, mimo tłących się walk o niepodległość. Podczas rewolucji francuskiej wybuchło pierwsze powstanie niewolników (1791). W 1793 Konwent wysłał na wyspę dwóch komisarzy,

Sonthonaxa i Polvérela, którzy ogłosili im wyzwolenie; w 1794 ratyfikował dekret o wyzwoleniu wszystkich niewolników w koloniach francuskich. Grupy wyzwolenców połączyły się pod przywództwem Toussainta Louverture'a, który najpierw starał się uzyskać poparcie Hiszpanów we wschodniej części, jednak później zawarł przymierze z Francją. Prowadził bezwzględną politykę wobec konkurentów (z których większość zamordowano) i wobec wrogów zewnętrznych (Anglików organizujących najazdy i sąsiadów – Hiszpanów). Udało mu się przejąć władzę nad całą wyspą i promulgować konstytucję, która nadawała mu tytuł dożywotniego gubernatora generalnego (3 VII 1801). Napoleon Bonaparte wysłał przeciw niemu ekspedycję dowodzoną przez generała Leclerca, w której uczestniczyły 3 półbrygady polskich żołnierzy z Legionów Polskich (łącznie 4 900 osób). Przeżyło około 1 200 z nich; 800 wróciło do Francji, pozostali osiedlili się na wyspie, przechodząc na stronę Haitańczyków walczących, jak wtedy Polacy, o niepodległość. Zamieszkali głównie we wsiach na południu (Cazale, Port Salut, St.-Jean-du-Sud, Fond des Blancs), gdzie ich potomkowie żyją do dziś (cf. Jan Pachonński, *LEGIONY POLSKIE 1794-1807: PRAWDA I LEGENDA*).

Louverture, zdradzony przez swoich, został aresztowany przez Francuzów i przewieziony na stary kontynent do więzienia w Fort de Joux, gdzie zmarł po kilku miesiącach. W tym czasie żółta febra zdziesiątkowała wojska francuskie; zmarł Leclerc (2 XI 1802), a mieszkańcy pod wodzą Dessalines'a wszczęli powstanie, które doprowadziło do zdobycia i ogłoszenia niepodległości (1 I 1804). Haitańska rewolucja stała się inspiracją dla pisarzy nie tylko romantycznych (Wiktor Hugo, *BUG-JARGAL*, 1818; Alphonse de Lamartine, *TOUSSAINT LOUVERTURE*), ale też współczesnych (Aimé Césaire, *LA TRAGÉDIE DU ROI CHRISTOPHE*, 1963). Była to pierwsza tzw. czarna republika na świecie i drugi kraj w Ameryce (po Stanach Zjednoczonych), który wywalczył sobie niepodległość. Francja uznała ją w 1824 (za dynastii Burbonów), w zamian za odszkodowanie wynoszące sto pięćdziesiąt milionów franków w złocie, równe pięciokrotności rocznego przychodu państwa. Haiti, chcąc kupić niepodległość, zaciągnęło długi w bankach europejskich, które spłacano do 1947. Potężny wysiłek finansowy spowodował, że na progu XXI w. jest to jedno z najbiedniejszych państw świata.

Historia młodego państwa jest równie burzliwa, co okres walk o niepodległość. Na mocy pierwszych decyzji Dessalines'a, który ogłosił się cesarzem, wyspie przywrócono dawną indiańską nazwę – Haiti, przyjęto flagę w barwach niebieskiej i czerwonej (symbolizuje zjednoczenie Mulatów i Murzynów). Dessalines został zamordowany w 1806, co zapoczątkowało liczne rewolucje oraz częste zmiany władzy (ważniejsi przywódcy to król Christophe rządzący na północy w latach 1811-20; cesarz Faustin Soulouque, 1849-59). Okres niestabilności wewnętrznej oraz izolacja na arenie międzynarodowej nie sprzyjały rozwojowi młodego państwa.

W 1859 władzę objął prezydent Geffard (do 1867); podpisał konkordat z Watykanem, kładąc kres anarchii religijnej (wcześniej parafie obejmowali księża samozwańcy, bez przygotowania teologicznego, o wątpliwej moralności). Z Francji zaczęli przybywać misjonarze oraz utworzono misję uniwersytecką. Powstały wtedy podstawy systemu edukacyjnego państwa, który wykształcił elitę intelektualną przeciwną walkom zbrojnym i rewolucjom targającym nieustannie krajem.

W 1915, w wyniku wewnętrznych starć, na Haiti wkroczyli Amerykanie. USA już od czasów prezydenta Lincolna (pierwsza poł. XIX w.) stosowały wobec wyspy politykę ostracyzmu (w 1826 wykluczyli ją z Kongresu Panamskiego, zwołanego przez Bolívara). Podczas okupacji, trwającej do 1934, Amerykanie próbowali wykorzystać kulturę francuską. Polityka amerykańska przyniosła odwrotny skutek, Haitińcy zjednoczyli się, uznając francuski za przejaw niezależności i wyraz oporu. Walkę o utrzymanie francuskości prowadził minister Dantes Bellegarde, dumny z określenia „Czarnej Francji”, jakie wyspie nadał historyk Michelet.

W okresie tym miał miejsce inny fakt związany z losami Polaków na Haiti. Faustyn Wirkus, służący w amerykańskiej armii, został intendentem. Nawiązał kontakty w potomkami Polaków, został wybrany królem i w latach 1925-29 rządził wyspą Gonave jako Faustyn II (cf. Sebastian Rypson, *BEING POLONE IN HAITI*, Warszawa 2008).

Po wycofaniu Amerykanów z terytorium Haiti doszły do głosu kręgi działaczy (m.in. Jean Price-Mars) nawołujących do poszukiwania dziedzictwa afrykańskiego, które przetrwało głównie w języku (kreolski*) oraz w obrzędach (vodou*).

Po II wojnie światowej podjęto kontrowersyjne próby upowszechnienia szkolnictwa w języku kreolskim. Przeciwnicy ostrzegali przed odejściem od francuskiego i groźbą ostatecznego zastąpienia go angielskim. Jednocześnie zaostrzyły się konflikty rasowe między Murzynami i Mulatami.

W latach 1957-86 prezydent François Duvalier, zwany Papa Doc, i jego syn Jean-Claude, zwany Bébé Doc, sprawowali krwawą dyktaturę. Po nich władzę objęła wojskowa junta, której przywódcy wprowadzili w 1987 zakaz reelekcji prezydenta. W 1994 odstąpili od władzy i wyemigrowali. Na Haiti wrócił dawny prezydent Jean-Bertrand Aristide; utworzono misję pokojową ONZ, w której uczestniczyli Polacy. Kraj, który zachowuje tożsamość dystansując się od wpływów amerykańskich oraz antylskich, nie cieszy się bezpieczeństwem wewnętrznym. Zbrojne walki toczą ze sobą różne opcje polityczne wspierane przez paramilitarne bojówki (szwadrony śmierci, gangi uliczne zwane „armią kanibali”). W 2010 wyspę dotknęło silne trzęsienie ziemi, w którym zginęło 300 tys. ludzi, 1 500 tys. zostało bez środków do życia.

HISTORIA LITERATURY. Autorami pierwszych dzieł literackich (XVIII w.) są koloni francuscy. Publikują prace we Francji, gdyż w koloniach nie było wówczas wydawnictw. Literatura haitańska sensu stricto narodziła się wraz z niepodległym państwem, w 1804. Dlatego badacze często określają ją jako pierwszą literaturę postkolonialną, bohaterską, zaangażowaną, narodową i nacjonalistyczną (cf. Christophe Charles, *LES PIONNIERS DE LA LITTÉRATURE HAÏTIENNE. TEXTES CHOISI*, wyd. Choucouné, Port-au-Prince 1999, s. 7-27). Jeszcze w roku wyzwolenia inscenizowano sztukę rodzimego dramaturga, Fligneau, *L'HAYTIEN EXPATRIÉ*. Jednak to nie beletrystyka, lecz teksty teoretyczne o charakterze historycznym, społecznym, antropologicznym i politycznym, dominowały do końca lat 40. XIX w. (m.in. Thomas Madiou, *HISTOIRE D'HAÏTI*; Beaubrun Ardoin, *ETUDES SUR L'HISTOIRE D'HAÏTI*; Listant, *ESSAI SUR LES MOYENS D'EXTIRPER LES PRÉJUGÉS DES BLANCS CONTRE LA COULEUR DES AFRICAINS ET DES SANG-MÊLÉS*; Anténor Firmin, *DE L'ÉGALITÉ DES RACES HUMAINES*). Relatywnie późno, bo dopiero w 1859, ukazała się pierwsza haitańska powieść *STELLA Émerica Bergeau* (wydanie pośmiertne, w Paryżu). W tym okresie zakładano pierwsze periodyki (np. „L'Abeille haytienne”); w latach 1898-1902 działała pierwsza szkoła literacka „La Ronde”. Czołowymi pisarzami przeł. XIX i XX w. byli Oswald Durant, Massillon Coicou, Etzer Vilaire, Damoclès Vieux, Ida Faubert (poeci), Anténor Firmin, Frédéric Marcelin, Justin Lhérisson, Fernand Hibbert (powieściopisarze). Podejmowali tematykę haitańską – przedstawiali historię, zwłaszcza bieżącą, życie mieszkańców wyspy; inspirowali się opowiadaniem dawnych niewolników w których przetrwało wiele motywów afrykańskich. Posługiwali się, obok francuskiego, również kreolskim.

W okresie okupacji amerykańskiej (1915-34) wyłoniły się dwa nurty literackie. Pierwszy, profrancuski, dążył do zachowania standardów języka i bronił kultury francuskiej jako wzorca. Drugi, indygenizm*, którego przedstawiciele skupiali się wokół czasopisma „Revue indigène”, badał kulturę ludową, egzaltując zakorzenienie w lokalnej wspólnotce, życie zgodne z prawami wyspiarskiej przyrody i tajemniczymi siłami natury. Po 1934 wzrosły napięcia między Czarnymi i Jasnymi (Noirs et Clairs). Pisarze, wśród których największą sławę zdobyli Maurice Casséus, Anthony Lespès, Edriss Saint-Amand, Roussan Camille zajmowali się głównie problemami ludzi najbiedniejszych. Motywy życia wiejskiego, sprawy chłopskie oraz kształt dziedzictwa afrykańskiego pozostawały w centrum uwagi. Wielu pisarzy współpracowało wtedy z czasopismami „Les Griots” (grioci*), które w 1938 zastąpiło „Revue indigène” oraz „La Ruche”. Za najgłośniejszą powieść tego okresu uważa się *GOVERNEURS DE LA ROSÉE* (1944) Jacquesa Roumaina. W XII 1945, na zaproszenie Pierre'a Mabilie'a, attaché ds. kultury w Port-au-Prince, odwiedził wyspę pisarz i założyciel ruchu surrealistycznego, André Breton. Jego zadaniem było nawiązanie kontaktów i współpracy kulturowej między intelektualistami francuskimi i haitańskimi.

Czas dyktatury Duvalierów to w literaturze haitańskiej okres realizmu magicznego*, którego czołowym przedstawicielem był Jacques Stephen Alexis, zamordowany w 1961, autor powieści, w których świat wyobraźni przeplata się z ponurą rzeczywistością polityczną (*COMPÈRE GÉNÉRAL SOLEIL*, 1955; *ARBRES MUSICIENS*, 1957; *ESPACE D'UN CILLEMENT*, 1959). Lata 50. i 60. to także rozkwit działalności kulturowej grupy Haïti littéraire*, skupiającej najwybitniejszych pisarzy epoki (m.in. Anthony Phelps, Emile Ollivier, Frankétienne, René Philoctète, Roland Morisseau, Serge Legagneur, Marie Chauvet). Wiele uwagi poświęcili opisywaniu różnorodności dziedzictwa, dokonując swego rodzaju bilansu kultury haitańskiej. W 1965 trzech pisarzy: Frankétienne, René Philoctète i Jean-Claude Fignolé założyli grupę spiralistów, czym zapoczątkowali estetykę spiralizmu* haitańskiego. Jest to styl wypowiedzi operujący słowem w taki sposób, że opis wydarzeń, osób, miejsc raz bardzo zwalnia, to znów przyspiesza. Spirala staje się instrumentem literackim o wymiarze egzystencjalnym, pozwala bowiem wymknąć się brutalniej sile świata pogrążonego w chaosie destrukcji (cf. Philoctète, *PEUPE DES TERRES MÊLÉES*, 1989; *UNE SAISON DE CIGALES*, 1993; Fignolé, *POSSÉDÉS DE LA PLEINE LUNE*, 1987; *AUBE TRANQUILLE*, 1990; Frankétienne, *OISEAU SCHIZOPHONE*, 1993; *MÉTAMORPHOSES*, 1996-97).

Innym ruchem teoretyczno-estetycznym jest plurealizm (fr. le pluréalisme). Za inicjował go w 1973 poeta Gérard Dougé, autor manifestu. Wyłożona w nim wizja literatury przypomina symbolistyczne hasło syntezy sztuk. Dougé uważa bowiem, że dzieło, jeśli ogranicza się do jednego sposobu przekazywania treści, jest niekompletne. Stąd postulat, by twórcy łączyli tekst, obrazy, dźwięki, by mieszały gatunki i czerpali inspiracje z każdej kultury i każdej sfery życia. Swą koncepcję zilustrował Dougé w poezji i prozie (*FEMME NOIRE*, 1969; *LA LUNE, L'AMÉRIQUE*, 1969; *POLLEN*, 1971; *TRANSFERT*, 1970, wyd. 2000).

Podczas krwawej dyktatury Duvalierów część pisarzy (m.in. Frank Fouché, Anthony Phelps, Gérard Etienne, Jean Métellus, Emile Ollivier, Dany Laferrière i in.) uciekła z kraju, chroniąc się we Francji, Kanadzie i USA, gdzie mogli swobodnie wypowiadać swój sprzeciw wobec sytuacji na Haiti, tworząc diaspory* literackie.

Literatura haitańska cechuje się bogactwem form, języków i tematów. Podstawowymi jej wyznacznikami są afirmacja murzyńskości* i indygenizm*. „Literackie modelowanie fascynacji Afryką rozbija indygenizm haitański na dwie wyraźnie odmienne tendencje. Dla niektórych pisarzy haitańskich uznanie afrykańskiej genealogii za własną ma wymiar sakralny, stanowi niekwestionowany fundament wszystkiego i jest czymś w rodzaju mistycznego doznania pierwotnej tożsamości, które nieuchronnie osuwa się w nacjonalistyczny egotyzm. Dla innych, odwrotnie, czerpana z ludowych inspiracji afrykańskość jest dogodnym

punktem odniesienia dla wyrażania solidarności z czarną kulturą plebejską w wymiarze uniwersalnym. Zgodnie z tym założeniem, powinowactwo z Afryką, rozpoznawalne w swym ideowo-literackim wymiarze, miało służyć 'odbiciu' zbiorowej i (...) ogólnoludzkiej rzeczywistości – w tym przypadku nędzy, krzywdy, zniewolenia – uosabiającej los Murzyna” [Kwaterko, 2003:93].

Natomiast twórczość kanadyjskiej diaspory* cechuje się wyjątkową wyobraźnią czerpiącą inspirację z historii osobistych związanych z dziejami wyspy. Wśród pisarzy haitańskich z Quebecu pojawia się wiele nurtów typowych dla współczesnej literatury, jak nomadyzm, metyzacja kulturowa*, spiralizm*, deterytorializacja*. „Gdy spojrzeć (...) na twórczość Haitańczyków, nie da się jej łatwo zamknąć w wąskiej rubryczce «literatury haitańsko-québeckiej» czy nawet podciągnąć pod wspólny mianownik «literatury imigrantów», jeżeli pod tym terminem rozumieć prawo do istnienia, jakim literatura oficjalna, należąca do «większości», obdarza tak zwaną «literaturę etniczną». Wydaje się, że pisarstwo haitańskich imigrantów jest już trwałym komponentem literatury frankofońskiej w Québecu oraz że pozwala ono na rozpoznanie przewartościowań, jakie prawdopodobnie zajdą w niej w XXI wieku, zwłaszcza jej transamerykańskich wyzwań. Niewątpliwie obecność tych franko-karaibskich pisarzy oraz pisarzy innych narodowości sprawia, że Ameryka wpisuje się w pejzaż Québecu w liczbie mnogiej, język francuski zaś, wybrzmiewający wieloma głosami, zaprasza czytelnika do przyswajania kultowego pluralizmu myślą i wyobraźnią. A chodzi w samej rzeczy nie o jakieś próctwa, ale o udział we współczesnym doświadczeniu migracji, w rzeczywistych lub wymaginowanych wędrówkach, które określają dziś nasz sposób obcowania z wartościami i przeżywania świata” [ibid., 240].

lata 30. i 40.	lata 50. i 60.	lata 70. i 80.	lata 90. i nast.
Léon Laleau	Felix Morisseau-Leroy	Gérard Dougé	Roland Paret
Jean Price Mars	Frank Fouché	Paul Laraque	Elsie Suréna
Jacques Roumain	Anthony Phelps	Gérard Etienne	Kettly Mars
Jacques Stephen	Davertige	Frankétienne	Jessica Fièvre
Alexis	Serge Legagneur	Jacqueline	Duckens Charitable (Ducca)
Carl Brouard	Roland Morisseau	Beaugé-Rosier	Edwige Danticat
Roussan Camille	René Philoctète	Louis-Philippe	Marie-Célie Agnant
René Depestre	Auguste Thénor	Dalebent	Georges Anglade
Magloire Sainte-Aude	Marie-Thérèse	Dany Laferrière	Georges Castera
	Colimon-Hall	Jean-Claude Charles	Evelyne Trouillot
	Marie Vieux Chauvet	Roger Dorsinville	Gary Victor
	Jean Métellus	Joël Des Rosiers	Lyonel Trouillot
		Yannick Lahens	

Szczegółowe dane na stronie: <http://www.lehman.cuny.edu/file.en.ile/paroles/mars.html>

KAMERUN (fr. le Cameroun)

Państwo na zachodnim wybrzeżu Afryki Środkowej, o pow. 475,442 tys. km², zamieszkane przez ponad dwieście grup etnicznych (m.in. plemiona Fulbe, Hausa, w centrum Bamileke, Bassa, Yabassi), mówiących około stu językami. Stolica Jaunde. Języki administracyjne: francuski (80%) i angielski (20%).

HISTORIA. W starożytności wybrzeża w celach handlowych penetrowali Fenicjanie, Grecy i Kartagińczycy; w średniowieczu (XIII w.) kronikarze arabscy pisali o wojowniczym cesarstwie Kanem nad jeziorem Czad, które rozciągnęło wpływy aż do Adamawe, narzucając poddanym islam. Później obszar dzisiejszego Kamerunu zamieszkiwały głównie plemiona wędrownie, o różnej strukturze społecznej (m.in. królestwa).

W XV w. do K. dotarli pierwsi żeglarze portugalscy, nadając przybrzeżnym wodom, określanym przez tubylców „Wuri”, nazwę „rio dos Camaroes” („rzeka krewetek”), od której wywodzi się „Kamerun”.

Europejczycy rozpoczęli podbój kolonialny w XIX w. Pierwsi Niemcy narzucili władzę na wybrzeżu (1884), prowadząc brutalną politykę wobec mieszkańców, polegającą na bezwzględnym i krwawym tłumieniu wszelkich buntów (w 1914 powiesili króla Duala). Za ich czasów wybudowano drogi, kolej i założono liczne plantacje. Po 1918 (kapitulacja Niemiec po I wojnie światowej) Anglia i Francja podzieliły między siebie tereny K. Francja zarządziła roboty przymusowe (budowa dróg, portu Duala, plantacje kawy), by rozwijać gospodarkę. Był to burzliwy okres w historii, Kameruńczycy żywo sprzeciwiali się obecności kolonizatorów na swym terytorium.

W 1946 kraj przeszedł pod zwierzchnictwo ONZ, jednak administracja spoczęła w rękach Francuzów i Brytyjczyków. 1 I 1960 francuska część uzyskała niepodległość, przyjmując nazwę Republika Kamerunu. W 1961 przyłączała się do niej część terytorium nadzorowanego przez Wielką Brytanię; przyjęto nazwę Republika Federalna Kamerunu. W 1972 państwo przyjęło nazwę Zjednoczonej Republiki Kamerunu, by w 1984 stać się ostatecznie Republiką Kamerunu.

HISTORIA LITERATURY. Do XIX w. plemiona K. nie tworzyły literatury pisanej. Ta pojawiła się w epoce kolonialnej i rozwijała się dwutorowo: z jednej strony powstawały prace o K., których autorami byli europejczycy kolonizatorzy. Są to relacje z podróży i opisy etnograficzne misjonarzy, zarządców plantacji, administratorów. Literaturę pisaną upowszechniali wśród Kameruńczyków Niemcy i Anglicy.

Pod koniec XIX w. erudyta, sułtan Ibrahim Njoya, stworzył własny alfabet, liczący początkowo tysiąc znaków, po uproszczeniu – 70 liter. Jeden z rzemieślników królewskich przygotował drewniane i miedziane prasy, dzięki którym można było drukować pisma. Sułtan wydał trzy opracowania (traktat religijny, medyczny i historyczny) poświęcone życiu plemienia Bamun. Językiem posługiwano się w szkołach i w prasie. Francuzi, po 1918, narzucili swój język, który stał się głównym środkiem przekazu elit intelektualnych kraju.

W latach 20. XX w. dzieci notabli zaczęły wyjeżdżać na studia do Europy, co przyczyniło się do rozwoju literatury (Joseph Ekolo, *WIE EIN SCHWARZER DAS LAND DER WEISSEN ANSIEHT*, pol. *ŚWIAT BIAŁYCH OCZYMA CZARNOSKÓREGO*).

Za datę narodzin literatury frankofońskiej w K. przyjmuje się rok 1930, w którym Isaac Moumé-Etia wydał pierwszy dwujęzyczny zbiór bajek (francuski-duala). W 1932 opublikowano pierwszą powieść *NNANGA KON* autorstwa Jeana-Louisa Njemba Medou.

Pisarzy tworzących od lat 20. do początku lat 60. XX w. określa się mianem „pierwszego pokolenia”, które skupiało się głównie na analizie zjawiska kolonializmu. Ulubionym środkiem artystycznego wyrazu stała się poezja. Uważany za najważniejszego poetę przedwojnia Louis Marie Pouka M'Bague wydał sześć zbiorów nawiązujących estetyką do klasycznej poezji francuskiej. Dopiero w latach 50. pisarze odeszli od imitowania wzorców literackich metropolii i wyrażali wizję świata w typowej dla regionu estetyce oratory*, przenikniętej elementami animizmu*.

23 I 1960 odbyło się pierwsze posiedzenie Krajowego Stowarzyszenia Poetów i Pisarzy Kameruńskich (*APEC, Association nationale des Poètes et Ecrivains Camerounais*), które postawiło sobie za cel rozbudzenie życia kulturowego, wydobywając z zapomnienia folklor narodowy; zachowanie dziedzictwa przekazywanego tradycyjnie w formie ustnej poprzez spisywanie go i publikowanie; promowanie dzieła pisarzy rodzimych. APEC wydał manifest literacki, zbiór poezji *LA VOIX DES POÈTES CAMEROUNAIS* oraz rozpoczął publikację czasopisma „Le Cameroun littéraire”.

„Drugim pokoleniem” określa się pisarzy debiutujących po 1960, wśród których znalazło się wiele kobiet, m.in. Werewere Liking. Jednym z najbardziej utalentowanych powieściopisarzy jest Alexandre Biyidi, znany pod pseudonimami Eza Boto i Mongo Beti (pod tym ostatnim również w Polsce). W centrum uwagi znalazły się wydarzenia z życia epoki, zwłaszcza uzyskanie niepodległości przez K. i inne państwa Afryki. Początkowo w literaturze dominował ton euforii społeczeństw wyzwolających się spod kolonialnego jarzma. W latach 70. przyszło zaś rozczarowanie nieudolnością władz, pojawiły się pesymizm związany z marazmem ekonomicznym,

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

w jaki kraje wyzwolone popadły oraz przerażenie w obliczu krwawych konfliktów. Ważnym motywem literackim stała się religia. Z jednej strony pisarze przypominają tradycje afrykańskie (animizm, magia, rytuały), z drugiej zwracają uwagę na wpływ chrześcijaństwa i islamu na mentalność Kameruńczyków.

Po 1960 dynamicznie rozwija się teatr kameruński, cechujący się sposobami przekazywania właściwymi kulturze słowa żywego.

Istotnym czynnikiem kształtującym życie literackie było otwarcie wydawnictwa CLE (*Centre de Littérature Evangélique*) w 1963. Jego konsekwentna polityka, wzorowana na strategiach wydawnictw europejskich, doprowadziła do stworzenia prężnego rynku wydawniczego rozpowszechniającego literaturę afrykańską.

lata 20. i 30.	lata 40. i 50.	lata 60.	lata 70. i 80.	lata 90. i XXI w.
Isaac Moumé Etia Louis Pouka M'Bague	Mongo Beti Ferdinand Oyono René Philombe Francis Bebey Sengat-Kuo Valère Epée Emmanuel Ekeke-Moukoury	René Philombe Pabé Mongo Yodi Karone Paul Dakeyo David Ndachi Tagne Joseph-Jules Mokto Paul Tchakoute Stanislas Awona Abel Zomo-Be Charles Ngande Etienne Noumé Marie-Claire Matip Thérèse Kuoh Moukouri	Marie-Thérèse Assiga Ahanda Lydie Dooh Bunya Rabiatou Njoya Patrice Ndedi-Penda Patrice Etoundi-M'Balla Samuel Eno Belinga Werewere Liking Meinrad Hebga Etienne Yanou Charly Gabriel Mbock Franz Kayor	Calixthe Beyala Séverin Cécile Abega Eza Boto Gilbert Doho Michel Doo-Kingué Eugène Ebode Marie-Félicité Ebokea Gaston-Paul Effa Patrice Nganang Jean-Roger Essomba

KANADA (fr. le Canada)

Państwo w Ameryce Północnej, drugie pod względem powierzchni na świecie (9 984,67 tys. km²). Graniczy ze Stanami Zjednoczonymi, Danią (Grenlandia) i Francją (wyspy Saint-Pierre i Miquelon). Dzieli się na dziesięć prowincji i trzy terytoria. Stolica Ottawa. Języki urzędowe: angielski i francuski (w Quebecu).

HISTORIA. Ślady pierwszego osadnictwa (nad rzeką Jukon) pochodzą sprzed 25 tys. lat, nie wiadomo jednak dokładnie kim byli pierwsi mieszkańcy. Około

roku 1000 n.e. w regiony wschodnie dotarli wikingowie. Ze względu na wrogą postawę Indian i Inuitów (Eskimosi), nie udało im się założyć osiedli. Od 1497 wybrzeża eksplorował John Cabot (w imieniu Korony brytyjskiej), od 1543 Jacques Cartier (w imieniu Korony francuskiej). Samuel de Champlain, wysłannik Francji, założył w XVII w. pierwsze stałe osiedla Port Royal (1605) i Québec (1608), nadając terenom nazwę Nowej Francji (fr. *Nouvelle-France*). Ze wschodniego wybrzeża Francuzi kierowali się w głąb kontynentu, czerpiąc korzyści z handlu futrami i drewnem. Ekspansja terytorialna i rywalizacja ekonomiczna zaostrzyły stosunki francusko-brytyjskie. Obie strony starały się pozyskać Indian, doprowadzając do konfliktów plemiennych.

W XVIII w. Francuzi tracili sukcesywnie tereny w Ameryce Północnej: Anglikom oddali Akadię (1713) i prowincję Quebec (1763), Hiszpanom Luizjanę (1763). Część francuskich elit wróciła wtedy do Francji. W czasie wojny francusko-angielskiej (1755-63), władze brytyjskie zarządziły wysiedlenie Akadyjczyków, którzy odmówili złożenia przysięgi wiernopoddańczej. Przez 8 lat żołnierze bryt. wraz z milicją Nowej Anglii dokonywali aktów przemocy, paląc akadyjskie wsie i wywożąc ludność do kolonii amerykańskich. Część Akadyjczyków schroniła się w lasach i trudno dostępnych terenach. Historycy określili konflikt jako Grand Dérangement*, uznając go za czystkę etniczną. Pokój paryski (1763) zakończył falę przemocy. W 1774 Anglicy ogłosili Akt Quebecu, gwarantując francuskojęzycznej mniejszości pewne prawa (dopuszczono katolików do sprawowania urzędów; ustanowiono francuski drugim językiem urzędowym; przywrócono francuski kodeks cywilny; zatwierdzono system senioralny i przywileje Kościoła katolickiego).

Po uznaniu niepodległości Stanów Zjednoczonych (pokój paryski, 1783), część ziem na południe od Wielkich Jezior przyłączono do USA, wskutek czego wielu lojalistów szukało schronienia w K. Naciski tej anglojęzycznej mniejszości wymusiły na rządzie w Londynie ogłoszenie aktu konstytucyjnego (1791), dzielącego kraj na K. Dolną (francuskojęzyczną) i K. Górną (angielskojęzyczną).

W XIX w. Kanadyjczycy podjęli działania zmierzające do uniezależnienia od Wielkiej Brytanii. Po rokowaniach i wystąpieniach rewolucyjnych podpisano Akt Brytyjskiej Ameryki Północnej (1 VII 1867), ustanawiający „dominium pod nazwą Kanada”, które początkowo objęło cztery prowincje (Ontario, Quebec, Nowa Szkocja i Nowy Brunswik). Tym samym powstało państwo kanadyjskie – monarchia konstytucyjna, na której czele stał wprawdzie monarcha brytyjski, ale które pod wszystkimi innymi względami było niezależne. Niepodległość K. została potwierdzona w 1931 Statutem Westminsterskim.

Na przeł. XIX i XX w., zwłaszcza w okresie liberalnych rządów W. Lauriera (1896-1911), nastąpił szybki rozwój gospodarczy (rozbudowa przemysłu, wzrost

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

produkcji rolnej, eksploatacja surowców). Do K. zaczęły napływać fale imigrantów, czemu sprzeciwiali się francuskojęzyczni obywatele. W Quebecu powstały ugrupowania nacjonalistyczne, broniące francusko-kanadyjskiej kultury oraz pozycji prowincji.

W I wojnie światowej K. poparła Wielką Brytanię; podczas II wojny walczyła po stronie aliantów w Europie i w Azji (Hongkong). Po kryzysie ekonomicznym lat 30. XX w. i po zakończeniu wojny, kraj zaczął znów dynamicznie rozwijać się.

Do 1960 zrównano w prawach Indian, Metysów i Inuitów (m.in. prawo głosu); w latach 70. zawiązywały się ich samorządy, żądając m.in. zwrotu ziem. Kolejnym ważnym problemem w polityce wewnętrznej były dążenia separatystyczne Quebecu, prowincji izolowanej i opóźnionej ekonomicznie. Pakiet reform (tzw. spokojna rewolucja) pomógł przezwyciężyć trudności gosp. w latach 60. W 1968 R. Lévesque założył Partię Quebecką (PQ) dążącą do suwerenności prowincji przy zachowaniu związków ekonomicznych z K. Kampania terrorystyczna Frontu Wyzwolenia Kanady (1970) doprowadziła do kryzysu i wprowadzenia stanu wyjątkowego. W 1976 władzę objęła PQ, wprowadzając ustawy zmierzające do frankofonizacji prowincji. Referenda (1980, 1995) nie przyniosły jednak zwycięstwa zwolennikom suwerenności.

HISTORIA LITERATURY. Współczesna literatura kanadyjska rozwija się w dwóch językach: angielskim i francuskim. Literatura frankofońska narodziła się w prowincjach wschodnich (Quebec), a jej historia dzieli się na sześć głównych okresów:

- 1) 1534-1763: zabytki piśmiennictwa Nowej Francji
- 2) 1760-1930: etap patriotyczny (*littérature patriotique*)
- 3) 1840-1945: etap literatury o tematyce chłopskiej i regionalistycznej (*littérature de terroir*)
- 4) 1945-1959: okres ciemności (*Grande Noirceur*)
- 5) 1960-1980: spokojna rewolucja (*Révolution tranquille*)
- 6) od 1980: postmodernizm.

Pierwsze zabytki piśmiennictwa to relacje z podróży francuskich odkrywców, kupców, misjonarzy, wydawane we Francji (w K. nie działały wydawnictwa), adresowane do czytelników francuskich (K. nie była jeszcze zasiedlona). Wśród autorów są Jacques Cartier (*DISCOURS DU VOYAGE FAIT PAR LE CAPITAINE JACQUES CARTIER AUX TERRES NEUVES DU CANADA*, 1598), Samuel de Champlain (*LES VOYAGES DE LA NOUVELLE-FRANCE OCCIDENTALE DITE CANADA*, 1632), urzulanka Marie de l'Incarnation (korespondencja z przełożonymi zgromadzenia

we Francji, z lat 1625-71, *ÉCRITS SPIRITUELS ET HISTORIQUES. TOME I*), Louis-Antoine de Bougainville (*ÉCRITS SUR LE CANADA: MÉMOIRES, JOURNAL, LETTRES*, wyd. 1993). Ważny dokument – świadectwo życia epoki – stanowią *RELACJE JEZUITÓW (RELATIONS DES JÉSUITES)*. Pierwsze teksty pochodzą z 1616; regularną korespondencje z przełożonymi w Paryżu prowadzono w latach 1632-72. Wśród misjonarzy – autorów znaleźli się Paul Le Jeune, Jérôme Lalemant, Jean de Brébeuf i Paul Ragueneau.

Etap patriotyczny ukształtował się po wpływie wydarzeń politycznych XVII i XVIII w., zwłaszcza konfliktów francusko-brytyjskich w Ameryce i malejącej roli Francji w kolonii. Wśród frankofonów, traktujących język jako oręż walki o zachowanie tożsamości, dużą popularnością cieszyła się poezja i pieśni patriotyczne. Z tego okresu pochodzi też pierwsza kanadyjska powieść napisana po francusku, *LE CHERCHEUR DE TRÉSOR* (1837) Philippe-Auberta de Gaspégo syna, oraz pierwszy zbiór poezji *SATIRES, ÉPÎTRES, CHANSONS ET ÉPIGRAMMES* Michela Bibeau.

Przełom lat 30. i 40. XIX w. uważa się za moment narodzin właściwej literatury franko-kanadyjskiej, także kształtującej się pod wpływem wydarzeń politycznych (walka o wolność Stanów Zjednoczonych, francuska rewolucja lipcowa, insurekcje niepodległościowe w Europie – Polska, Grecja, Serbia, Irlandia, Belgia) oraz romantycznej estetyki. Ta królowała w literaturze od lat 50. XIX w. do początków XX w., a jej najważniejszymi przedstawicielami są Octave Crémazie i Louis Fréchette. Jednocześnie podjęto pierwsze próby usystematyzowania dorobku literackiego i spuścizny historycznej. James Huston opublikował pierwszą antologię tekstów literackich *RÉPERTOIRE NATIONAL OU LE RECUEIL DE LA LITTÉRATURE CANADIENNE*; François-Xavier Garneau ogłosił drukiem pierwszą historię K. *HISTOIRE DU CANADA DE LA DÉCOUVERTE À NOS JOURS*, która zapoczątkowała falę powieści historycznych, cenionych wśród kanadyjskich odbiorców, a także przyczyniła się do powstania pierwszej szkoły literackiej *Mouvement littéraire et patriotique de Québec* (1860) oraz utworzenia Instytutu Kanadyjskiego (Montreal, 1844).

Część krytyków wyodrębnia w końcowych latach okresu patriotycznego tzw. etap literatury naśladowującej, która wzorce estetyczne czerpie z Francji. Za czołową postać uważa się Emila Nelligana (1879-1941). W XIX w. dużą popularność zdołała zdobyć oratura, zwłaszcza z regionu Akadii. Rzeczywistość morską i świat wyobraźni rybaków uobecniają się w legendach o metaforyce marynistycznej (syreny, morskie stwory, statki-widma, tajemnicza mgła, zaczarowane zamki). W XX w. etnologowie i literaturoznawcy z kanadyjskich uniwersytetów spisali teksty i podjęli prace badawcze (gł. komparatystyczne).

Trzeci okres literatury francuskojęzycznej uznawany jest za konserwatywny. Pisarze odwoływali się do tradycji wiejskiej, wartości opartych na wierze i rodzinie, uznając za ideał życie wiejskie, przeciwstawione miejskiemu zepsuciu i angielskiej dominacji ekonomicznej. Najważniejszym zabytkiem tego okresu jest *MARIA CHAPDELAINÉ* Louisa Hémon'a. „Zaznacza się wówczas wpływ doktryny ultramontanizmu, dającej absolutny prymat papieżowi i kościołowi rzymskiemu nad kościołem narodowym, a także ideologii 'agrykulturyzmu', hołdującej tradycyjnym wartościom, nadającej sakralny wymiar ideom 'przetrwania' i 'zachowania substancji' – francuskiej, katolickiej i wieśniaczej. Pierwszy manifest literacki autorstwa księdza Henri-Raymond Casgraina, założyciela *Mouvement littéraire et patriotique de Québec*, mówi już wyraźnie o tym, że 'literatura kanadyjska winna być głównie religijna' i 'stać się wiernym zwierciadłem naszego małego narodu [...] jego gorliwej wiary, wzniosłych aspiracji [...] heroicznych cech, szlachetnego zamiłowania do poświęcenia'. Tak zarysowane moralizatorstwo narzucało jednocześnie 'kanadianizację' tematów zarówno w poezji, jak i w prozie” [Kwaterko, 2003:65].

Określenie „okres ciemności” (fr. *la grande noirceur*) nawiązuje do atmosfery pesymizmu dominującego w społeczeństwie kanadyjskim w latach 30.-60. XX w. Kryzys ekonomiczny i stagnacja, wojna, migracje ze wsi do miast, konflikty w środowisku robotniczym oraz degradacja roli francuskojęzycznej ludności odbiły się echem w literaturze. Głównymi przedstawicielami są poeci (Hector de Saint-Denis Garneau, Alain Grandbois, Anne Hébert, Rina Lasnier); wprowadzili nowe tematy oraz zmienili techniki pisania, stosując wiersz wolny. Rozwijała się powieść psychologiczna (André Langevin), realistyczna i miejska (Gabrielle Roy) oraz teatr inspirowany kulturą popularną (Marcel Dubé, Gratien Gélinas). W 1948 malarze i poeci ogłosili manifest „automatystów”, *Refus global*, wyrażając sprzeciw wobec tradycyjnej moralności i edukacji. Poparli ich pisarze (Marie-Claire Blais, Anne Hébert). W latach 50. i 60. wyodrębnił się nurt „poésie du pays”, swobodnie kojarzący motywy krajobrazu, historię, poszukujący wspólnych korzeni (Paul-Marie Lapointe, Gaston Miron, Paul Chamberland).

„Spokojna rewolucja” i postmodernizm to kontynuacja procesu zrywania z tradycją we wszystkich wymiarach życia społecznego (instytucjonalnym, politycznym, kulturowym), konstruowania nowej tożsamości adekwatnej do zmieniających się warunków życia. Patriotyzm przestaje być motywem przewodnim literatury. Także trudne związki z dominującym ekonomicznie i kulturowo sąsiadem, USA, nie wyczerpują tematyki młodego pokolenia, zafascynowanego wielokulturowością i nowoczesnością. Pisarze związani z czasopiśmie „Parti pris” proponowali zmiany w technikach pisania, odrzucając stare formy literackie i język uznany za skostniały (Réjean Ducharme). Popularnym środkiem wyrazu stał

się socjolekt *joual**, stworzony przez robotników z Montrealu (lata 60.-70. XX w.), obecny gł. w teatrze (Michel Tremblay).

W latach 80.-90. XX w. dominowała tematyka feministyczna (Nicole Brossard, Yolande Villemaire); na przełomie XX i XXI w. rozwija się twórczość pisarzy imigrantów, tworzących tzw. frankofonię indywidualną. Ich dzieła ujawniają osobisty stosunek do wspólnoty, w której żyją oraz jednostkowe doświadczenie migracji, wyobcowania, asymilacji. Główną cechą literatury tego okresu stała się wielokulturowość i wielojęzyczność (Ying Chen, Naïm Kattan, Sergio Kokis, Émile Ollivier).

1534-1763 Nouvelle-France	1760-1930 okres patriotyczny	1840-1945 literatura regionalistyczna	1930-60 okres ciemności	1960-80 spokojna rewolucja	1980-2000 postmodernizm
Jacques Cartier Samuel de Champlain Marie de l'Incarnation Marc Lescarbot Gabriel-Théodat Sagard baron de La Hontan Joseph-François Lafitau Nicolas Perrot Louis-Antoine de Bougainville jezuici (Paul Le Jeune, Jérôme Lalemant, Jean de Brébeuf, Paul Ragueneau)	Louis-Joseph Papineau Patrice Lacombe François-Xavier Garneau Octave Crémazie Philippe Aubert de Gaspé ojciec Philippe Aubert de Gaspé syn Pamphile Lemay Louis Fréchette Eudore Évanturel Pierre-Joseph-Olivier Chauveau Laure Conan Arthur Buies Honoré Beaugrand Edmond de Nevers Nérée Beauchemin	Camille Roy Adjutor Rivard Frère Marie-Victorin Louis Hémon Lionel Groulx Alfred Desrochers Albert Laberge Blanche Lamontagne-Beauregard Henriette Dessaulles Harry Bernard Damase Potvin Albert Ferland Adéland Dugré Pamphile Lemay Ulric Gingras Alphonse Désilets Nérée Beauchemin	Germaine Guèvremont Claude-Henri Grignon Félix-Antoine Savard Ringuet Anne Hébert Saint-Denys Garneau Alain Grandbois Rina Lasnier Clément Marchand Roger Lemelin Gabrielle Roy Yves Thériault Félix Leclerc Claire Martin Mordecai Richler Jean-Charles Harvey Abraham Moses Klein Irving Layton Léo-Paul Desrosiers	Antonine Maillet Nicole Brossard Gaston Miron Réjean Ducharme Hubert Aquin Marie-Claire Blais Jacques Ferron Jacques Poulin Roch Carrier Jacques Godbout Michel Tremblay Jacques Renaud Victor-Lévy Beaulieu André Major Jacques Brault Paul-Marie Lapointe Gatien Lapointe Paul Chamberland	Louky Bersianik France Theoret Madeleine Gagnon Denise Boucher François Charron Claude Beausoleil Yolande Villemaire Marie Uguay Roger Desroches Gaétan Brulotte Jean-Yves Collette Daniel Gagnon François Ricard Marie José Thériault André Belleau Claudine Bertrand Nadine Bismuth

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

1534-1763 Nouvelle- -France	1760-1930 okres patriotyczny	1840-1945 literatura re- gionalistyczna	1930-60 okres ciemności	1960-80 spokojna rewolucja	1980-2000 postmoder- nizm
	William Chapman Émile Nelligan Victor Barbeau Paul Morin		André Langevin Gérard Bessette Gratien Gélinas Marcel Dubé Paul-Émile Borduas Robert Élie Robert Charbonneau André Giroux Claude Gauvreau Rex Desmarchais Gilles Hénault Jean Le Moynes	Fernand Ouellette Roland Giguère Alphonse Piché Jean-Guy Pilon Françoise Loranger Jean-Claude Germain Jean Barbeau Michel Garneau Fernand Dumont Pierre Vadeboncœur Pierre Vallières	Hélène Monette Renée Gagnon Danny Plourde Rosalie Lessard Benoit Jutras Louis Caron Francine D'Amour Daniel Gagnon Louis Gauthier Suzanne Jacob Gary Gagnon Ying Chen Naim Kattan Sergio Kokis Émile Ollivier*

* Pisarz występujący w dwóch przestrzeniach frankofońskich – literaturze Quebecu i Haiti.

KONGO (fr. le Congo)

Państwo w Afryce Równikowej, nad Oceanem Atlantyckim, pow. 342 tys. km², nazywane też Kongo Brazzaville dla odróżnienia od południowego sąsiada, Demokratycznej Republiki Konga. Graniczy z Gabonem, Kamerunem, Republiką Środkowoafrykańską. Stolica Brazzaville. Język urzędowy francuski.

HISTORIA. Przed okresem kolonizacji ziemie zamieszkiwali Pigmeje, potem ludy Bantu, założyciele królestw. Pierwsza europejska ekspedycja (Portugalczycy) dopłynęła do ujścia rzeki Kongo w 1483; nawiązano przyjacielskie stosunki z lokalnymi władcami i wprowadzono chrześcijaństwo. W XVI w. relacje uległy pogorszeniu na skutek handlu niewolnikami zakrojonego na coraz szerszą skalę.

Portugalczyki popadli w konflikt z wodzami plemion, co wykorzystali Francuzi, którzy w 1875 wysłali w tamten region pierwszych osadników. W 1891 założono oficjalnie kolonię Kongo francuskie, która w 1905 weszła w skład Francuskiej Afryki Równikowej*.

W 1958 kraj uzyskał autonomię w ramach Wspólnoty francuskiej*; od 1960 niepodległy (przyjął nazwę Kongo Brazzaville).

HISTORIA LITERATURY. W czasach prekolonialnych nie tworzono literatury w europejskim tego słowa znaczeniu. Dwóch Kongijczyków, Tchicaya de Boempire i Dadet Damongo, debiutowali w okresie francuskiej kolonizacji. Ich dzieła, nacechowane egzotykiem, nawiązują do estetyki europejskiej. Pierwszym pisarzem wyrażającym tożsamość rdzennej ludności był Jean Malonga, uważany za ojca francuskojęzycznej literatury kongijskiej, autor pierwszej powieści *CŒUR D'ARYENNE* (1954). Porzuciwszy frankotropizm* skupił się na poszukiwaniu nowych środków wyrazu inspirowanych tradycją afrykańskiej oratury*. Duży wpływ wywarł na niego ruch murzyńskości*.

Ważną rolę w kształtowaniu świadomości elit intelektualnych i twórców odegrało czasopismo „Liaison”, ukazujące się w latach 1950-60. Na jego łamach debiutowali m.in. Patrice Lhoni, Tchicaya U Tam'Si, Sylvain Bemba, Guy Menga, Martial Sinda.

Po uzyskaniu niepodległości twórczość literacka nie zdominowała życia kulturalnego kraju. Działo się tak głównie ze względu na ograniczony dostęp do książek, brak miejsca dla rodzimej literatury w systemie nauczania, problemy związane z wydawaniem utworów.

U progu XXI w. w literaturze kongijskiej ważne miejsce zajmują kobiety, których twórczość cechuje się głównie poszukiwaniami formalnymi.

lata 70.	lata 80.	lata 90.	XXI w.
Guy Menga Makouta-Mboukou Henri Lopès Emmanuel Dongala Tchichelle Tchivela Sony Labou Tansi Paule Etoumba	Amélia Néné Marie-Léontine Tsibinda Brigitte Yengo Cécile-Ivelyse Diamoneka Jeannette Balou-Tchichelle Francine Laurans	Adèle Caby-Livannah Ghislaine Sathoud Binéka Danièle Lissouba Noëlle Bizi Bazouma Aleth Felix-Tchicaya Marie-Louise Abia Flore Hazoumé	Alain Mabanckou Mamadou Amée Gnali Marceline Fila Matsocota

LIBAN (fr. *le Liban*)

Państwo Bliskiego Wschodu, w Azji Zachodniej, na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego; o pow. 10,452 tys. km². Graniczy z Syrią i Izraelem. Stolica Bejrut. Język urzędowy arabski. Języki używane: francuski, angielski, ormiański.

HISTORIA. Liban ma bogatą historię. Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z roku 7000 p.n.e. Ziemię zajmowali i zamieszkiwali kolejno Fenicjanie, Persowie, Asyryjczycy, Macedończycy, Rzymianie, Bizantyjczycy, Arabowie, Francuzi, mamelucy. Ważną rolę w kształtowaniu się kultury odegrały średniowieczne wyprawy krzyżowe. Po tak zróżnicowanych etnicznie i kulturowo gospodarzach regionu pozostało wiele bezcennych zabytków (np. najstarsza wieś na świecie, Byblos, z neolitycznymi chatami).

Historia współczesnego państwa sięga postanowień konferencji z San Remo (1920). W momencie upadku Wielkiej Syrii, po I wojnie światowej, Francji powierzono misję podziału i modernizacji niektórych terytoriów otomańskich, m.in. L. W 1926 kraj przekształcił się w republikę, która proklamowała niezależność w 1941. Na arenie międzynarodowej uznano ją w 1943 (Syria uczyniła to 14 X 2008).

W latach 1975-90 w kraju toczyła się wojna domowa między muzułmanami i chrześcijanami. Starcia z Izraelem trwają do dziś.

HISTORIA LITERATURY. Liban szczyci się znakomitą literaturą, której tradycje sięgają starożytności, kiedy Fenicjanie stworzyli i spopularyzowali własne pismo w basenie Morza Śródziemnego. Współczesna literatura libańska rozwija się od XIX w., jej ojcem-założycielem jest powieściopisarz Faris Chidyaq. Od lat 20. XX w. rozwija się w językach: arabskim, angielskim, ormiańskim i francuskim. Wielu twórców, jak np. Khalil Gibran, autor *PROROKA*, zyskało międzynarodową sławę. Żyją rozproszeni po świecie, od Kanady po Australię, tworzą jednak w specyficznym duchu nacechowanym tradycjami i wyobraźnią czerpiącą z kultury arabskiej, chrześcijańskiej oraz lokalnej mitologii. Chukri Ghanem (1861-1930) uważany jest za prekursora literatury frankofońskiej L.

lata 20. i 40.	lata 50. i 60.	lata 70. i 80.	lata 90. i XXI w.
Chukri Ghanem Georges Schehadé Riad Maalouf Fouad Abi-Zeyd Émile Abou Kheir Alfred Abou-Sleiman Jean Assy Michel Chiha Hector Klat Elie Tyane	Andrée Chedid Robert Abirached Ezza Agha-Malak Salah Stétié Nadia Tuéni	Charbel Tayah Abdallah Naaman Jean Daoud Jad Hatem Amin Maalouf Alexandre Najjar	Georges Corm Charif Majdalani Wajdi Mouawad

LUKSEMBURG lub WIELKIE KSIĘSTWO LUKSEMBURGA (fr. *Le Luxembourg, Le Grand-Duché de Luxembourg*)

Monarchia konstytucyjna w Europie Zachodniej, o pow. 2,586 tys. km². Graniczy z Francją, Belgią, Niemcami. Stolica Luksemburg. Język luksemburski; języki administracyjne: francuski, niemiecki.

HISTORIA. W 963, na terenach dzisiejszego L., Sigefroi założył fortecę i ogłosił się pierwszym hrabią ziem. W 1354 podniesiono je do rangi księstwa Świętego Cesarstwa Rzymskiego (narodu niemieckiego). Ludwik XIV zaanektował je w 1684; w 1697 przekazane Habsburgom; w 1815 przyłączone do królestwa Niderlandów przez Wilhelma I. W 1867, po tzw. kryzysie luksemburskim, księstwo odłączyło się od Niderlandów i zostało uznane za niepodległe państwo o statusie neutralnym. W czasie I i II wojny światowej kraj zajęli Niemcy. Wyzwolone przez Amerykanów w 1944, odgrywa czynną rolę w kształtowaniu struktur euroatlantyckich (członek NATO) i europejskich (wraz z Belgią i Holandią tworzy Benelux; od 1952 w strukturach tworzącej się Unii Europejskiej).

HISTORIA LITERATURY. Za pioniera regionalnej literatury, tworzącego po łacinie, uważa się Nicolasa de Vernulza (1538-1649), humanistę, ksiązęcego hagiografa, historyka i dramaturga. Pierwsze utwory w języku luksemburskim (należy do grupy języków germańskich) – wiersze i dramaty – ukazywały się od XIX w. Współczesna literatura luksemburska rozwija się w trzech językach: niemieckim, luksemburskim i francuskim. Dwaj najbardziej znani autorzy to Roger Manderscheid (1933-2010) i Guy Rewenig (1947-).

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

Wśród pisarzy frankofońskich są Edmond Dune, Laurent Fels, Pierre Frieden, H. T. Fumiganza [właśc. Walter Umbach], Anise Koltz, Jean-Baptiste Auguste Liesch, Claudine Munro, Giulio-Enrico Pisani, Jean Portante, Lambert Schlechter, Nic Weber, Maria Haller, Frank Wilhelm.

Do najważniejszych wydarzeń literackiej frankofonii należą Dni Książki w Walferdange i festiwal literacki *Vianden cité littéraire*.

XVI-XVII w.	XVIII - XIX w.	XX - XXI w.
Nicolas de Vernulz	Félix Thyes	Claude Bommertz Emile Hemmen Félix Molitor Jean Portante Tom Reisen Danielle Hoffelt Michèle Prange Anise Koltz Gaston Carré Claude Conter Ian De Toffoli Guy Rewenig Jeannine Herrmann-Grisisus Marie Haller Isabelle Kronz Anne Schmitt Paulette Kayser Nelly Lecomte Corina Mersch François-Claude Frisoni

MADAGASKAR (fr. le Madagascar)

Wyspa i państwo o tej samej nazwie, na Oceanie Indyjskim, na wschód od wybrzeży Afryki, o pow. 578,041 tys. km². Stolica Antananarywa. Języki urzędowe: francuski i malgaski. W użyciu angielski.

HISTORIA. Nie wiadomo dokładnie, kiedy i skąd przybyli Malgasze, mieszkańcy Madagaskaru. Według jednej z hipotez są to potomkowie różnych ludów

migrujących z Afryki, Oceanu Indyjskiego i Pacyfiku. Pierwsi Europejczycy dotarli do „wielkiej wyspy” w XVI w., traktując ją jako port na drodze na Wschód. W tym czasie istniało tam kilka królestw. Pierwsi próbowali zdominować je Brytyjczycy, jednak w XIX w. podpisali porozumienie z Malgaszami, odstępując od kolonizacji. Sytuację wykorzystali Francuzi, wysyłając w region korpus ekspedycyjny (1890), który podbił miasta i zajął stolicę (1895). Malgasje buntowali się przeciwko kolonizatorom, wzniesając powstania. W 1960, po uzyskaniu niepodległości, władzę w kraju przejęli wojskowi.

Rząd polski, w latach 20. XX w., rozważał możliwość zakupu M. Zwolnieniem koncepcji był marszałek Józef Piłsudski.

HISTORIA LITERATURY. Przez pokolenia ludność M. przekazywała podania i baśnie w formie ustnej, wykształcając dwa podstawowe gatunki: ohabolana* (egzempli, przysłowia) oraz hainteny* (krótkie, wieloznaczne wiersze odpowiadające europejskim kalamburom i powiedzonkom). Zainspirowały one francuskiego poetę Evariste’a de Parny’ego (1753-1814), który przetłumaczył je i wydał w 1800, pt. *CHANSONS MADÉCASSES*. Tomik uważany jest za pierwszy w literaturze francuskiej przykład wierszy prozą. W XIX w. zaczęli je spisywać misjonarze, redagując ich treść i adaptując dla europejskich odbiorców. Wiernego tłumaczenia dokonał poeta Jean Paulhan (1913), pracujący na wyspie jako nauczyciel w latach 1907-10.

Jeszcze w XIX w. przyjęto alfabet łaciński, co sprzyjało rozwojowi piśmiennictwa i literatury. Od 1866 powstawały gazety i przeglądy literackie, publikujące twórczość rodzimych pisarzy. Niektórzy z nich, jak poeta Ny Avana Ramanantarinina (deportowany w 1915 przez władze fr.), używali czasopism jako trybuny i krytykowali system kolonialny oraz politykę represji, za co często spotykały ich surowe kary. Najśłynniejszą powieścią epoki kolonialnej jest *L’ONCLE D’AFRIQUE*, Charles’a Renela (1926).

Jean-Joseph Rabearivelo uważany jest za ojca frankofońskiej literatury malgaskiej. Jego dzieła mistrzowsko łączą tradycje lokalne z nurtami europejskimi. W 1924 wydał tom poezji *LA COUPE DES CENDRES*. W latach 30. pisał liczne, oryginalne, niewzorowane na europejskich, utwory (*PRESQUE-SONGES*, 1934; *TRA-DUIT DE LA NUIT*, 1935). Idea przenikania się kultur stanowiła jego główne źródło inspiracji; jednocześnie przeżywał ją głęboko i boleśnie, jako dramatyczny proces rozdierania tożsamości i wewnętrznego dualizmu. Nie mogąc znieść psychicznego rozdwojenia popełnił samobójstwo (1937). Wcześniej wskazał jako duchowego spadkobiercę młodego poetę Jacquesa Rabemananjare, którego pierwsze utwory, czerpiące z kultury rodzimej wyspy, ukazały się w 1936. Rabemananjara wielokrotnie podróżował do Francji; przyjaźnił się z Senghorem i Aliounem Diopem; współuczestniczył w zakładaniu czasopisma i wydawnictwa „Présence

PAŃSTWA – OBSZARY – REGIONY

Africaine”. Od 1947 pisał sztuki teatralne (*LES DIEUX MALGACHES*; *LES BOUTRIERS DE L’AUBRE*). Tomy wierszy, które ugruntowały jego pozycję i sławę, to *SUR LES MARCHES DU SOIR* (1942); *LES ORDALIES* (1972) czy poemat *LAMBA*.

Trzecim francuskojęzycznym pisarzem pokolenia międzywojennego jest Flavien Ranaivo, także czerpiący z tradycji malgaskich. Jego utwory to formy krótkie, często dialogowane, w których dominuje asyndeton, elipsa i anakoluta. Oszczędność środków stylistycznych, zaskoczenie i aura tajemniczości cechują jego poezję.

Trzej wymienieni pisarze zdobyli światową sławę dzięki Senghorowi, który zamieścił ich dzieła w swej *ANTOLOGII POEZJI AFRYKAŃSKIEJ I MALGASKIEJ W JĘZYKU FRANCUSKIM* (1948). Zdominowali oni życie literackie kraju, przyćmiewając twórczość pokolenia powojennego (lata 50.-70.). W 1972 rząd zintensyfikował politykę malgaszycacji, tnąc wydatki na publikacje w języku francuskim. Mimo to nie można mówić o stagnacji frankofonii malgaskiej. Pomimo trudności debiutowali wtedy m.in. Ramamonjy Raherivelo, Régis Rakotondratsara, Jean-René Randriasamimanana. Lata 70. to czas emigrantów, z których część znalazła schronienie i czytelników we Francji (Thomas Rahandra, Lucien-Xavier Andrianarahinjaka, Dréo Pelandrova, Nataly Andria, Eugène Mangalaza).

Literatura w języku francuskim znów rozwija się dynamicznie od lat 80. Twórczość tego pokolenia odchodzi od powielania dawnych form literackich, koncentruje się na problemach życia codziennego, dokonuje bilansu okresu niepodległości i podsumowuje dorobek lit. frankofońskiej: w 1983 ukazała się antologia Régis Rajemisa-Raolisona, *LES POÈTES MALGACHES D’EXPRESSION FRANÇAISE*, wymieniająca dwunastu najważniejszych twórców francuskojęzycznych. W 1994 Lilian Ramarosa opublikowała *ANTHOLOGIE DE LA LITTÉRATURE MALGACHE D’EXPRESSION FRANÇAISE DES ANNÉES 80*, prezentując 29 pisarzy.

lata 40.	lata 50. i 60.	lata 70. i 80.	lata 90. i XXI w.
Jacques Rabemananjara Flavien Ranaivo P. Nomyard Régis Rajemisa-Raolison Paul Razafimahazo	Pierre Randrianarisoa Rabearison Aimée Andria Ramamonjy Raherivelo Régis Rakotondratsara Jean-René Randriasamimanana A.-M. Ramboa Thomas Rahandra Lucien-Xavier Andrianarahinjaka	Dréo Pelandrova Patrick Andriamangatiana Eugène Mangalaza	Michèle Rakotoson Elie Rajaonarison Charlotte-Arrisoa Rafenomanjato David Jaomanoro Jean-Claude Fots Ferdinand Déléris André Allemand

MAGHREB (fr. le Maghreb)

Nazwa wywodząca się z języka arabskiego, w którym słowo oznacza „zachód, miejsce zachodzącego słońca”. Ogólnie region w północno-zachodniej Afryce, pomiędzy Morzem Śródziemnym, Saharą i Oceanem Atlantyckim, o pow. 5 mln km². Pojęciem „Mały Maghreb” określa się kraje arabskie leżące na zachód od Egiptu i Libii. Są to: Tunezja, Algieria i Maroko. „Wielki Maghreb” obejmuje dodatkowo Libię, Mauretanię i Saharę Zachodnią. Terytorium zamieszkują głównie plemiona Berberów pochodzenia semito-chamickiego, uważający się za odrębną grupę w stosunku do Arabów ze wschodu i Afrykańczyków z południa. Byli oni pierwszymi mieszkańcami Maghrebu; najstarsze ślady ich osadnictwa sięgają prehistorii. Od VIII w. p.n.e. nadbrzeżne tereny zajmowali Fenicjanie, po nich Rzymianie, Bizantyjczycy, muzułmanie (VII w. n.e.). Od 1830 rozpoczął się okres francuskiej kolonizacji, zakończony na przełomie lat 50.-60. XX w., kiedy poszczególne kraje regionu uzyskały niepodległość. W 1989 powstała Unia Maghrebu Arabskiego (fr. *Union du Maghreb Arabe*, UMA).

Obszar leżący na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych i różnych kultur cechuje się bogactwem tradycji. Ze względu na charakter terenu i wędrowny styl życia, plemiona wykształciły formy kultury stosowne do warunków bytowych (m.in. oratura*).

Określenia M. używa się jako antynomii Machreku*, arabskiego wschodu.

Patrz: Tunezja, Algieria, Maroko.

MALI (fr. le Mali)

Państwo śródlądowe w Afryce Zachodniej, o pow. 1 241,238 tys. km². Graniczy z Algierią, Mauretanią, Senegalem, Burkina Faso, Gwineą i Wybrzeżem Kości Słoniowej. Stolica Bamako. Język urzędowy francuski.

HISTORIA. Historia regionu jest relatywnie dobrze znana. Od starożytności istniało tam pięć królestw: cesarstwo Ghany, cesarstwo Mali, cesarstwo Songhai, królestwo Bambara Segu, cesarstwo Fulan Marcina.

W 1883 Francuzi dokonali inwazji, wcielając M. do imperium kolonialnego pod nazwą Sudanu Francuskiego. 4 IV 1959 Senegal i Sudan utworzyły Federację Mali, która ogłosiła niepodległość 20 VI 1960. Jeszcze w 1960 Sudan wycofał się z federacji.

PAŃSTWA – OBSZARY – REGIONY

HISTORIA LITERATURY. Przed kolonizacją francuską w M. nie praktykowano literatury pisanej na wzór europejski. Kulturę regionu, zamieszkiwanego przez liczne plemiona, cechowało bogactwo form przekazu ustnego, którym towarzyszyła muzyka, śpiewy, tańce, obrzędy. Jedną z najważniejszych postaci w społeczności M. jest griot* (*dželìa*), powiernik tradycji, kultu pamięci o przodkach.

Po zajęciu kraju przez Francuzów (1883) powstawały pamiętniki i dzieła etnograficzne autorstwa kolonów. Literatura piękna wzorowana na europejskiej pojawiła się w latach 60. XX w. Wśród czołowych pisarzy są Amadou Hampâté Bâ, Massa Makan Diabaté, Alpha Mandé Diarra, Moussa Konaté, Ibrahima Aya, Abdourahman Waberi, Fatou Diome, Ken Bugul, Kossi Effoui, Florent Couao-Zotti.

Od 2000 w stolicy kraju Bamako odbywają się rokrocznie festiwale literatury *Etonnants voyageurs*, pierwsze tego rodzaju spotkania poświęcone literaturze frankofońskiej na terenach Afryki Subsaharyjskiej. Podczas jednego z nich, w 2006, narodziła się koncepcja literatury-świata* (fr. *littérature-monde*).

lata 50. i 60.	lata 70. i 80.	lata 90. i XXI w.
Amadou Hampâté Bâ Aoua Kéita Yambo Ouologuem	Abdoulaye Ascofaré Falaba Issa Traoré Ba Konaré d'Adame Massa Makan Diabaté Alpha Mandé Diarra Doumbi Fakoly Bernadette Sanou Dao	Ibrahima Aya Aminata Traoré Souéloum Diagho Moussa Konaté

MAROKO (fr. le Maroc)

Monarchia konstytucyjna w północno-zachodniej Afryce, nad Morzem Śródziemnym i Oceanem Atlantyckim, o pow. 446,55 tys. km². Stolica Rabat. Język urzędowy arabski; język używany francuski.

HISTORIA. Pierwsze ślady osadnictwa pochodzą sprzed 700 tys. lat. W XI w. p.n.e. dotarli tam Fenicjanie, jednocześnie w siłę rosły plemiona Berberów. Tereny zajmowali kolejno Rzymianie, Bizantyjczycy; od VII w. Arabowie rozpoczęli islamizację. W okresie podbojów kolonialnych (XVIII-XIX w.) europejskie potęgi (Portugalczyki, Hiszpanie, Anglicy, Francuzi, Niemcy) próbowały kontrolować tereny. Po opanowaniu Algierii przez Francję, wzrosły wpływy francuskie (konflikt marokańsko-francuski 1844). W 1901 Francja uzyskała od sułtana pozwolenie na

wprowadzenie wojsk na teren M., w 1904 zawarła tajny układ z Hiszpanią o podziale na strefy wpływów. W 1912, na mocy porozumienia w Fezie, zawartego między Francuzami i Niemcami, M. stało się protektoratem francuskim. Utrata niepodległości rozbudziła świadomość narodową, rósł opór ludności przeciwko kolonizatorom, pod wodzą Abd el-Karima. Liczne ugrupowania społeczno-polityczne żądały liberalizacji stosunków i przywrócenia suwerenności. Niepodległość M. uzyskało 2 III 1956, przyjmując nazwę Królestwa Marokańskiego.

HISTORIA LITERATURY. Literatura marokańska, przed zajęciem kraju przez Francję, rozwijała się głównie w języku arabskim. Powstawały natomiast liczne prace we francuskim, dokumentalne i beletrystyczne. Ich autorami byli podróżnicy, wojskowi, etnografowie i pisarze odwiedzający region. Stanowią punkt widzenia z zewnątrz, zabarwiony nierzadko egzotykiem i różnymi uprzedzeniami. Do najbardziej znanych należą: *AU MAROC*, Pierre'a Loti'ego (1890), *CRÉPUSCULE DE L'ISLAME* André Chevrillona (1920); *MARRAKECH OU LES SEIGNEURS DE L'ATLAS* (1920), *RABAT OU LES HEURES MAROCAINES* (1921) i *FÈS OU LES BOURGEOIS DE L'ISLAM* (1930) Jérôme'a Tharauda; seria powieści o berberyjskich plemionach Maurice'a Le Galy'a czy *ROSE DE SABLE* Henri de Montherlanda.

Literatura marokańska w języku francuskim rozwija się od 1912. Pierwszym francuskojęzycznym pisarzem marokańskim jest Ahmed Sefrioui. Najczęściej poruszane tematy wiążą się z problematyką społeczną, głównie stosunkiem do tradycji i nowoczesności, kwestią wiary i rolą religii w życiu rodzinnym i publicznym, burzliwą historią. Autorzy prowadzą również eksperymenty formalne, próbując łączyć tradycje literackie różnych kultur, wykorzystując różne techniki.

lata 50. i 60.	lata 70.	lata 80.	lata 90.	XXI w.
Driss Chraïbi Mohammad Khaïr-Eddine Abdellatif Laâbi Mohamed Aziz Lahbabi Ahmed Sefrioui	Abdelkébir Khatibi Tahar Ben Jelloun Mostafa Nissaboury Tayeb Saddiki	Moulay Ali Skalli Abdelhak Serhane Zaghloul Morsy Fatima Mernissi Abdellah Laroui Abdelfattah Kilito Abdelmajid Benjelloun	Abdellah Oubaid (ps. Rachid O) Khreddine Mourad Edmond Amran El Maleh Fouad Laroui Rida Lamrini Driss Ksikes Jean-Pierre Koffel Farida Diouri Zakia Daoud Mahi Binebine	Abdellah Taïa Abdelhadi Saïd Mohamed Nedali Abdelouahid Bennani

MARTYNIKA (fr. *la Martinique*)

Wyspa na Morzu Karaibskim, w archipelagu Wysp Zawietrznych w Małych Antylach, o pow. 1,128 tys. km². Pod względem politycznym stanowi departament zamorski Francji (DOM), wchodzący w skład Unii Europejskiej. Główne miasto Fort-de-France, język urzędowy francuski.

HISTORIA. W okresie prekolumbijskim wyspa nosiła nazwę Matinite i zamieszkiwali ją Indianie Kalina. Odkryta przez Kolumba w 1502. Od 1635 kolonia francuska, w której uprawiano głównie trzcinę cukrową. Do pracy na plantacjach Francuzi sprowadzali siłą Afrykańczyków. Doprowadziło to do wymieszania ras i kultur, a w XX w. do wykształcenia się koncepcji kreolskości. Niewolnictwo zniesiono w koloniach francuskich w 1848, na mocy dekretu opracowanego przez Wiktora Shoelchera (1804-93), lewicowego deputowanego, reprezentującego w parlamencie francuskim Martynikę i Gwadelupę.

W 1946 M. uzyskała status departamentu zamorskiego.

HISTORIA LITERATURY. Literatura w języku francuskim rozwija się od 1835 i dzieli na trzy etapy: egzotyczny* i duduistyczny* (1835-1930); *négritude** (1930-60) i antylski (od 1960). W pierwszym okresie dzieła ukazywały świat wyspy z perspektywy oczarowanego, zdumionego lub zniechęconego nią cudzoziemca. Równolegle rozwijała się literatura dokumentalna: wspomnienia z podróży, relacje z wypraw, opisy o charakterze etnograficznym.

W latach 20. XX w. Martynikańczycy zaczęli rozwijać prasę lokalną, krytycznie nastawioną do kolonizatorów i polityki asymilacji*. Czasopismo „*Lucioles*” (Świetliki), w duchu niezależności, redagowali Leon Laleau i Gilbert Gratian, uznawany za pierwszego autentycznego pisarza martynikańskiego, ojca pojęcia antylskości*. Istotną rolę w ugruntowaniu się poczucia wspólnoty martynikańskiej, odróżniającej się wyraźnie od kultury francuskiej, odegrała Paulette Nardal, współredaktorka czasopisma „*Revue du monde noir*” (1931). Współpracowali z nią Jules Monnerot, Etienne Léon Tzuc i René Ménénil; do ekipy dołączył Aimé Césaire, który, wraz z Léonem-Gontranem Damasem i Leopoldem S. Senghorem, dał początek ruchowi murzyńskości*.

Po II wojnie światowej część pisarzy, chcąc dotrzeć do odbiorców w metropolii* i na świecie, posługiwała się i posługuje francuskim standardowym, coraz częściej jednak twórcy podkreślają swą tożsamość, używając martynikańskiej odmiany języka kreolskiego. Niezależnie od środka przekazu powracają te same motywy: piętnowanie serwilizmu estetycznego i sztucznego egzotyizmu, autonomia

duchowa i polityczna, emigracja, związki z Afryką, przenikanie się kultur. Silny jest element folklorystyczny: ludowe baśnie, podania, pieśni, które nierzadko zachowały się w formie ustnej (oratura*) i są teraz utrwalane na piśmie.

W latach 50. XX w. Franz Fanon zakwestionował murzyńskość. W książce *PEAU NOIRE, MASQUES BLANCS* (1952) postulował odejście od retoryki neokolonialnej i segregacji rasowej. W latach 80. trzech pisarze: Jean Bernabé, Patrick Chamoiseau i Raphaël Confiant wypracowali koncepcję kreolskości*, która otworzyła nowe drogi twórczości artystycznej oraz dała początek debacie o charakterze etnologiczno-filozoficznym. Wskazując na odrębność kulturową mieszkańców Antyli, na oryginalność twórczości każdej z wysp, przyczynili się do zerwania z agresywnym, często rewindykacyjnym dyskursem ojców Frankofonii*, opowiadając się za koncepcją literatury-świata*. Jeden z najwybitniejszych myślicieli Antyli, Edouard Glissant, uważa Martynikę za „przykład przestrzeni świadczącej najlepiej o różnorodności dopływów i niejednorodnych czy wręcz skonfliktowanych wewnętrznie związków (etnicznych, językowych, społecznych i wyznaniowych), których wypadkową stała się dzisiejsza kultura antyilska. Na przekór zresztą zawłaszczającemu, administracyjno-politycznemu określeniu ‘terytorium zamorskie’ (*territoire d’outre-mer*), nazywa Martynikę ‘ziemią ryzofoniczną’ (*une terre rhizomée*) – taką, która ‘nie należy ani do potomków deportowanych Afrykańczyków, ani do békés, ani do Hindusów, ani do Mulatów’, lecz do tych, którzy cierpiąc przymus ziemi (...) chcą być może uciec od niego, by zapomnieć o niewolnictwie, poczęli wchodzić z nią w nowe związki” [Kwaterko, 2003:181].

lata 30.	lata 40. i 50.	lata 60. i 70.	lata 80. i 90.	XXI w.
René Maran Aimé Césaire	Suzanne Césaire Joseph Zobel Franz Fanon Mayotte Capécia	Georges Mauvois Max Eliséé Monchoachi Tony Delsham Vincent Placolý José Le Moigne Daniel Boukman Xavier Orville Edouard Glissant	Ina Césaire Marie-Reine de Jaham Guy Cabort-Masson Julienne Salvat Raphael Confiant Roland Brival André Lucrèce Nicole Cage-Florentiny Patrick Chamoiseau Suzanne Dracius Henri Melon Jean Bernabé	Fabienne Kanor

MASKARENY (fr. les Mascareignes)

Archipelag wysp na Oceanie Indyjskim: Reunion, Mauritius, Rodrigues i Car-gados Carajos.

Patrz: Reuion, Mauritius.

MASZREK (fr. le Machrek lub Machreq)

Słowo z języka arabskiego, oznacza „wschód, miejsce wschodzącego słońca”; używane dla odróżnienia od krajów Maghrebu*. Obszar rozciągający się od wy-brzeży Morza Śródziemnego po Eufrat (Bliski Wschód). Ogólnie nazwa krajów arabskich leżących na wschód od Egiptu i na północ od Półwyspu Arabskiego. Są to: Irak, Syria, Liban, Jordania, Kuwejt i Autonomia Palestyńska (Palestyna przed 1948). Egipt, północny Sudan, Libia oraz państwa Półwyspu Arabskiego nie chcą być zaliczane do M. ani Maghrebu, by móc pełnić rolę pośredników między arab-skim wschodem a zachodem. Do M. nie zalicza się państwa Izrael.

Patrz: Liban.

MAURITIUS (fr. île Maurice)

Wyspa wchodząca w skład państwa Republiki Mauritiusu. Położona w pd.-zach. części Oceanu Indyjskiego, w archipelagu Maskarenów (od imienia portu-galskiego odkrywcy Pedro da Mascarenhas), o pow. 1,865 tys. km². Geograficznie zaliczana do obszaru Afryki, położona strategicznie 2 000 km od Afryki, 900 km od Madagaskaru, 4 000 km od Azji. Stolica Port Louis. Język oficjalny angielski. Inne języki używane: francuski, kreolski i bhodżpuri.

HISTORIA. Odkryli ją Portugalczycy w 1505; pierwsi skolonizowali Holendrzy, nadając nazwę od imienia księcia Nassau, Maurycego (Maurice). Od 1638, ce-lem zaludnienia ziem i zapewnienia siły roboczej, zsyłano na M. niewolników i przestępców; od 1664 przybywali koloni z Cap. Próby zasiedlenia nie przy-niosły jednak oczekiwanych rezultatów, dlatego Holendrzy wycofali się z archi-pelagu w 1710; na ich miejsce wkroczyli Francuzi, którzy nadali wyspie nazwę *Ile de France*, zakładając siedzibę francuskiej handlowej kompanii indyjskiej. W 1767 zniesiono przywilej kompanii, a wyspę przejęła administracja królewska.

Założono nowe plantacje (głównie trzciny cukrowej), budowano szpitale, drogi, koszary; odbudowano porty i stocznię.

Plantatorzy nie respektowali zniesienia niewolnictwa przez rewolucję francuską i popierali Bonapartego, który przywrócił je w 1804.

W 1810 wyspę zajęli Anglicy; oficjalnie przejmując tam władzę na mocy traktatu wersalskiego (1815) i przywracając dawną nazwę Mauritius. Większość francuskich osiedleńców pozostała jednak w swych majątkach, zawiązując ruch oporu, którego wyrazem stał się język francuski i tradycja.

Od poł. XIX w. na wyspie zaczęli osiedlać się Hindusi, na pocz. XX w. stanowili jej trzecią grupę etniczną.

Mauritius uzyskał niepodległość 12 III 1968; rząd sprawuje prezydent, królowa brytyjska ma władzę symboliczną. Kraj uzyskał status republiki w 1992, która uważana jest za jedną ze stabilniejszych w Afryce.

HISTORIA LITERATURY. Usytuowanie na skrzyżowaniu głównych szlaków komunikacyjnych między trzema kontynentami doprowadziło do przenikania się kultur i znajduje odbicie w literaturze, która rozwija się we wszystkich językach wyspy.

Działalność literacką we francuskim zainauguował w 1773 tygodnik „Annonces”. W tym samym roku we Francji ukazała się relacja z podróży Bernardina de Saint-Pierre’a (*VOYAGE À L’ÎLE DE FRANCE*). W 1787 ten sam autor rozświetlił wyspę wśród czytelników z metropolii*, osadzając tam akcję powieści *PAUL ET VIRGINIE*, która zdobyła ogromną popularność i została przetłumaczona na wiele języków (wyd. pol. *PAWEŁ I WIRGINIA*). W patetycznym tonie ukazuje tragedię dwojga kochanków, w egzotycznej scenerii symbolizującej raj utracony.

Pierwszą wydaną na wyspie powieścią w języku francuskim był *SINDER Barthélémy’ego Huet de Froberville* (1803); pierwszym pisarzem tworzącym w języku kreolskim był François Chrestien Desnoyers (1767-1846), autor zbioru wierszy i pieśni *LES ESSAIS D’UN BOBRE AFRICAİN* (1822). Pisarze Volsy Delafaye (1819-59), Moïse Constant (1824-54), Charles Castellan (1812-51) tworzyli w nurcie romantycznym. Za najwybitniejszego autora XIX w., i jednocześnie pierwszego pisarza narodowego, uważa się Léoville’a L’Homme’a (1857-1928). Jego dzieła należą do nurtu literatury kolonialnej, L’Homme nie kwestionuje bowiem systemu, zaś jego bohaterowie to często niewolnicy (*MOCÉLÉ*). Ogólnie, literatura maurytyjska przeł. XIX i XX w. cechowała się naśladownictwem estetyki francuskiej, stąd określano ją jako frankotropizm*.

Najwybitniejszymi twórcami pierwszego pokolenia XX w., poszukującymi własnych modeli, są Robert-Edward Hart i Malcolm de Chazal. Hart jako

pierwszy podważał politykę kolonialną. Jego dzieła mają szerszy, niż tylko ideologiczny, wymiar. Pisarz eksperymentował z formą; utrzymywał bliskie kontakty z autorami z Europy (Jammes, Gide, d'Annunzio) i Madagaskaru (Rabearivelo). Był jednym z pierwszych artystów, który uważał wyspiarskość za atut, nie zaś jako wykluczenie czy marginalizację. W kulturze wyspy, zwłaszcza jej wiejskich mieszkańców, upatrywał źródła metaforyki i nowych symboli (*LE CYCLE DE PIERRE FLANDRE*, 1936).

Chazal wywarł wpływ na europejskich pisarzy. Autor siedmiu tomów poezji *PENSÉES* (1947), opublikował *SENS PLASTIQUE*, tekst będący zarazem medytacją estetyczną i zbiorem aforyzmów, paradoksów, prowokacyjnych sentencji. Surrealiści, na czele z Bretonem, uznali je za arcydzieło formalno-tematyczne.

Druga poł. XX w. cechuje się poszukiwaniem tożsamości. Pisarze kontestują systemy ideologiczne, zwłaszcza murzyńskość*, szukając nowych reguł twórczości. Marcel Cabon proponuje zastąpić zbyt ciasną i jednoznaczną *négritude** pojęciem maurytyjskości. Oddaje ona to, co typowe dla mieszkańców wyspy, określa ich wyjątkową tożsamość. Ducha lokalnego znajduje zwłaszcza wśród prostych ludzi, wieśniaków żyjących z pracy rąk, w ich baśniach i legendach (*CONTES DE BRUNEPAILLE*, 1955). Jego powieść chłopska, *NAMASTÉ* (1965) przyrównywana jest do arcydzieła gatunku, *LES GOUVERNEURS DE LA ROSÉE* (1944) autorstwa Haitińczyka Jacques'a Roumaina czy do *DIAB'LA* (1945) Josepha Zobela pochodzącego z Antyli.

René Noyau proponuje, by murzyńskość zastąpić, w kontekście wyspy, ogólnym terminem kreolskości. Jest autorem pierwszego tekstu literackiego w kreolskim maurytyjskim, *TENTION CAÏMA* (1971). Edouard Maunick, Emmanuel Juste, Jean-Claude d'Avoine rozwijają pojęcie metysażu*, uznając go za typową cechę. Dziedzictwo regionu sięga korzeniami nie tylko do tradycji samej Afryki, lecz w ogóle narodów i kultur Oceanów Indyjskiego i Spokojnego. Bogactwo kulturowe sprawia, że wyspiarze cechują się „obywatelstwem zwielokrotnionym” (*citoyenneté multiple*), które Maunick ilustruje w *JUSQU'EN TERRE YOROUBA* (1965). Równoległe do nurtów kontestujących murzyńskość, rozwijała się literatura gloryfikująca folklor. Marcelle Lagesse przedstawia życie małych społeczności, niepozbawione napięć (*LA DILIGENCE S'ÉLOIGNE À L'AUBE*, 1955). Renée Asgarally łądzi spory lingwistyczne i podziały na literaturę kreolsko- i francuskojęzyczną. W powieściach przeplata różne języki i rejestry (*LES FILLES DE MME LALJEE, LES TROIS TORTUES*). Z kolei pisarze pochodzenia chińsko-maurytyjskiego, jak Clifford Ng Kwet Chan, Martial Ng Cheong Ton, Joseph Tsang Mang poruszają się swobodnie między językami i kulturami angielską, chińską, maurytyjską i francuską. André Masson upatruje w wyspie, zwłaszcza w jej niezwyklej przyrodzie, elementy boskie, uważając ją za Eden. Tradycje judeo-chrześcijańskie

wplata w rzeczywistość M.; jego dzieła mają wymiar uniwersalny i są głęboko metafizyczne.

W XX w. pojawiła się także grupa pisarzy emigrantów, wśród nich Loys Masson, mieszkający od 1939 we Francji, autor *NOTAIRE DES NOIRS* i *NOCES DE LA VANILLE*.

W 2008 Jean-Marie Gustave Le Clézio, posiadający obywatelstwo francuskie i maurytyjskie, został pierwszym w historii wyspy laureatem literackiej Nagrody Nobla.

koniec XIX w. i 1. poł. XX w.	lata 40. i 50.	lata 60. i 70.	lata 80. i 90.	XXI w.
Jean Blaise Clement Charoux Auguste Maingard Félix Ducray Henri Natelme Evenor Mamet Arthur Martial Edgar Janson Savinien Merעד Anne Vigoureux de Kermorvan Raymonde de Kervern Marcel Cabon René Noyau (ps. Jean Erenne/ Bouasi) Robert-Edward Hart Malcom de Chazal Loys Masson	Régis Fanchette Pierre Renaud Pierre Télécourt Magda Mamet André Masson Géorges-André Decotter Marcelle Lagesse Alix d'Unienville Edouard Maunick Alain Le Breton Chan Ng Kwet Martial Ng Cheong Ton Joseph Tsang Mang Kin	Raymond Chasle Ananda Nirsimloo Emmanuel Juste Lilian Berthelot Jean-Marie Gu- stave Le Clézio	Pierre Benoît Rosette Chung Fa Guy Dupuch Chantall Wiehe Edna Deloy Hassam Wachill Marie-Thérèse Humbert Jean-Georges Prosper François Le Guat	Gilbert Ahnée Natacha Appanah Guy Sylvio Bigaignon Alliette de Carbonnières Ananda Devi Shenaz Patel

MONAKO lub KSIĘSTWO MONAKO

(fr. *le Monaco, la Principauté de Monaco*)

Monarchia konstytucyjna w południowej Europie, nad Morzem Śródziemnym, o pow. 1,95 km². Drugie (po Watykanie) najmniejsze państwo świata, określane też jako państwo-miasto. Graniczy z Francją. Stolica Monako. Język urzędowy francuski; używany monegaski (monegeski).

HISTORIA. Tereny o bogatej historii: najstarsze ślady obecności człowieka pochodzą z paleolitu (sprzed 50 tys. lat); w okresie starożytności zajmowane przez Fenicjan, Greków, Rzymian, Saracenów. W średniowieczu pod rządami hrabiów Prowansji. W 1297 François Grimaldi, przebrany za franciszkanina, zajął fortecę Rocher de Monaco. W 1331 Charles Grimaldi objął władzę, przyjmując tytuł pierwszego pana M. i ogłaszając terytorium jako całkowicie niezależne od sąsiednich potęg. W 1641, na mocy traktatu z Péronne, Francja objęła M. protekcją i uznała jednocześnie jego niezależność. W 1861 oba kraje podpisały traktat z Menton i Roquebrune stwierdzający całkowitą niepodległość M. W 1866 książę Karol III założył Monte-Carlo i zapoczątkował rozwój turystyki jako źródła dochodów monarchii. Konstytucja przyjęta w 1911 położyła kres władzy absolutnej książęcego rodu, wprowadzając ustrój monarchii konstytucyjnej. Podczas II wojny światowej księstwo sympatyzowało z rządem Vichy. W 1947 zostało członkiem UNESCO, w 1993 – ONZ, w 2004 – Rady Europy. W 2005 na tron wstąpił książę Albert II.

HISTORIA LITERATURY. Do XIX w. literatura rozwijała się w języku francuskim. Louis Notari (1879-1961) uważany jest za ojca założyciela literatury monegaskiej. Poeta i działacz polityczny rozbudził świadomość monegaską, skodyfikował miejscowy dialekt, napisał hymn księstwa. Jest autorem pierwszego dzieła literackiego w monegaskim, *LEGENDY O ŚWIĘTEJ DEWOCIE* (1927), patronce M. Spisał również bajki monegaskie (*BÛLÛGHE MUNEGASCHE: BLUETTES MONÉGASQUES*, 1941) oraz przedstawił tradycje i obyczaje księstwa (*QUELQUES NOTES SUR LES TRADITIONS DE MONACO*, 1960).

Ważnym okresem dla rozwoju kultury, a zwłaszcza literatury, było pierwsze ćwierćwiecze XX w. Do księstwa przyjeżdżała arystokracja, artyści, pisarze, m.in. Guillaume Apollinaire, poeta o polskich korzeniach.

Na marginesie życia literackiego należy zaznaczyć wkład, jaki wniósł do kultury monegaskiej balet rosyjski Diagiliewa. Grupa przyjechała do Monako w 1911 ze spektaklem *SPECTRE DE LA ROSE* (muzyka Carla von Webera, choreografia Michaiła Fokina) i wybrała księstwo na jedną ze swych siedzib. Jej światowe tourne

odegrały ważną rolę w życiu kulturalnym Europy Zachodniej w latach 1909-29. W latach 1932-38 pułkownik Basil i René Blum utworzyli grupę *Ballets russes de Monte-Carlo*, kontynuującą dzieło Diagiliewa. W 2011 obchodzono uroczyste stulecie wydarzenia.

Ważną rolę w kształtowaniu się języka i literatury monegaskiej odegrali Louis Frolla (1904-78), autor pierwszej gramatyki i słownika monegasko-francuskiego (1983) oraz Louis Barral (1910-99), historyk, pisarz i leksykograf, współtwórca m.in. wspomnianego słownika. Do najważniejszych współczesnych pisarzy monegaskich należą: Armand Gatti, Léo Ferré, Christiane Blot-Labarrère, René Novella, Claude Passet.

Znaczący wpływ na kształtowanie życia literackiego ma przyznawana rokrocznie od 1951 nagroda *Le prix littéraire Prince-Pierre-de-Monaco*, którą otrzymali, m.in. Eugène Ionesco (1969), Leopold Sédar Senghor (1977), Jean-Marie Gustave Le Clézio (1998), Philippe Jaccottet (2003).

XIX w.	XX w.
Louis Notari	Louis Frolla Louis Barral Armand Gatti Léo Ferré Christiane Blot-Labarrère René Novella Claude Passet

NIGER (fr. le Niger)

Państwo w Afryce Zachodniej, o pow. 1 267 tys. km², położone śródlądowo nad rzeką Niger. Sąsiaduje z Nigerią, Beninem, Burkina Faso, Mali, Czadem, Algierią i Libią. Stolica Niamey. Język urzędowy francuski.

HISTORIA. Przed epoką odkryć i kolonizacji ziemie zamieszkiwały plemiona Fulan i Hausa. Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z okresu paleolitu. Od X w. n.e. ludy Hausa zakładały państwa-miasta i toczyły walki z koczowniczymi plemionami Tuaregów, zwanych błękitnymi rycerzami pustyni. Potem toczyły święte wojny z Fulanami na południu. Na terenach dzisiejszego Nigru powstało imperium Songhaj, którego schyłek przypada na XVI w.

Na mocy konferencji w Berlinie (1884-85) tereny nad Nigrem przydzielono Francuzom. Pierwsi koloni przybyli w 1891. Od 1922 Niger wszedł w skład

Francuskiej Afryki Zachodniej*; od 1958 we Wspólnocie francuskiej*; od 1960 niepodległy.

Kraj posiada bogactwa naturalne (złoto, żelazo, uran, ropę, węgiel). Chęć ich kontrolowania przez różne koncerny światowe prowadzi do częstych konfliktów i jest, paradoksalnie, powodem biedy zwykłych mieszkańców.

HISTORIA LITERATURY. Literatura rozumiana w tradycji europejskiej nie cieszy się dużą popularnością. Nigeryjczycy preferują tradycyjne sztuki związane z rytuałem, przedstawianiem i oraturą, co wynika ze specyfiki miejsca (wielkie obszary pustynno-stepowe) i trybu życia mieszkańców (w przeszłości byli to głównie nomadzi).

Po skolonizowaniu terenów Francuzi wprowadzili swoją edukację, przez co zaszczypliwi wśród elit nie tylko język, ale i kulturę. Po uzyskaniu przez kraj niepodległości zadebiutowali autorzy, dla których francuski stał się narzędziem wyrazu o ogólnosięciowym zasięgu, pomocnym do popularyzowania lokalnych problemów, kwestii związanych z tożsamością, trudną niepodległością naznaczoną konfliktami o podłożu ekonomicznym. Istotnym motywem twórczości jest życie Tuaregów, berberyjskiego ludu zamieszkującego obszar Sahary.

Wśród współczesnych powieściopisarzy są Abdoua Kanta (*LE DÉRACINÉ*, 1972), Idé Oumarou (*GROS PLAN*, 1977), Amadou Ousmane (*QUINZE ANS, ÇA SUFFIT*, 1977), Abdoulaye Mamani (*SARRAOUNIA*, 1980). W gronie poetów są Abdoulaye Houdou, Hawad (*CARAVANE DE LA SOIF*, 1985), Mahamadou Halilou (*CAPRICES DU DESTIN*, 1981), Amadou Idé (*CRİ INACHEVÉ*, 1984; *LA CAMISOLE DE PAILLE*, 1987).

Za najwybitniejszego pisarza nigeryjskiego uważa się Boubou Hama (1906-82), znanego naukowca, nauczyciela i polityka. W jego dorobku jest ponad trzydzieści prac poświęconych historii, filozofii, pisał też bajki dla dzieci (pierwszy zbiór wydany w 1932), opowiadania, eseje, powieści. Boubou Hama był jednym z założycieli niepodległego kraju, współtwórcą systemu edukacji oraz założycielem Muzeum Narodowego.

REPUBLIKA ŚRODKOWOAFRYKAŃSKA

(fr. *la République Centrafricaine*)

Państwo śródlądowe w Afryce Równikowej, o pow. 622,984 tys. km², graniczące z Czadem, Sudanem, Kamerunem, Kongiem i Demokratyczną Republiką Konga. Stolica Bangi. Języki urzędowe: francuski i sango.

HISTORIA. Pierwsze informacje o regionie pochodzą z XVI w. Do XIX w. należał do sułtanatu Bagirmi. W XIX w. Francuzi założyli kolonię Ubangi-Szari, która weszła w skład Francuskiej Afryki Równikowej*. 1 XII 1958 kraj uzyskał autonomię, 13 VIII 1960 niepodległość, przyjmując nazwę Republiki Środkowoafrykańskiej.

HISTORIA LITERATURY. Literatura pisana pojawiła się w okresie kolonializmu i, podobnie jak w pozostałych koloniach, obejmowała na początku opracowania natury naukowo-podróżniczej spisywane przez białych z kręgu administracji, misjonarzy i podróżników (ojciec Prilles, *LES PYGMÉES DE L'AFRIQUE ÉQUATORIALE*; Ernest Psichri, *TERRE DE SOLEIL ET DE SOMMEIL*, 1908; André Gide, *VOYAGE AU CONGO*, 1927). Region Ubangi-Szari zainspirował również Josepha Conrada (*JĄDRO CIEMNOŚCI*), Alberta Londres'a (*TERRE DES HOMMES*), Julien Maigreta (*TAM-TAM*), Josepha Blache'a (*VRAIS NOIRS, NOIRS BLANCS, D'AFRIQUE AU XXe SIÈCLE*). Najgłośniejszym świadectwem literackim, mówiącym o życiu rdzennych mieszkańców ziem, stała się powieść René Marana *BATOUALA* (1920), która wywołała prawdziwe trzęsienie ziemi w życiu literackim Francji. Maran, urzędnik kolonii pochodzenia antylskiego, przedstawił życie w Ubangi-Szari nie z perspektywy zewnętrznego obserwatora, lecz członka społeczności afrykańskiej, który ma własne poglądy i ocenia rzeczywistość z własnej, afrykańskiej perspektywy. Bohaterami uczynił Murzynów, mieszkańców okolicy, krytycznie oceniających kolonizatorów. Kolejna powieść Marana, *DJOUMA, CHIEN DE BROUSSE* (1927) utrzymana jest w zbliżonej konwencji.

Oratura*, wpisująca się w pokoleniową tradycję przekazywania wiedzy, nadal cieszy się popularnością. Należą do niej baśnie i legendy, pieśni plemienne, maksymy i przysłowia wyjaśniające tajemnice życia i przekazujące mądrość ludową. Przedstawia również bieżące wydarzenia dotyczące danej grupy odbiorców. Oratura, niezwykle bogata, jest jednak zjawiskiem ulotnym, lokalnym, niezdolnym dotrzeć do szerokiego grona odbiorców. Motywy i tematy istnieją tak długo, jak sięga o nich pamięć. Znaczącą rolę w utrwalaniu tradycji ustnych mają misjonarze spisujący opowieści, jak ojciec Saulnier (*BANGUI CHANTE*).

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

Francuskojęzyczna literatura środkowoafrykańska narodziła się wraz z niepodległością kraju, w 1960. Czołowym intelektualistą okresu sprzed uzyskania niepodległości jest Barthélemy Boganda. Pisarzem-pionierem literatury frankofońskiej jest Pierre Makombo Bambote. Znaczącą rolę w jej propagowaniu odegrał Francuz Jean-Dominique Pénel, wydając antologię poezji. Istotną rolę w formowaniu się świadomości społecznej odegrały czasopisma „Pour sauver un peuple”, „La voix de l'Oubangui”, „Jeune Oubangui” oraz „Liaison”.

Twórczość literacka nie może jednak rozwijać się swobodnie: brak ogólnonarodowego wydawnictwa, brak biblioteki narodowej oraz spory polityczne i plemienne skutecznie hamują możliwości promowania środkowoafrykańskich pisarzy na arenie międzynarodowej. Większość dzieł wydawana jest za granicą, publiczność ma często ograniczony dostęp do nich. Stąd, mimo że autorzy uprawiają wiele różnych gatunków literackich, największą popularnością cieszy się teatr dający możliwość „natychmiastowej konsumpcji dzieła”.

lata 90.	XXI w.
Jean-Baptiste Dan Guimanda Jean-Paul Ngoupandé Pierre Kalck	Benoît Kongbo Pierre Sammy Macfoy Crépin Mboli-Goumba

REUNION (fr. la Réunion)

Wyspa na Oceanie Indyjskim, w archipelagu Maskarenów, o pow. 2,512 tys. km². Politycznie przynależy do Francji, jako departament zamorski; od 1997 jest regionem peryferyjnym Unii Europejskiej. Stolica departamentu Saint-Louis. Język urzędowy francuski; język używany – kreolski Reunionu.

HISTORIA. Do XVI w. pozostawała niezamieszka. Dopływali tam arabscy żeglarze, traktując jako port w dalszej drodze. 9 I 1507 dotarł do niej portugalski żeglarz Bartolomeo Diaz; a w 1512 – Pedro da Mascarenhas, od którego nazwiska wziął nazwę archipelag, w którym leży R. W 1638 zajęli ją Francuzi i nadali nazwę Ile de Bourbon, na cześć dynastii rządzącej metropolią. Pierwsi osadnicy przybyli w 1665, zakładając plantacje. Do pracy sprowadzano najpierw niewolników z Afryki, potem robotników z Chin.

Od 1 I 1946 wyspa stanowi departament Francji. Od 1970, po tym, jak sąsiedni Mauritius uzyskał niepodległość, na R. działają lewicowe grupy dążące do uzyskania suwerenności. Jednak kwestia uniezależnienia budzi liczne kontrowersje i zastrzeżenia wśród Reuniończyków. W 1982 Francja przyznała wyspie szerszą

autonomię; w 1983 powołała Radę departamentu. Jednak w 2003 nie przeprowadzono tam referendum w sprawie zmiany statusu na Zbiorowość zamorską.

HISTORIA LITERATURY. Od XVIII i XIX w. literatura wyspy była silnie związana z metropolią*. Pierwsi poeci, Antoine Bertin, Evariste de Parny czy Eugène Dayot, sławią egzotyczne piękno; posługują się formami klasycznymi. Największym pisarzem XIX w. jest bez wątpienia Leconte de Lisle, warto jednak zaznaczyć, że w metropolii uważa się go przede wszystkim za twórcę i głównego przedstawiciela francuskiej szkoły Parnasu; rzadko natomiast podkreśla się wpływ rodzinnej wyspy na wyobraźnię poety. Tymczasem metaforyka R. widoczna jest zwłaszcza w jego nowelach (*MARCIE*, 1848; *SACATOVE*, 1856). W 1978 prochy pisarza przeniesiono uroczyście z Francji do miasta Saint-Paul.

W poł. XIX w. nastąpił wzrost świadomości różnic między Francuzami z R. i metropolii. Pisarze zaczęli poszukiwać mitu regionalnego, odróżniającego ich imaginarium od twórczości europejskiej. Głównym bohaterem podań i legend stał się niewolnik, *maron*, walczący z białymi panami o niezależność, godność i poszanowanie. Najważniejszymi dziełami są *LES MARRONS* Louis-Timagène Houata (zakazana na wyspie) z 1844; *BOURBON PITTORISQUE* (1848) Eugène'a Dayota; *LE BASSIN DU DIABLE* (1879) E. Doubleta. Większość tekstów ukazywała się we Francji, lokalnie drukowano je w prasie: „*Courrier de Saint-Paul*” czy „*Album de la Réunion*”.

Lata 60. XX w. przynoszą głębsze zmiany. Na fali światowej debaty na temat statusu kolonii pisarze R. zaczęli silniej jeszcze akcentować różnice między nimi a Francją. Boris Gamaleya ożywia mit walki maronów z białymi panami (*VALI*, 1973), posługując się językiem gwałtownym, łamiącym normy klasyczne zarówno w warstwie leksykalnej, jak i gramatycznej. Wiele jest u niego neologizmów, zapożyczeń z malgaskiego, liczne są odniesienia do nazw afrykańskich czy indyjskich. Często pojawiają się słowa i zwroty kreolskie.

Pod koniec lat 70. pisarze wydawali zbiorowe opracowania nowel, baśni i legend, mające na celu zwrócić uwagę młodego pokolenia na wartość wyspiarskich tradycji i konieczność poszukiwania tożsamości. Dużą popularność zdobyła powieść historyczna (Firmin Lacpatia, *BOADOUR. DU GANGE À LA RIVIÈRE DES ROCHES*, 1978; Jean-François Sam-Long, *MADAME DESBASSAYNS*, 1985; Daniel Vaxelaire, *CHASSEURS DE NOIRS*, 1983) i realistyczna (Anne Cheynet, *LES MUSELÉS*, 1977; Axel Gauvin, *QUARTIER TROIS LETTRES*, 1980).

Lata 80. to czas afirmacji metysażu i kreolskości. Gilbert Aubry i Jean-François Sam-Long założyli poetycki ruch kreolskości i wydali *MANIFEST* (1978) postulujący promowanie kultury wysp Oceanu Indyjskiego oraz zacieśnienie więzów

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

z twórcami innych przestrzeni kreolofonnych, zwłaszcza Karaibów. Jednocześnie francuski, jako język przekazu medialnego, przestaje kojarzyć się wyłącznie z okresem kolonialnym; stanowi coraz częściej narzędzie eksperymentu literackiego, jak np. u Jean-Pierre L. Garrosa (*LE TRICMARDAGE*, 1980), Axela Gauvina (*CRAVATE ET FILS*, 1996), Monique Agénor (*BÉ-MAHO*, 1996). Posługują się nim pisarze-imigranci, wchodzący w rzeczywistość wyspy i łączący doświadczenie migracji ze wspomnieniem dzieciństwa – raju utraconego. Widać to zwłaszcza wśród mniejszości hinduskiej, której przedstawicielem jest Idriss Issop-Banian (*INDIANITÉS*, 1990).

Jednym z najbardziej znanych współczesnych pisarzy, zdobywcą wielu nagród literackich (w tym Prix Goncourt 2010), jest Michel Houellbecq (m.in. *LA POSSIBILITÉ D'UNE ÎLE*, 2005/wyd. pol. *MOŻLIWOŚĆ WYSPY*).

XVIII i XIX w.	2. poł. XIX w.	1. poł. XX w.	2. poł. XX w.
Antoine Bertin Evariste de Parvy Jean-Baptiste de Lescouble Eugène Dayot	Leconte de Lisle Auguste Lacaussade Léon Dierx Joseph Bédier	Jean D'Esme Boris Gamaleya Jean-Claude Legros Yves Manglou	Daniel Vaxelaire Alex Gauvin Jean-François Sam-Long Jean-Claude Marimoutou André Robèr Monique Agénor Maryvette Balcou Monique Boyer Jean William Cally Danielle Dambreville Sege Huo-Chao-Si Yanis Le Bonniec Michel Houellbecq

RWANDA (fr. le Rwanda)

Państwo w środkowo-wschodniej Afryce, o pow. 26 tys. km². Graniczy z Ugandą, Burundi, Tanzanią, Demokratyczną Republiką Konga. Stolica Kigali. Języki: ruanda-rundi, francuski, angielski.

HISTORIA. Ziemie zamieszkiwane w średniowieczu przez rolnicze plemiona, podbite przez koczowników Watussi w XVII w. W 1894-95 kraj zajęli Niemcy,

wcielając go do Niemieckiej Afryki Wschodniej. Po ich klęsce w I wojnie światowej R. przekazano Belgii, jako terytorium mandatowe (1922).

Niepodległa od 1 VII 1962.

6 IV 1994 na tle waśni etnicznych między Tutsi i Hutu doszło do jednego z najkrwawszych ludobójstw (zginęło ok. miliona osób).

HISTORIA LITERATURY. Tradycja rwandyjska wpisuje się w szerszą perspektywę kultury okolic wielkich jezior. Głównymi jej elementami są muzyka (śpiewy, gra na bębnach), taniec oraz bogata i oryginalna oratura, dzieląca się na dwa cykle: królewski i ludowy. Literatura pisana zaczęła rozwijać się po uzyskaniu niepodległości. Centralnym punktem odniesienia jest ludobójstwo z 1994; wyznacza nie tylko tematykę zainteresowań pisarzy, lecz także formę. Dokument, zwłaszcza reportaż i świadectwo, stały się podstawowym środkiem wypowiedzi, zarówno w języku francuskim, jak i ruanda-rundi czy angielskim. Autorzy często są jedynymi ocalałymi z licznych rodzin, jak Révérien Rurangwa (jedyny z 44-osobowej rodziny, który przeżył masakrę).

literatura przed 1994	literatura po 1994
Alexis Kagame	Gilbert Gatore Anicet Karege Maggy Corréa Edouard Kabagema Yolande Mukagasana Scholastique Mukasonga Révérien Rurangwa Benjamin Sehene Camille Karangwa

SENEGAL (fr. le Sénégal)

Państwo w Afryce Zachodniej, w części subsaharyjskiej kontynentu, nad Oceanem Atlantyckim, o pow. 196,723 tys. km². Stolica Dakar. Język urzędowy francuski; używa się kilkunastu języków plemiennych, m.in. malinke, soninke, wolof.

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

HISTORIA. Ślady pierwszego osadnictwa pochodzą z paleolitu i neolitu (sławne kręgi megalityczne). Od VII do XIX w. n.e. istniały liczne królestwa. Od X w. rosły wpływy islamu.

Kolonizacja, a wraz z nią epoka handlu niewolnikami (fr. *la traite*), rozpoczęła się w 1442, kiedy wenecki żeglarz Cadamosto zajął ziemie w imieniu króla Portugalii. Holendrzy i Francuzi zakładali faktorie (na wyspie Gorée i w porcie Saint-Louis). Za czasów II Republiki Francuzi rozpoczęli podbój terytorium, dla którego rząd ustanowił mandat deputowanego. Gubernatorem został Faidherbe, założyciel miasta Dakar i twórca koncepcji Francuskiej Afryki Zachodniej*.

W I 1959 Sudan francuski (dzisiejsze Mali) oraz Senegal połączyły się, tworząc Federację Mali, która 20 VI 1960 uzyskała niepodległość. 20 VIII 1960 Senegal odłączył się, tworząc odrębne państwo. W 1982 powstała Senegambia – konfederacja Senegalu i Gambii, która została rozwiązana 30 IX 1989, po tym, jak Gambia odmówiła zacieśnienia współpracy.

HISTORIA LITERATURY. Literatura w europejskim tego słowa znaczeniu pojawiła się na terenie Senegalu w poł. XIX w. Są to prace o charakterze historycznym, etnograficznym, podróżniczym, pisane głównie przez misjonarzy i wojskowych. Pierwsze francuskojęzyczne dzieło literackie autorstwa Senegalczyka Bakary Diallo (1892-1979) to powieść *FORCE-BONTÉ* (1926). Po II wojnie światowej, głównie dzięki wydawnictwu *Présence africaine*, francuskojęzyczna literatura senegalska zdobywała coraz większą popularność we Francji. Oprócz wierszy wydawano także bajki, m.in. Ousmane Socé, Birago Diopa. Za najwybitniejszego twórcę uważany jest Leopold Sédar Senghor, późniejszy prezydent kraju, orędownik murzyńskości* i Frankofonii*, zainspirowany zarówno rodzimą kulturą, jak i awangardowymi nurtami europejskimi (surrealizm).

Senegalki debiutowały na przeł. lat 80.-90., odnosząc sukcesy. Wśród nich są Anette Mbaye d'Erneville, Kine Kirama Fall, Nafissatou Diallo, Aminata Sow-Fall, Mariama Bâ, Fatou Diome, Ken Bugul.

lata 50.	lata 60.	lata 70.	lata 80.	lata 90. i nast.
Abdoulaye Sadii Lamine Diakhane David Diop Ousmane Sembene Massata N'Diaye Leopold Sédar Senghor	Alioune Ndao Cheik Kané Malick Fall Ibrahima Sourang	Sada Ndiaye Abdou Anta Ka Mbaye Gana Kebe Amadou Lamine Sall	Ndeye Diahate Ndeye M'Baye Alioune Bèye Ken Bugul Abasse Ndione	A'isha Diouri Aïssatou Diamanka-Besland Nafissatou Dia Diouf Abibatou Traoré Kemgné Mamadou Mahmoud N'Dongo

SZWAJCARIA (fr. *la Suisse* lub *la Confédération helvétique*)

Państwo w Europie Zachodniej, położone śródlądowo, w Alpach, o pow. 41,285 tys. km². Jest federacją składającą się z 26 kantonów. Stolica Berno. Cztery języki urzędowe: niemiecki, francuski, włoski i romansz.

HISTORIA. Tereny Sz. zamieszkiwano od czasów prehistorycznych. Pierwsi lepiej poznani mieszkańcy to Helweci i plemiona germańskie. Za początek istnienia państwa przyjmuje się 1291, kiedy trzy regiony, Uri, Schwyz i Nidwalden, podpisały pakt federacyjny (tzw. przysięga z Grutli) gwarantujący wzajemną pomoc wojskową i wsparcie. Stopniowo przyłączały się do nich inne kantony: w XIV w. było ich osiem, w XVI w. trzynaście; w XX w. dwadzieścia sześć.

Wydarzenia XVI w. wywarły zasadniczy wpływ na tożsamość mieszkańców i kulturę kraju. W wyniku wojen włoskich (1515) Szwajcarzy zadeklarowali neutralność, utrzymując jedynie armię żołnierzy najemnych (do dziś Gwardia Szwajcarska chroni papieża w Watykanie). Reformacja wpłynęła na rozwój myśli, edukacji, sztuki, a także na obraz społeczeństwa szwajcarskiego. Jan Kalwin (1509–64) i Teodor de Bèze działali aktywnie na polu teologii, edukacji (założenie akademii w Lozannie w 1537 i w Genewie w 1559), kultury i literatury. W 1536 Kalwin wydał pierwszy w historii traktat teologiczny w języku francuskim, dając dowód, iż język ten wyrażać może wszelkie zawilości natury metafizycznej.

W 1648, w pokoju westfalskim kończącym wojnę trzydziestoletnią, cesarz Rzeszy Niemieckiej uznał formalnie wyodrębnienie Sz. z Niemiec i jej niepodległość.

W okresie wojen napoleońskich, u progu XIX w., Francuzi zajęli kraj tworząc Republikę Helwecką, narzucając konstytucję ograniczającą autonomię kantonów. Na kongresie wiedeńskim (1815), kładącym kres panowaniu Napoleona, potwierdzono neutralność i dołączono trzy nowe kantony (Valais, Neuchâtel i Genewa).

Ostatecznie ustrój kraju ugruntował się po wojnie domowej między katolikami i protestantami w 1847. Uchwalono nową konstytucję ustanawiającą Sz. krajem federalnym, zniesiono wewnętrzne granice, wprowadzono jedną walutę i ogólnokrajową milicję. W 1874 dodano zapis o referendum, w 1891 – o inicjatywie obywatelskiej.

Ze względu na swą neutralność Sz. stała się siedzibą licznych banków i organizacji międzynarodowych, choć sama nie jest często ich członkiem. Do Rady Europy przystąpiła w 1963, do ONZ w 2002.

HISTORIA LITERATURY. Literatura szwajcarska rozwija się w czterech językach oficjalnych. Gałąź niemiecka i francuska uznawane są za dominujące. Nie

ustają kontrowersje czy są to odrębne zjawiska czy stanowią element składowy literatur sąsiednich krajów (Francji, Niemiec, Włoch). Kwestie tożsamości narodowej stanowią temat debat literaturoznawców i pisarzy.

Pierwsze zabytki literatury francuskojęzycznej pochodzą z okresu średnio-wieczna. Othon de Grandson, Martin Le Franc czy Jehan Bagnyon naśladowują formę i treść dzieł pisarzy z Francji. Do usamodzielnienia się literatury dochodzi w okresie Reformacji, kiedy protestanccy pisarze (Kalwin, Bèze, Viret d'Orbe) odcinają się wyraźnie od katolickich korzeni francuskich. Powstały wtedy liczne przekłady i adaptacje Biblii.

Zjawisko „świadomości szwajcarskiej” jako kategorii ogólnonarodowej i ponadreligijnej rodzi się w XVIII w. Narodowych mitów szukają tacy pisarze jak Bèat Louis de Muralt (1665-1749), Jean-Jacques Rousseau, Isabelle de Charrière czy Isabelle de Montolieu. Ważną rolę odegrała w XIX w. Germaine de Staël, założycielka Grupy z Coppet, zbuntowana przeciwko Napoleonowi i dominacji klasycystycznej kultury francuskiej. Dzięki niej rozpowszechniły się idee romantyzmu niemieckiego i angielskiego. W jej kręgu wskrzeszono wiele legend, w których dominuje metaforyka gór oraz postacie walecznych górali, jak Wilhelm Tell.

W 1830 pisarz Rodolphe Töpffer stworzył kreskówkę. W 1849 Henri-Frédéric Amiel jako pierwszy podjął próbę rozgraniczenia literatury francuskiej i szwajcarskiej uznając je za odmienne tożsamościowo. W tamtym okresie powstawały wydawnictwa promujące literaturę szwajcarską, które pozwoliły uniezależnić się od Francji. Pisarze tacy jak Gonzague de Reynold, Robert de Traz, bracia Aleksander i Charles-Albert Cingria, Charles Ferdinand Ramuz poszukiwali mitów założycielskich i stylu literackiego wyrażającego „szwajcarskość”, czerpiąc jednocześnie z tradycji symbolistycznych i realistycznych.

XX w. cechuje się rozwojem głównie poezji i krytyki literackiej. Istotną rolę odgrywa tzw. Szkoła geneńska, grupa krytyków poszukujących nowych sposobów interpretacji tekstów, której przedstawicielami są m.in. Jean Starobinsky, Marcel Raymond, Georges Poulet.

średniowiecze	XVI-XVII w.	XVIII-XIX w.	1849-1945	2. poł. XX i XXI w.
Othon de Grandson Martin Le Franc Jehan Bagnyon	Jan Kalwin Théodore de Bèze Pierre Viret d'Orbe	Albrecht von Haller Béat Louis de Muralt Jean-Jacques Rousseau Isabelle de Charrière Isabelle de Montolieu Mme de Staël Benjamin Constant	Rodolphe Töpffer Henri-Frédéric Amiel Denis de Rougemont Juste Olivier Alexandre Vinet Gonzague de Reynold Robert de Traz Alexandre Cingria Charles-Albert Cingria Charles Ferdinand Ramuz Blaise Cendrars Ella Maillart Lorenzo Pestelli Nicolas Bouvier Guy de Portalès	Pierre-Louis Matthey Edmond-Henri Crisinel Gustave Roud Maurice Chappaz Jacques Chessex Jean-Pierre Vallotton Alexandre Voisard Philippe Jaccottet Ferenc Rákóczy Maurice Zermatten Monique Saint-Héliier Catherine Colomb Alice Rivaz Paule d'Arx Yvette Z'Graggen Corinna Bille Raphaël Aubert Etienne Barilier Hélène Bezençon Albert Cohen François Debluë Michel Diserens Alice Heinzelmann Doris Jakubec Georges Piroué Thomas Sandoz Anne-Marie Simond Pierre-Laurent Ellenberger Maurice Zermatten Monique Saint-Héliier Catherine Colomb

TOGO (fr. *le Togo*)

Państwo w Afryce Zachodniej, nad Zatoką Gwinejską, o pow. 56 tys. km². Graniczy z Ghaną, Beninem, Burkina Faso. Stolica Lome. Język urzędowy francuski.

HISTORIA. Od XI w. po terenach dzisiejszego T. przemieszczały się liczne plemiona nomadów. Około 1470 dotarli tam Portugalczycy, rozpoczynając handel niewolnikami (region Zatoki Gwinejskiej określano mianem Wybrzeża Niewolniczego). W 1884 król T. Mlapo III podpisał traktat z Niemcami, na mocy którego przekazał im kraj jako protektorat. Po I wojnie światowej tereny rozdzielono pomiędzy Francję i Wielką Brytanię. 27 IV 1960 kraj uzyskał niepodległość.

HISTORIA LITERATURY. Kultura T. odzwierciedla tradycje licznych plemion, głównie Ewe, Mina, Tem, Czamba i Kabre, wyznawców animizmu* (mimo wprowadzenia chrześcijaństwa i islamu). Głównie rozwijają się muzyka, taniec, rzeźba i rękodzieło; istotną rolę odgrywały tradycje ustne, do których nawiązują coraz częściej współcześni pisarze (*CONTES TEM*, Mamah Fousseni; *CONTES ET MYTHES DU TOGO*, Gerhard Prilop). Po uzyskaniu niepodległości literatura rozwijała się w językach plemion oraz we francuskim; pierwszym dziełem frankofońskim jest powieść *AMOUR DE FÉTICHEUSE* Félix Couchoro; potem ukazały się m.in. *AKOSIWA MON AMOUR* Victora Aladji, *LA VICTIME ET L'INCARCÉRÉ* Yves-Emmanuela Dogbe. Wśród pisarek są Gad Ami (powieść *ETRANGE HÉRITAGE*) i Akoua Tchatcho Ekué (powieść *LE CRIME DE LA RUE DES NOTABLES*). Pierwszy zbiór wierszy autorstwa Paula Akakpo Typamma, *RYTHMES ET CADENCES* ukazał się w 1958. W 1983 Yves-Emmanuel Dogbe opublikował pierwszą antologię zawierającą prace 13 poetów Togo. W teatrze wykształciły się trzy nurty: *concert-party** (naśladujący europejską formę teatru bulwarowego – lekkich komedii ukazujących przywary społeczeństwa), *cantata** (inspirowana motywami chrześcijańskimi, z bogatą oprawą wokalną, porównywana do opery), *albéra* (inspirowana islamem, wystawiana głównie podczas świąt, przy meczetach).

Współcześni pisarze animują życie literackie. W 2004 powstało stowarzyszenie Niebieskich Świetlików organizujące festiwale (*Festival international des lucioles bleues*) promujące książki głównie krajowe i z regionu Afryki subsaharyjskiej.

lata 60. i 70.	lata 80. i 90.	XXI w.
Paul Akakpo Typamm Victora Aladji Félix Couchoro	Eugène Codjo Kpadé Yousah Efoui Kangni Alem Eustache Prudencio Sénouvo Agbota Zinsou Gad Ami Akoua Tchatcho Ekué	Théo Ananissoh Berthe-Evelyne Agbo Hilaire Logo Doussovi Sami Tchak

TUNEZJA (fr. la Tunisie)

Państwo w Afryce Północnej, na wybrzeżu Morza Śródziemnego, o pow. 163,61 tys. km². Graniczy z Algierią, Libią. Stolica Tunis. Język urzędowy arabski (tunezyjski), język używany francuski.

HISTORIA. Tereny dzisiejszej Tunezji były zamieszkiwane od paleolitu. W czasach historycznych zasiedlane kolejno przez Berberów, Fenicjan, Rzymian, Bizantyjczyków, Arabów, Turków. W latach 1881-1956 Francuzi sprawowali protektorat (1881, traktat w Bardo; 1883, Konwencja z Marsa), narzucając język francuski jako urzędowy. 20 III 1956 kraj ogłosił niepodległość, przyjmując nazwę Republiki Tunezyjskiej.

HISTORIA LITERATURY. Najstarsza jest tradycja ustna w językach arabskim i berberskim. Najstarsze zabytki piśmiennictwa pochodzą z VII w. n.e. (łacińska, greka, arabski). W okresie ustanawiania protektoratu francuskiego literatura tunezyjska rozwijała się w języku arabskim (jej autorami byli Tunezyjczycy) i francuskim (autorami byli głównie Francuzi lub koloni). Kraj często odwiedzali pisarze francuscy i podróżnicy, wśród nich Gustave Flaubert, Guy de Maupassant, Isabelle Eberhardt, André Gide, Myriam Harry, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, autorzy wspomnień i reportaży. W okresie protektoratu ważnym motywem literackim stała się postać legionisty zaangażowanego w walkę (Charles Géniaux, *LE CHOC DES RACES*, 1922; Georges Duhamel, *LE PRINCE JAFFAR*, 1924; Charles Boussinot, *LES MESKINES*, 1930; Jean Vignaud, *LA MAISON DU MALTAIS*, 1926).

Oficjalnie literatura tunezyjska w języku francuskim istnieje od 1956; odzwierciedla bogate tradycje przeplatając motywy arabskie, muzułmańskie, żydowskie, włoskie i maltańskie. Pisarze nawiązują do legend (oratura*) osadzonych

PAŃSTWA - OBSZARY - REGIONY

w metaforze pustyni, morza i iluzji. Ważną rolę odgrywa też Paryż jako wyznacznik zeuropeizowanej estetyki, nowych tendencji, mód. Do francuskich modeli nawiązują przede wszystkim pisarze z Tunisu, animujący życie literackie stolicy.

Na przeł. XX i XXI w. najważniejszymi motywami literatury tunezyjskiej w języku francuskim są: tułaczka, wypędzenie, rozbicie wewnętrzne i poszukiwanie tożsamości. Wpływ na kształt literatury wywiera życie polityczne kraju, którego władze upowszechniają ideę islamu nowoczesnego i postępowego, dalekiego od fundamentalizmu; z taką wizją polemizują koła radykalnych wyznawców, stąd konflikty i starcia znajdujące odzwierciedlenie w literaturze.

lata 50.-60.	lata 70. i 80.	lata 90.	XXI w.
Mahmud Aslan Hachemi Baccouche Hédi Bouaouri Abdelaziz El Aroui Mohamed Laroussi Métoui Albert Memmi	Mohamed Aziza Hélé Béji Tahar Bekir Rafik Ben Salah Amor Ben Salem Habib Boularès Majid El Houssi Mohamed Ghozzi Fawzi Mellah Youssef Rzouga Habib Selmi	Ali Bécheur Soufian Ben Farhat Eyet-Chéhib Djaziri Nacer Khémir Amina Saïd Mohamed Ali Yousfi Fawzia Zouari	Ayadi Boubaker Tafouik Ben Briki Chamseddine El Ouni Jamel Ghanouchi Aymen Hacen Mohamed Lazghab Walid Soliman

WIETNAM (fr. le Vietnam)

Państwo w Azji Południowo-Wschodniej, na Półwyspie Indochińskim i mniejszych wyspach przybrzeżnych, o pow. 332 tys. km²; nad Morzem Południowochińskim tworzącym na północy Zatokę Tonkińską, na południu Zatokę Syjamską. Stolica Hanoi. Język urzędowy wietnamski; języki używane: chiński i francuski.

HISTORIA. Pierwsze państwo wietnamskie, królestwo Van Lang, powstało w III w. p.n.e. Toczyło wojny z Chinami o utrzymanie niezależności. Pierwszy najazd Chińczyków w 214 p.n.e., a liczne nieudane próby podbicia W., trwały do XVI w. W XIII w. terytorium najeżdżali Mongołowie.

W XVI w. Wietnam rozpadł się na część północną i południową, rządzone przez dwa rody z dynastii Le. W tym samym okresie pojawili się pierwsi Europejczycy, kupcy i misjonarze.

W latach 1858-62 Francja rozpoczęła pierwszą wojnę kolonialną przeciwko W., zajmując część południową kraju jako kolonię; w latach 1883-84 rozpoczęła drugą wojnę, narzucając protektorat całemu krajowi. Wietnamczycy podjęli walkę o niepodległość przy wsparciu ze strony Japonii, a w czasie II wojny światowej – komunistów na czele z Cho Szi Minem, który 2 IX 1945 proklamował utworzenie niepodległej Demokratycznej Republiki Wietnamu, której Francuzi nie uznali. Do 1954, przy wsparciu Amerykanów, toczyli wojnę (tzw. brudna wojna) z wietnamskimi komunistami, zakończoną klęską wojsk francuskich pod Dien Bien Phu i podpisaniem układów genewskich stwierdzających niezależność W.

Wewnętrzne rozłamy wykorzystał Amerykanie, rozpoczynając nową wojnę w 1964. Mimo przewagi wojskowej ponieśli klęskę i uznali niepodległość kraju w układach paryskich z 1973.

2 VII 1976 ONZ uznała W. państwem niepodległym, socjalistycznym, pod nazwą Wietnamskiej Republiki Socjalistycznej.

HISTORIA LITERATURY. Wietnam podlegał silnym wpływom kultury chińskiej: od II w. rozpowszechniało się pismo chińskie, od VI w., buddyzm, od XIII w. konfucjanizm, mimo to Wietnamczycy stworzyli wiele oryginalnych form kulturowo-religijnych. W XIV w. buddyjscy mnisi wprowadzili pismo chu nom, używane oficjalnie do XX w., zastąpione przez alfabet łaćniński.

Literatura Wietnamu rozwijała się w trzech językach: chińskim, wietnamskim i francuskim. Do 1858 kwitły proza i poezja, literatura dworska, ludowa, traktaty historyczne, o strategii, religijne.

Po skolonizowaniu kraju przez Francuzów tworzono literaturę wietnamską w języku francuskim wzorowaną na europejskiej. Pierwsi frankofońscy autorzy to Nguyen Knac Hieu, Nguyen Ven To i Hoang Xuan Han.

Początkowo rozwijano tematykę lokalną, jednak wydarzenia historyczne (trzy wojny w XX w., dążenia niepodległościowe, wewnętrzne napięcia polityczne) nadały literaturze ton rewolucyjny, głównie podejmowano tematykę narodowowyzwoleńczą.

Dopiero po zakończeniu wojen i uzyskaniu względnej stabilizacji wewnętrznej (lata 80. XX w.) nastąpił okres tzw. odrodzenia w literaturze. Młodzi pisarze rozwijają tematy związane z życiem społecznym.

do lat 70.	lata 80.	lata 90.	XXI w.
Ngô Văn Ho Szi Min Hàn Mặc Tử To Huu	Nguyễn Huy Thiệp Dương Thu Hương Bảo Ninh Nguyễn Quang Thiều	Đỗ Phước Tiến Phạm Thị Hoài Nguyễn Khắc Trường Vũ Bảo	Vân Mai Anna Moi Kim Doan siostry Tran-Nhut (Thanh-Van oraz Kim) Lam Quang My (Polak pochodzenia wietnamskiego)

WYBRZEŻE KOŚCI SŁONIOWEJ (fr. la Côte d'Ivoire)

Państwo w Afryce Zachodniej, w części subsaharyjskiej, nad Zatoką Gwinejską, o pow. 322,463 tys. km². Stolica Jamuskukro (wcześniej Abidżan). Język urzędowy francuski.

HISTORIA. Historia sprzed kolonizacji jest słabo poznana. Wiadomo, że tereny dzisiejszego WKS zamieszkiwały różne plemiona: Senufo i Kulango na północy, Kru na zachodzie. W XV w. wschód zajmują ludy Akan, wśród nich najliczniejsze są plemiona Agni i Baule.

Portugalczyki rozpoczęli ekspansję na początku XVI w., zakładając miasta portowe (Fresco, Sassandra, San Pedro). Francuzi przybyli w XVII w., założyli misje oraz garnizon w Assinie. Od XVII w. WKS stało się jednym z głównych centrów handlu niewolnikami. Na początku XVIII w. plemię Malinke, wyznające islam, umocniło swą obecność na północy kraju (stolica – miasto handlowe Kong). Do 1897 ziemie ich zostały zdobyte i zniszczone przez Samori Toure z plemienia Dioula. W 1898 przejęli je Francuzi. W tym samym okresie założyli fort Dabou, faktorie oraz pierwsze plantacje. Nadzór nad terenami sprawował armator Verdier, zaś jego wysłannik, Treiche-Laplène, podpisał liczne traktaty o przyjaźni z wodzami plemion. Ze względu na swe zasługi został mianowany pierwszym gubernatorem w 1893. Anglicy próbowali zająć dla siebie część terenów, jednak bez większych sukcesów. W 1893 nazwę Złote Wybrzeże (*Côte-d'Or*) zastąpiono nazwą Wybrzeże Kości Słoniowej.

Po II wojnie światowej plantator Felix Houphouët-Boigny założył związek, a potem Zgromadzenie Demokratyczne Afrykańskie (1946), domagając się niezależności politycznej dla kraju. W latach 50. stosunki z Francją stały się bardzo napięte. Ostatecznie na drodze negocjacji i porozumień WKS uzyskało

niepodległość (1960), zaś Houphouët-Boigny został pierwszym prezydentem republiki. Prowadząc liberalną politykę ekonomiczną, wprowadził kraj na ścieżkę szybkiego rozwoju i czyniąc zeń „wystawę zachodniego kapitalizmu”.

HISTORIA LITERATURY. Przed epoką kolonialną, podobnie jak w pozostałej Afryce subsaharyjskiej, nie znano literatury pisanej. Plemiona przekazywały opowiadania w formie ustnej. Kontakt z cywilizacją europejską, szczególnie polityka asymilacji* prowadzona za pośrednictwem szkół i misji zaowocowały narodzinami i rozpowszechnieniem piśmiennictwa w języku francuskim.

Literatura iworyjska frankofońska zaczęła się od teatru, jej pionierami są Bernard Binlin Dadié (1916) debiutujący w 1933 sztuką *LES VILLES* oraz François-Joseph Amon d'Aby (1913-2007). Ośrodkiem i kuźnią talentów stała się szkoła w Bingerville, której symbolem jest Charles Beart. W 1937, z okazji Wystawy Światowej w Paryżu, sześciu dramatopisarzy iworyjskich zaprezentowało swe utwory w stolicy Francji, w teatrze Champs-Elysees. Byli wśród nich Germain Coffi Gadeau i François-Joseph Amon d'Aby. Po powrocie do kraju założyli TICI (*Theatre Indigene de Côte d'Ivoire*, 1938); do którego dołączył Bernard Dadié. W 1953 przekształcili trupę w profesjonalne CCFCI (*Centre Culturel et Folklorique de la Côte d'Ivoire*).

Ważnym momentem dla rozwoju literatury w kraju i promowania jej za granicą było stworzenie w 1972 przez prezydenta Senegalu Senghora wydawnictwa *Nouvelles éditions africaines* (NEA), od 1992 pod nazwą *Nouvelles éditions ivoiriennes*.

lata 50.	lata 60.	lata 70.	lata 80.	lata 90. i nast.
Bernard Binlin Dadié Richard Dogbeh Germain Coffi Gadeau	Ahmadou Kourouma Georges Effimbra Gbohrou N'Guessan Grégoire Kumassi Maurice Koné Miezán-Bognini Aké Loba Charles Nokan Denis Oussou-Essui Atta Koffi	Fatou Bolli Timité Bassori Pascal Koffi Teya Kitia Touré Niangoran Porquet Aboubacar Touré Werewere-Liking Marie-Joseph Hourantier Souleyman Koly Louis Akin Bernard Zadi Zaourou Amadou Koné Mamadou Diallo	Tanella Boni Aimer de Werewere Véronique Tadjó Jean-Mari Adiaffi Fatho-Amoy Jean-Baptiste Tiémélé Grobli Zirignon Régina Yaou Oupoh Gnaulé	Gilbert G. Groud Micheline Coulibaly Angèle Bassolé- Ouédraogo Fatou Keita Alimatou Koné Annie Yapobi

INDEKS POLSKO-FRANCUSKI

HASŁA

przy wyrazach francuskich podano skrót: m. – rodzaj męski, f. – rodzaj żeński

- abolicjonizm – abolitionnisme (m.)
akulturacja – acculturation (f.)
animizm – animisme (m.)
antylskość – antillanité (f.)
asymilacja – assimilation (f.)
autofikcja – autofiction (f.)
autor antylski – auteur antillais (m.)
autor frankofoński – auteur francophone (m.)
autor migrujący (patrz: pisarz nomadyczny) – auteur migrant
Batouala
béké – béké (m.)
belgicyzm – belgicisme (m.)
Belgijskie imperium kolonialne – Empire colonial belge (m.)
belgijskość – belgitude (f.)
blues – blues (m.)
boat-people – boat-people (m.)
bogowie vodou (patrz: vodou)
Bourguiba Habib – patrz: ojcowie założyciele Frankofonii – pères fondateurs de la Francophonie
cały-świat – tout-monde (m.)
chaos-świat – chaos-monde (m.)
chiac – chiac (m.)
czarna stopa – pied noir (m.)
Czarny kodeks – Code noir (m.)
czuwanie – veillée (f.)
dekolonizacja – décolonisation (f.)
dekret Crémieux – décret Crémieux (m.)
departamentalizacja – départementalisation (f.)
Deportacja Akadyjczyków – Déportation des Acadiens (f.) / Grand Dérangement (m.)
detrytorializacja–reterytorializacja – déteritorialisation–reterritorialisation (f.)
diaspora – diaspora (f.)
diasporyczna literatura – littérature diasporique (f.)
Diori Hamani – patrz: ojcowie założyciele Frankofonii – pères fondateurs de la Francophonie
dominium – dominium (m.)
duduizm – doudousime (m.)
dyglosja – diglossie (f.)
egzotyzm – exotisme (m.)

INDEKS POLSKO-FRANCUSKI

- fetysz – fétiche (m.)
fetyszyzm – fétichisme (m.)
flibustierzy – flibustiers
Francuska Afryka Zachodnia (FAZ) –
 Afrique-Occidentale française (f.)
Francuska Afryka Równikowa (FAR) – Afri-
 que-Equatoriale française (f.)
Francuskie imperium kolonialne – empire
 colonial français (m.)
francuskość – francité (f.)
frankofonia/Frankofonia – francophonie/
 Francophonie (f.)
frankofoński – francophone
frankotropizm – francotropisme (m.)
getto tożsamościowe – ghetto identitaire
 (m.)
griot – griot (m.)
griotyka – griotique (f.)
gwara wielojęzyczna – sabir (m.)
hainteny – hainteny
haitańskość – haïtianité (f.)
Haïti littéraire
Helou Charles – patrz: ojcowie założyciele
 Frankofonii – pères fondateurs de la
 Francophonie
helwetyzm – helvétisme (m.) / français de
 Suisse (m.)
indygenat – indigénat (m.)
indygenizm – indigénisme (m.)
instytucje Frankofonii – institutions de la
 Francophonie
 Alliance française
 UIJPLF
 UCF
 CONFEMEN
 UAM
 AUPELF
 CILF
 OCAM
 Communauté francophone
- AIPLF
ACDI
ACCT
GEREC
Maison de la Francité
Karta języka francuskiego
AIMF
AIF
Haut Conseil de la Francophonie
OIF
Comité de réflexion stratégique
szczyty i konferencje – sommets et
 conférences
- jazz
język administracyjny/urzędowy – langue
 administrative (f.)
język narodowy – langue nationale (f.)
język oficjalny – langue officielle (f.)
joual
kanadianizm – canadianisme (m.)
Karta Frankofonii – Charte de la
 Francophonie
klauzula kolonialna – clause coloniale (f.)
kłącze – rhizome (m.)
kolon – colon (m.)
kolonia – colonie (f.)
kolonializm – colonialisme (m.)
kolonizacja – colonisation (f.)
kondominium – condominium (m.)
konferencja w Addis Abebie – conférence
 d'Addis-Abeba (f.)
konferencja w Berlinie – conférence de Ber-
 lin (f.)
konferencja w Brazzaville – conférence de
 Brazzaville (f.)
Kongres czarnoskórych pisarzy i artystów –
 Congrès des écrivains et artistes noirs
 (m.)
kontrakulturacja – contre-acculturation (f.)
Kreol – Créole (m.)

- kreolizacja – créolisation (f.)
 kreolski język – créole (m.)
 kreolskość – créolité (f.)
 literatura antylska – littérature antillaise (f.)
 literatura mniejsza – littérature mineure (f.)
 marronnage – marronnage (m.)
 marronnage kulturowy (patrz: metyzacja)
 – marronnage culturel (cf. métissage culturel)
 media frankofońskie – médias francophones
 prasa frankofońska – presse francophone (f.)
 „La Revue du monde noir”
 „La Légitime Défense”
 „L’Etudiant noir”
 „Tropiques”
 „Présence Africaine”
 radio frankofońskie – radio francophone (f.)
 kanały telewizji frankofońskiej – chaînes de télévision francophone (f.)
 internet – sites internet (m.)
 metropolia – métropole (f.)
 metys – métis (m.)
 metyzacja – métissage (m.)
 metyzacja kulturowa – métissage culturel (m.)
 międzykulturowość – interculturalisme (m.)
 misja cywilizacyjna – mission civilisatrice (f.)
 murzyńskość – négritude (f.)
 muzyka kubańska – musique cubaine (f.)
 nadświadomość językowa – surconscience linguistique (f.)
 neokolonializm – néo-colonialisme (m.)
 niepewność językowa – insécurité linguistique (f.)
 ohabolana
 ojcowie-założyciele Frankofonii – pères fondateurs de la Francophonie
 oratura – orature (f.)
 palabra – palabre (f.)
 panafryanizm – pan-africanisme (m.)
 pataouette
 pidgin
 pisarz nomadyczny – écrivain nomade (m.)
 plantation songs
 postkolonializm – postcolonialisme (m.)
 Prawo Lamine Guèye – Loi Lamine Guèye (f.)
 protektorat – protectorat (m.)
 realizm cudowny – réalisme merveilleux (m.)
 realizm magiczny – réalisme magique (m.)
 Reclus Onésime – patrz: ojcowie założyciele Frankofonii – pères fondateurs de la Francophonie
 relacja – relation (f.)
 Renesans Harlemu – Harlem Renaissance (m.) / Négro-Renaissance (f.)
 Senghor Leopold Sédar – patrz: ojcowie założyciele Frankofonii – pères fondateurs de la Francophonie
 Sihanouk Norodom – patrz: ojcowie założyciele Frankofonii – pères fondateurs de la Francophonie
 spiralizm haitański – spirialisme d’Haïti (m.)
 teatr Afryki subsaharyjskiej – théâtre de l’Afrique subsaharienne (m.)
 tembé
 tożsamość kulturowa – identité culturelle (f.)
 transkulturowość – transculturation (f.)
 Unia francuska – Union française (f.)
 vodou – vodou (m.)
 wielokulturowość – multiculturalisme (m.)
 Wspólnota francuska – Communauté française (f.)

PAŃSTWA – REGIONY – OBSZARY

- Akadia – Acadie (f.)
Algieria – Algérie (f.)
Antyle–Gujana – Antilles–Guyane
Belgia – Belgique (f.)
Benin – Bénin (m.)
Burkina Faso – Burkina Faso (m.)
Burundi – Burundi (m.)
Czad – Tchad (m.)
Demokratyczna Republika Konga – République Démocratique du Congo (f.)
Dolina Aosty – Vallée d’Aoste (f.)
Dżibuti – Djibouti (m.)
Gabon – Gabon (m.)
Gujana – Guyane (f.)
Gwadelupa – Guadeloupe (f.)
Gwinea – Guinée (f.)
Haiti – Haïti (m.)
Kamerun – Cameroun (m.)
Kanada – Canada (m.)
Kongo – Congo (m.)
Liban – Liban (m.)
Luksemburg – Luxembourg (m.)
Madagaskar – Madagascar (m.)
Maghreb – Maghreb (m.)
Mali – Mali (m.)
Maroko – Maroc (m.)
Martynika – Martinique (m.)
Maskareny – Mascareignes
Maszrek – Machrek/Machreq (m.)
Mauritius – Ile Maurice (m.)
Monako – Monaco (m.)
Niger – Niger (m.)
Republika Środkowoafrykańska – République Centrafricaine (f.)
Reunion – Réunion (f.)
Rwanda – Rwanda (m.)
Senegal – Sénégal (m.)
Szwajcaria – Suisse (f.)
Togo – Togo (m.)
Tunezja – Tunisie (f.)
Wietnam – Vietnam (m.)
Wybrzeże Kości Słoniowej – Côte d’Ivoire (f.)

INDEX FRANCAIS-POLONAIS

a. DEFINITIONS

- abolitionnisme (m.) – abolicjonizm
acculturation (f.) – akulturacja
Afrique-Equatoriale française (A.-E.F; f.) –
Francuska Afryka Równikowa
animisme (m.) – animizm
antillanité (f.) – antylskość
Afrique-Occidentale française (A.-O.F; f.) –
Francuska Afryka Zachodnia
assimilation (f.) – asymilacja
auteur antillais (m.) – autor antylski
auteur francophone (m.) – autor
frankofoński
auteur migrant (m.) – autor migrujący
autofiction (f.) – autofikcja
Batouala – Batouala
béké (m.) – beke
belgicisme (m.) – belgicyzm
blues – blues
boat-people – boat-people
Bourguiba, Habib, voir : pères fondateurs
de la Francophonie – ojcowie
założyciele Frankofonii
canadianisme (m.) – kanadianizm
chaos-monde (m.) – chaos-świat
Charte de la francophonie (f.) – Karta
Frankofonii
clause coloniale (f.) – klauzula kolonialna
Code noir (m.) – Czarny kodeks
colon (m.) – kolon
colonialisme (m.) – kolonializm
colonie (f.) – kolonia
colonisation (f.) – kolonizacja
Communauté française (f.) – Wspólnota
francuska
condominium (m.) – kondominium
conférence d'Addis-Abeba (f.) – konferencja
w Addis Abeba
conférence de Berlin (f.) – konferencja
w Berlinie
conférence de Brazzaville (f.) – konferencja
w Brazzaville
Congrès international des écrivains noirs
(m.) – Kongres pisarzy i artystów
czarnoskórych
contre-acculturation (f.) – kontrakulturacja
créole (m./f.) – Kreol/kreolski
créolisation (f.) – kreolizacja
créolité (f.) – kreolskość
décolonisation (f.) – dekolonizacja
décret Crémieux (m.) – dekret Crémieux
départementalisation (f.)
– departamentalizacja

INDEX FRANCAIS-POLONAIS

- Déportation des Acadiens (f.) ou Grand
Dérangement (m.) – Deportacja
Akadyjczyków
déterritorialisation/reterritorialisation (f.)
– deterytorializacja/reterytorializacja
diaspora (f.) – diaspora
diasporique, littérature (f.) – literatura
diasporyczna
dieux de vaudou (v. vaudou) – bogowie
vodu (patrz vodou)
diglossie (f.) – dyglosja
Diori, Hamani, voir : pères fondateurs de la
Francophonie – ojcowie założyciele
Frankofonii
dominium (m.) – dominium
doudouisme (m.) – duduizm
écrivain nomade (m.) – pisarz nomadyczny
empire colonial belge (m.) – Belgijskie im-
perium kolonialne
empire colonial français (m.) – Francuskie
imperium kolonialne
engagé pour 36 mois (m.) – patrz: kolon
exotisme (m.) – egzotyzm
fétiche (m.) – fetysz
fétichisme (m.) – fetyszizm
flibustier (m.) – flibustier (korsarz)
francité (f.) – francuskość
francophone – frankoński
francophonie (f.) – frankofonia/Frankofonia
francotropisme (m.) – frankotropizm
français de Suisse (m.) – helwetyzm
ghetto identitaire (m.) – getto
tożsamościowe
Grand Dérangement (m.) ou Déporta-
tion des Acadiens (f.) – Deportacja
Akadyjczyków
griot (m.) – griot
griotique (f.) – griotyka
Haïti littéraire
hainteny (m.) – hainteny
haïtianité (f.) – haitiańskość
Harlem Renaissance (m.) ou Négro-Renais-
sance (f.) – Renesans Harlemu
Hélou, Charles, voir : pères fondateurs de la
Francophonie – ojcowie założyciele
Frankofonii
helvétisme (m.) – helwetyzm
identité culturelle (f.) – tożsamość kulturowa
indigénat (m.) – indygenat
inigénisme (m.) – indygenizm
Institutions de la Francophonie (f.) – Insty-
tucje Frankofonii
Alliance française
UIJPLF
UCF
CONFEMEN
UAM
AUPELF
CILF
OCAM
Communauté francophone
AIPLF
ACDI
ACCT
CONFEJES
FIFP
GEREC
Maison de la Francité
Charte de la langue française
AIMF
AIF
Haut Conseil de la Francophonie
OIF
Comité de réflexion stratégique
sommets et conférences – szczyty
i konferencje
insécurité linguistique (f.) – niepewność
językowa

- interculturalisme (m.) – międzykulturowość
 jazz (m.) – jazz
 joul (m.) – joul
 kotéba (m.) – kotéba (voir théâtre de l'Afrique subsaharienne)
 langue administrative (f.) – język administracyjny/urzędowy
 langue nationale (f.) – język narodowy
 langue officielle (f.) – język oficjalny
 littérature antillaise (f.) – literatura antyilska
 littérature diasporique (f.) – literatura diasporyczna
 littérature mineure (f.) – literatura mniejsza
 loi Lamine Guèye (f.) – Prawo Lamine Guèye
 marronnage (m.) – marronnage
 marronnage culturel (m.) – marronnage kulturowy
 médias francophones – media frankofońskie
 presse francophone – prasa frankofońska
 „La Revue du monde noir”
 „La Légitime Défense”
 „L'Etudiant noir”
 „Tropiques”
 „Présence Africaine”
 radio francophone (f.)
 chaînes de télévision francophone (f.)
 sites internet francophones (m.)
 métis (m.) – metys
 métissage (m.) – metyzacja
 métissage culturel (m.) – metyzacja kulturowa
 métropole (f.) – metropolia
 mission civilisatrice (f.) – misja cywilizacyjna
 multiculturalisme (m.) – wielokulturowość
 musique cubaine (f.) – muzyka kubańska
 mvett (m.) – mvett (voir théâtre de l'Afrique subsaharienne)
 négritude (f.) – murzyńskość/murzynność
 Négro-Renaissance (f.) – Renesans Harlemu
 néo-colonialisme (m.) – neokolonializm
 ohabolana (m.) – ohabolana
 orature (oraliture; f.) – oratura
 pan-africanisme (m.) – panaafrykanizm
 palabre (f.) – palabra
 pataouette (m.) – pataouette
 pères fondateurs de la Francophonie (m.) – ojcowie założyciele Frankofonii
 pidgin (m.) – pidgin
 pied-noir (m.) – czarna stopa
 plantation songs (f.) – pieśni z plantacji
 postcolonialisme (m.) – postkolonializm
 protectorat (m.) – protektorat
 réalisme magique (m.) – realizm magiczny
 réalisme merveilleux (m.) – realizm cudowny
 Reclus, Onésime voir : pères fondateurs de la Francophonie – ojcowie założyciele Frankofonii
 relation (f.) – relacja, poetyka relacji
 reterritorialisation (f.) (voir déterritorialisation/ reterritorialisation)
 rhisome (m.) – kłącze
 sabir (m.) – sabir
 Senghor, Léopold Sédar, voir : pères fondateurs de la Francophonie – ojcowie założyciele Frankofonii
 Sihanouk, Norodom, voir : pères fondateurs de la Francophonie – ojcowie założyciele Frankofonii
 spirialisme d'Haïti (m.) – spiralizm haitański
 surconscience linguistique (f.) – nadświadomość językowa
 tembé (m.) – tembe

INDEX FRANCAIS-POLONAIS

théâtre de l'Afrique subsaharienne (m.) – teatr Afryki subsaharyjskiej
théâtre-rituel (m. ; voir théâtre de l'Afrique subsaharienne)
tout-monde (m.) – cały-świat

transculturation (f.) – transkulturalizm
Union française (f.) – Unia francuska
vaudou (m.) – vodou
veillée (f.) – czuwanie

b. PAYS – REGIONS – ZONES

Algérie (f.) – Algeria
Antilles-Guyane (f.) – Antyle-Gujana
Belgique (f.) – Belgia
Bénin (m.) – Benin
Burkina Faso (m.) – Burkina Faso
Burundi (m.) – Burundi
Cameroun (m.) – Kamerun
Canada (m.) – Kanada
Congo-Brazzaville (m.) – Kongo Brazzaville
Côte d'Ivoire (f.) – Wybrzeże Kości Słoniowej
Djibouti (m.) – Dżibuti
Gabon (m.) – Gabon
Guadeloupe (f.) – Gwadelupa
Guinée (f.) – Gwinea
Guyanne (f.) – Gujana francuska
Haïti (m.) – Haiti
Ile Maurice (f.) – Mauritius
Liban (m.) – Liban
Machrek (m.) – Machrek

Madagascar (m.) – Madagaskar
Maghreb (m.) – Maghreb
Mali (m.) – Mali
Maroc (m.) – Maroko
Martinique (f.) – Martynika
Niger (m.) – Niger
République Centrafricaine (f.) – Republika Środkowoafrykańska
République Démocratique du Congo (la RDC) – Demokratyczna Republika Konga
Rwanda (m.) – Rwanda
Sénégal (m.) – Senegal
Suisse (f.) – Szwajcaria
Tchad (m.) – Czad
Togo (m.) – Togo
Tunisie (f.) – Tunezja
Vallée d'Aoste (f.) – Dolina Aosty
Vietnam (m.) – Wietnam

BIBLIOGRAFIA SELEKTYWNA

I. Opracowania zbiorowe

- Actes du congrès mondial des littératures de langue française*, Uniwersytet w Padwie, 1983.
- Antologia poezji Quebecu*, pod red. Józefa Heinsteina, posł. Eva Kushner, tłum. Marek Baterowicz, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985.
- Atlas języków. Pochodzenie i rozwój języków świata*, Poznań 1998.
- Dictionnaire général de la francophonie*, Luthi J.-J., Viatte A., Zananiri G., wyd. Letouzey et Ané, pod patronatem Haut Comité de la Francophonie et du Secrétariat Général de la langue française, Paryż 1986.
- L'Acadie de l'Atlantique*, pod kier. Maurice Basque, Nicole Barrieau, Stéphanie Côté, współpr. Raymond Cyr, Emmanuel Doucet, wyd. Centre d'études acadiennes, Moncton 1999.
- L'Année 2010-2011. Francophonie Internationale*, CIDEF/AFI, 2010.
- Ecrivains francophones du XX siècle*, pod kier. Gasquy-Resch Yannick, ELLIPSES/AUPELF, 2001.
- Les littératures francophones depuis 1945*, J.-L. Joubert, J. Lecarme, E. Tabone, B. Vercier, Bordas, 1986.
- Littératures postcoloniales et francophonie: conférences du séminaire de littérature comparée de l'Université de la Sorbonne Nouvelle / textes réunis par Jean Bessière et Jean-Marc Moura*, Champion, Paryż 2001.
- Mondes francophones. Auteurs et livres de langue française depuis 1990*, pod kier. Dominique Wolton, ADPE, 2006.
- Słownik terminów literackich*, A. Popławska, P. Szeląg, K. Kotowski, Greg, 2006.
- Vocabulaire des études francophones. Les concepts de base*, pod kier. Michela Beniamino i Lise Gauvin, PULIM, Limoges 2005.
- Vocabulaire de Gilles Deleuze*, pod kier. Roberta Sasso i Arnaulda Villani, Centre de recherches d'histoire des idées, 2003.
- Wielka Encyklopedia PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

II. Opracowania indywidualne

- Abramowicz Maciej, *Le Québec: au cœur de la francophonie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999.
- Allaire Gratien, *La francophonie canadienne. Portraits*, wyd. CIDEF-AFI, 1999.
- Alexis Jacques Stephen, *Du réalisme merveilleux des Haïtiens*, Présence Africaine 8-10, 1956, p. 245-271.
- Bavoux Claudine, *Français régionaux et insécurité linguistique*, L'Harmattan, 1996.
- Biyogo Grégoire, *Encyclopédie du Mvet*, Wyd. Menaibuc, Paryż.
- Bourdieu Pierre, *Les règles de l'art : genèse et structure du champ littéraire*, Seuil, 1992.
- Burton Richard. *KI MOUN NOU YE? The Idea of Difference in Contemporary French West Indian Thought*, New West Indian Guide 67.1/2, 1993.
- Calvet Louis-Jean, *La sociolinguistique*, PUF, 1993.
- Calvet Louis-Jean i Moreau Marie-Louise, *Une ou des normes? Insécurité linguistique et des normes endogènes en Afrique francophone*, Didier-Érudition, 1998.
- Carpentier Alejo, *El reino de este mundo*, 1949.
- Césaire Aimé, *Cahier d'un retour au pays natal*, *Revue Volontés* no 20, 1939; Bordas 1947.
- Césaire Aimé, *Discours sur le colonialisme*, Réclames, Paryż 1950.
- Chamoiseau Patrick, Confiant Raphaël, Jean Bernabé, *Eloge de la créolité*, Gallimard, 1989.
- Chancé Dominique, *Histoire des littératures antillaises*, Ellipse, Paryż 2005.
- Charles Christophe, *Les pionniers de la littérature haïtienne. Textes choisis*, Choucoun, Port-au-Prince 1999.
- Clayton Anthony, *Histoire de l'Armée française en Afrique 1830-1962*, Albin Michel, 1994.
- Collona Vincent, *L'Autofiction. Essai sur la fictionnalisation de soi en littérature*, EHESS, 1989.
- Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Flammarion, Paryż 1988 (rozdz. 10).
- Damas Léon-Gontran, *Poètes d'expression française, 1900-1945*, Seuil, Paryż 1947.
- Delbart Anne-Rosine, *Les exilés du langage: un siècle d'écrivains venus d'ailleurs (1919-2000)*, PULIM, Limoges 2005.
- Deleuze Gilles, Guattari Félix, *Anti-Oedipe. Capitalisme et schizophrénie 1*, Minuit, 1972
- Deleuze Gilles, Guattari Félix, *Mille Plateaux. Capitalisme et Schizophrénie 2*, Minuit, 1980.
- Deleuze Gilles, *Le pli. Leibniz et le baroque*, Minuit, 1988.
- Denis Benoît, Klinkenberg Jean-Marie, *La littérature belge. Précis d'histoire sociale*, Labor, 2005.
- Des Rosiers Joël, *Théories Caraïbes, Poétique du déracinement*, Triptyque, 1996.
- Diop Cheikh Anta, *L'unité culturelle de l'Afrique noire*, Présence Africaine, 1959.
- Duby Georges, *Histoire de France des origines à nos jours*, Larousse, 2007.
- Fanon Franz, *Peau noire, masques blancs*, Seuil, 1952.
- Fox Leonard, *The Traditional Poetry of Madagascar*, Associated University Presses, Nowy Jork 1990.

- Francard Michel, *Insécurité linguistique dans les communautés francophones périphériques*, akta konferencji, „Cahiers de l'Institut Linguistique de Louvain” 19 (3-4), 1994.
- Gauvin Lise, *L'Écrivain francophone à la croisée des langues*, Karthala, Paryż 1997.
- Genette Gérard, *Figures*, Seuil, 1966-2002.
- Glissant Edouard, *Poétique de la Relation*, Gallimard, Paryż 1990.
- Glissant, Edouard, *Le cri du monde*, tekst konferencji w Strassbourgu, 1993.
- Glissant Edouard, *Introduction à une poétique du divers*, Gallimard, Paryż 1996.
- Glissant Edouard, *Traité du Tout-Monde*, Gallimard, Paryż 1997.
- Hausser Michel, *Essai sur la poétique de la négritude*, t. I i II, Université de Lille, 1982.
- Hausser Michel, Mathieu Martine, *Littératures francophones. III. Afrique noire; Océan Indien*, Bellin, 1998.
- Herskovits Mellville, *L'Héritage du Noir: mythe et réalité*, Présence africaine, 1962.
- Hourantier Marie-José, *Du rituel au théâtre-rituel*, L'Harmattan, 2000.
- Kafka Franz, *Dzienniki 1910-1923 (Część Pierwsza)*, Puls, Warszawa 1993.
- Koziej Alicja, *L'imaginaire de Saint-John Perse*, UMCS, 2008.
- Frémeaux Jacques, *Les colonies dans la Grande Guerre*, 14-18 Editions, 2006.
- Jouanny Robert, *Les singularités francophones*, PUF, 2000.
- Joubert Jean-Louis, *Littératures de l'Océan Indien*, EDICEF/AUPELF, 1991.
- Kesteloot Lilyan, *Histoire de la littérature négro-africaine*, Karthala, Paryż 2004.
- Klinkenberg Jean-Marie, *Petites mythologies belges*, wyd. Les impressions nouvelles, Bruxelles 2009.
- Krzywicki Janusz, *Wprowadzenie do imaginarium literatury afrykańskiej*, DIALOG, Warszawa 2002.
- Kwaterko Józef, *Frankofonia: koncept, ideologia, fakt literacki*, „Literatura na świecie”, nr 1-2 (330-331), 1999.
- Kwaterko Józef, *Dialogi z Ameryką. O frankofońskiej literaturze w Québecu i na Karaibach*, Universtas, Kraków 2003.
- Lebel Roland, *Histoire de la littérature coloniale en France*, Larousse, Paryż 1931.
- Lévy-Strauss Claude, *Tristes tropiques*, Plon, 1955 (wyd. pol. *Smutek tropików*, PIW, Warszawa 1960).
- Lopès Henri, *L'écriture entre les langues*, conférence prononcée à Tokyo 1991.
- Lottman Herbert, *Albert Camus. Biografia*, Oficyna wydawnicza Szczepan Szymański, Warszawa 1996.
- Memmi Albert, *Portrait d'un colonisé, précédé du portrait du colonisateur*, Buchet/Chastel, Paris 1957.
- Moura Jean-Marc, *Littératures francophones et théorie postcoloniale*, PUF, 1999.
- Ndiaye Christine (pod kier.), *Introduction aux littératures francophones. Afrique-Caraïbe-Maghreb*, „Les Presses de l'Université de Montréal”, 2004.
- Nkot Fabien, Paré Joseph, *La francophonie en Afrique subsaharienne*, CIDEF-AFI, 2001.
- Pachoński Jan, *Legiony polskie. Prawda i legenda 1794-1807*, Wyd. MON, 1969-79.

BIBLIOGRAFIA SELEKTYWNA

- Pageaux D.-H., «Préface», *Emergences des francophonies. Israël, La Méditerranée, le monde*, (pod kier. Davida Mandelsona), „Presses de l'Université de Limoges”, Limoges 2002.
- Pajewski Janusz, *Historia powszechna*, PWN, Warszawa 1968.
- Pernet Jacques, *L'Armée Américaine en France 1917-1919*, Alan Sutton, 2007.
- Philombe René, *Le Livre camerounais et ses auteurs*, Semences Africaines, Jaundé 1984.
- Ratajski Lech, *Afryka*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1966.
- Riffard Claire, *Francophonie littéraire : quelques réflexions autour des discours critiques*, „Lianes”, nr 2, X2006.
- Rouch Alain i Gérard Clavreuil, *Littératures nationales d'écriture française: Histoire et anthologie*, Bordas, Paryż 1986.
- Said Edward, *Orientalizm*, Vintage Books 1978 (wyd. pol. *Orientalizm*, Poznań 2005).
- Sartre Jean-Paul, *Orphée noir*, w: *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française*, PUF, Paryż 1948.
- Senghor Leopold Sédar, *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française*, PUF, Paryż, 1948.
- Senghor Leopold Sédar, *Liberté*, Seuil, 1964-1992.
- Stolarek Zbigniew i Leopold Wanda, *Antologia poezji afrykańskiej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974.
- Tétu Michel, *Qu'est-ec que la francophonie?*, Hachette, 1997.
- Tougas Gérard, *Les écrivains d'expression française et la France*, Denoël, 1973.
- Westermann, D., *Noirs et blancs en Afrique*, Payot, Paryż 1937.